

VILÁG- TÖRTÉNET

9. (41.) évfolyam 2019. 1.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

- **Z. KARVALICS LÁSZLÓ**
A HIEROKRATIKUS KONTROLLSTRUKTÚRA SZÜLETÉSE
- **BUHÁLY ATTILA**
A RÍTUS MINT INFORMÁCIÓ
- **ÓBIS HAJNALKA**
A PÜSPÖKI ADMINISZTRÁCIÓ
- **HAJNÓCZI KRISTÓF**
DANTE, A HITHŐS
- **KUTROVÁTZ GÁBOR – SUSZTA LAURA – VASSÁNYI MIKLÓS**
GALILEI CSILLAGHÍRNÖKE MINT ÓVATOS KIÁLLÁS AZ ÚJ
VILÁGREND MELLETT
- **SZEMLE**
URBÁN MÁTÉ, BARANYI TAMÁS PÉTER ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Stefano Bottoni,
Katona Csaba, Martí Tibor
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Pók Attila, Poór János

9. (41.) évfolyam 2019. 1.

TARTALOM

Vallási jelenségek és információs folyamatok. Egy termékeny témakapcsolat lehetőségei (Z. Karvalics László)	1
<i>Tanulmányok</i>	
Z. Karvalics László: A hierokratikus kontrollstruktúra születése. Egy rekonstrukciós hipotézis	5
Buhály Attila: A rítus mint információ. A Haldi-kultusz szerepe az urartui állam kibontakozásában	23
Horváth Dániel Ágoston: Vallási és kulturális cserefolyamatok az ókori Közel-Keleten	37
Hanny Erzsébet: „Quo vadis, Domine?” Az evangélium terjedésének lehetséges útvonalai	49
Óbis Hajnalka: A püspöki adminisztráció. Egy késő antik információs üzem működése Augustinus levelezése alapján	65
Hajnóczy Kristóf: Dante, a hithős	77
Kutrovátz Gábor – Suszta Laura – Vassányi Miklós: Galilei Csillaghírnöke mint óvatos kiállítás az új világrend mellett. Forrásközlés bevezető tanulmánnyal	93
<i>Műhely</i>	
Makai János: A Ruszisztikai Központ és a középkori Rusz történetének kutatása	133
<i>Szemle</i>	
A szentgotthárdi csata és a vasvári béke (Urbán Máté)	141
A nagystratégia bővületében (Baranyi Tamás Péter)	146

Jelen számunkat Z. Karvalics László szerkesztette

Vallási jelenségek és információs folyamatok

Egy termékeny témakapcsolat lehetőségei

1996 és 2014 után ismét információ-történeti tárgyú válogatást jelentet meg a Világtörténet – ezúttal olyan tanulmányokkal, amelyek vallási jelenségek és információs folyamatok különböző metszeteiben találják meg kutatási kérdéseiket.

A vallási jelenségek körébe ugyan nevezetes artefaktumokat („szakrális építményeket és tárgyakat”) is besorolunk, azok lényegüket tekintve *a jelentésadás misztériumában feloldódó információs folyamatok bonyolult együtteseként ragadhatóak meg*. Párhuzamos életük van maguknak a tanításoknak (azok kanonizált és alternatív rendszereivel) és a tanítással való mindennapos érintkezés milliárdnyi egyedi eseményének, amelyek során az érintett közösségek tagjai saját életük és információs belviláguk függvényében teszik jelentésselivé mindazt, amit e tanítások közvetíthetnek számukra. A vallási életesemények túlnyomó része tehát a fejekben játszódik le, legyen az közvetített és interaktív, vagy épp személyes és meditatív. Ami mindebből leíratik, tárgyiasul vagy ikonizálódik, az mennyiségében eltöprel az in situ lezajló információs mikroesemények mögött. Ha emezek az elsődlegesek, tömegesek és meghatározóak információs szempontból, akkor a tárgyiasuláson keresztül a tér- és időbeli reprodukciót lehetővé tévő rögzítés, sokszorosítás és terjesztés műveletei a másodlagosak. S végül a vallási eszmék újratermelésének ágensei, a szakrális elit mindenkori képviselői növesztenek e kettő mellé harmadlagos információs kisvilágokat, a saját koordinációjukhoz és működésükhöz szükséges információs folyamatok szervezőiként és irányítóiként.

A vallási és az információs jelenségek egymás mellé sodródása nem előzmény nélküli a nemzetközi tudományosságban. Az ohioi Kent State University a School of Library and Information Science (SLIS) kezdeményezésére 2009-ben hívta életre azt a kutatási programot és annak háttérintézményét, amelynek egyetlen célja ennek a speciális témahibridnek a vizsgálata volt (*The Center for the Study of Information and Religion, CSIR*). 2015 nyarán már az ötödik szakmai konferenciájukat rendezték (*International Conference on Information and Religion*), és 2011-ben indították el nyílt hozzáférésű online szakfolyóiratukat (*Advances in the Study of Information and Religion, ASIR*).¹ Sajnos a központ, a konferenciasorozat és a folyóirat is megszűnt 2016-ban, azonban az előadások és a megjelent közlemények áttekintésével az érdeklődők megfelelő képet kaphatnak arról, mennyi lehetőséget

1 <http://digitalcommons.kent.edu/asir/>.

és a történeti kutatások számára milyen sok inspirációt is hordoznak magukban a két fogalom összekapcsolásával képzett tárgyak.

Emiatt is választhatta 2016. október 19-én rendezett ötödik konferenciája tárgyául a Szegedi Információtörténeti Műhely és a Magyar Történelmi Társulat két szakosztálya (az Egyháztörténeti és az Információtörténeti) „*az információs nézőpont szerepét és lehetőségeit a vallás, a vallási eszmék és az egyházak történetének kutatásában*”. A konferencián elhangzott 18 előadás összefoglalója egy füzetben megjelent,² ennek bevezetője pedig három főcsoportban több tucat érvényes és kihívásokkal teli kutatási területet azonosított.³

Jelen összeállításba olyan szövegek kerültek, amelyek az időegyenesen „korainak” számító korszakokba visznek vissza, az őskor és az ókor határától a középkor és a kora újkor határáig, s közös kérdésük, hogy a *vallásnak nevezhető információs tartalmak miképpen részei adott korszakok átfogóbb információs ökoszisztémáinak*. S az ezeken belül azonosított, vallásokhoz vagy egyházakhoz rendelhető információs folyamatok miként simulnak a vizsgált társadalmak aktuális adaptációs kényszereihez és megoldásaihoz. Mindez átírja a megszokott kérdésfeltevéseket is: nem arra kíváncsiak a szerzők, hogyan írható le egy vallástörténetnek minősített jelenség, és annak mi az eredete, hanem sokkal inkább arra, hogy miként fonódik bele az egyes társadalmak környezeti kihívásokra és belső átalakulási nyomásokra adott rendszerszintű válaszainak teljességébe a vallási komponens. Mi a konkrét funkciója, és ez hogyan érvényesül? Ha terjed, milyen okok magyarázzák a sikerét (alkalmasságát)?

A *primus movens*, a történelem elsődleges mozgatója az emberi cselekvés. A privát és társadalmi viselkedést meghatározó kontrollszerkezetekben pedig változó erejű komponensek azok a mentális objektumok, amelyeket olyan vallási tanítások és képzetek határoznak meg, amelyek a világ, az emberi lét és a társadalmi állapot értelmezésének öröklött és magyarázott módjaként számtalan választási helyzetben igazítanak el.

A „hiedelem” fogalmának a kognitív régészeti és a humánetológiai irodalomban újabban népszerűvé lett kiterjesztett használata jól tükrözi ezt a kettősséget. Korábban csak a vallási eszmékre használták, ám újabban valamennyi, feltételezésen, belátáson, értesülésen, következtetésen, vélekedésen alapuló információs alakzatot ezzel a szóval neveznek meg. Gyakorlatilag minden olyan mentális objektumot idesorolnak, amelyeknek nem a személyes tapasztalat a forrása, hanem a közösségi térből származnak, és bizalomstruktúrákon keresztül épülnek be kinek-kinek a személyes információs univerzumába. A hiedelmek a megosztáson keresztül a megismerés és az alkalmazkodás kiterjesztett terét formálják meg, megnövelve a közösség cselekvőképességét. Már amennyiben a világ reprezentációja autentikus: ha megfelelő válaszokat és megoldásokat kínál a mindennapi lét bizonytalan-ságainak csökkentésére és az értelemadásra.

² *Az információs nézőpont szerepe és lehetőségei a vallás, a vallási eszmék és az egyházak történetének kutatásában*. Szerk.: Z. Karvalics László. Szeged, 2016.

³ Z. Karvalics László: *Informatio Sacrum*. Bevezetés. Uo. 7–11.

A mindenkori kérdés tehát az, hogy miként viszonyulnak a vallásinak tekintett hiedelemelemek a hiedelmek össztemegéhez, és hogyan és milyen irányba alakítják adott közösségek ellenálló és megújuló képességét, rezilienciáját. És történetük melyik szakaszában. Merthogy a vallási tanítások olyan információs makrostruktúrák, amelyeknek nemcsak életciklusuk van (születés, változások, a képzetek aktuális kompozícióit elfogadók közösségeinek szám- és méretbeli növekedése és csökkenése, térbelisége, a tanítások intézményesedése, az eszmék, a származtatott szabályok és az intézmények újratermelődése stb.), hanem aktuális állapotukban attól függően változó megoldó erejük is, hogy jelentésközvetítésük és cselekvésbefolyásolásuk mennyire sikeres a túlélés vagy az egyensúlyteremtés szempontjából.

Z. Karvalics László a hiedelmek vadonatúj osztályaként tárgyalt 'hierosznak' a kisméretű csoportközösségekből a korai várostársadalmakba való átmenetben játszott szerepére fogalmaz meg rekonstrukciós hipotézist. Buhály Attila Urartu példáján mutatja be, miként stabilizálja az államiságot egy standardizálódó panteonnal hivatalosodó kultusz, s miként törekszik eközben a hatalom a jelentésadás folyamatosságának biztosítására a fizikai sajátosságai miatt korlátozott hatókörű jelvilágban rejlő lehetőségek kihasználásával. Amikor Horváth Dániel Ágoston a kánaáni Asera-kultuszt teszi nagyító alá, a jelentések kultúráközi vándorlásának szép példajaként illusztrálja, miként illeszthető be – akár módosított vagy átalakított jelentéssel – egy másik nép vallási motívuma egy aktuális jelentéskészletbe. Mindez annak fényében érdekes különösen, hogy egy termékenységi kultusz és rokon népek esetében a szemiotikai küszöb, amelyet az átvételhez át kell ugrani, csekély. Ám a világvallások későbbi terjedési mintázatai már arról üzennek, hogy erre egészen különböző nyelvek és kultúrák is képesek, pedig sokkal nagyobb „ugrást” kell végrehajtaniuk. Hanny Erzsébet a kereszténység terjedésének e korai szakaszába vezet el, bemutatva, hogy egy multikulturális birodalom (és különösen annak úthálózata) miképpen könnyíti meg egy tanítás kultúráközi vándorlását.

Óbis Hajnalka joggal nevezi a püspöki adminisztrációt késő antik információs üzemnek, amelynek működése egyszerre tükrözi egy megszilárduló világvallás magas rangú képviselőjének törekvését a jelentések feletti uralom megtartására és erősítésére (legyenek ezek az alternatív tanításértelmezésekkel szembeni szellemi harcmező levelezésből kibontakozó eseményei és érvei, vagy az autentikus tanítások foglalataként működő írásos dokumentumokkal kapcsolatos leírási, másolási, sokszorosítási nehézségek leküzdése). Amikor Hajnóczi Kristóf egy Dante-mű utóéletét dolgozza fel aprólékos pontossággal, szemléletesen igazolja, hogy Augustinusnak igaza volt: a leírt/sokszorosított gondolat újra bekerülhet a hatóképes mentális objektumok körforgásába, amennyiben jelentéssel teli marad. Ekkor megmozdulnak a sokszorosítás, a multiplikáció erői, amelyek a példánymentések és újrakiadások bajnokaiként szállnak szembe azokkal, akik legszívesebben kitörölnék mindezt az információs véráramból (ha kell, cenzúrával és a fizikai példányok megsemmisítésével).

Ennek a fokozatosan eldurvuló „információs játszmának” közismert és emblematisz alakja Galilei, aki nem jut ugyan Giordano Bruno sorsára, de a világ képének alternatív rendjét megjelenítve zavarja meg az egyház jelentésmonopóliumát.

Kutrovácz Gábornak, Suszta Laurának és Vassányi Miklósnak köszönhetően válogatásunkat Galilei *Csillaghírnök (Sidereus nuncius)* című, 1610-ben megjelent (és a korabeli Európában futótűzként terjedő) munkájának egy részletével fejezzük be. A szöveg első teljes és alapos, latinból készült magyar fordítása azt a közismert tényt teszi élményszerűvé, hogy a látszó jelenségek (*apparentiae*) pusztá megfigyelése, amit az optikai forradalom által megnövelt reprezentációs erő, a világ nagyobb felbontású megismerése tesz lehetővé, miként kezd felépíteni a világ magyarázatának új rendjét is. Hiába tesz gesztust az egyház számára a szerző, aki a távcső révén kibontakozó megfigyelésekből fakadó megvilágosodásokban „az isteni kegyelem megnyilvánulását” látja, a művelődéstörténetben jártas olvasó tudja, mindez hová vezet majd. Azzal ugyanis, hogy az egyik felismerésből következik a másik (a Jupiter holdjainak megfigyelése bizonyítja a Naprendszer több mozgásközpontjának létezését, ergo a Föld „lefokozását” a kozmikus panoptikumban), annyi dominó mozdul meg és indul el a katolikus világmagyarázat más várbástyáinak a lebontása felé, hogy nem sokáig váratnak magukra az ellenlépések. Ezek, Dante *Monarchiájának* mintájára, kezdetben még csak recepciótörténeti fordulatok, amelyek bírálók és támogatók érvcsatáját hozzák, de már látszik, hogy „a Tejút lényegét az érzékek és nem kevésbé az értelem számára megmutatni”, az valóban információs arkhimédészi pont, amely majd kifordítja sarkaiból a világot. Jól érzi Galilei: „*aligha tűnik kis jelentőségű dolognak.*”

Z. Karvalics László

RELIGIOUS PHENOMENA AND INFORMATION PROCESSES

PERSPECTIVES OF A PRODUCTIVE CORRESPONDENCE

Combining history of religions and information history starting points, the seven papers of this thematic issue have lot of common research questions. How can we identify the role of information content, labelled as “religious” as a functional part of an overall information ecosystem of a given historical period and society? Which kind of adaptation power is mediated through these contents? How can we measure the influence of religious doctrines on direct actions and everyday behavior, from the perspective of their survival and risk-reducing values? How about the (religious) social life of information, including geographical spread, propagation, cross-cultural contamination and censorship?

Z. KARVALICS LÁSZLÓ*

A hierokratikus kontrollstruktúra születése

Egy rekonstrukciós hipotézis

A *kontrollstruktúra* terminust James Beniger emelte be azon munkafogalmak közé, amelyek alkalmasak a világtörténeti folyamat tagolására, egyúttal a történeti idő-egyesen néhány „nagy átmenetének” értelmezésére.¹ A társadalom rendszersajátosságaihoz és komplexitásához igazodó egyensúlyteremtési és irányítási mechanizmusok olyan, megszilárdult együttesét érte alatta, amelyekhez a mindennapi élet és valamennyi alrendszer tartósan igazodik. Amikor ezt a szerepet már nem tudja betölteni, kontrollválság alakul ki, amelyre az esetek egy részében kontrollforradalom a válasz: új egyensúlyteremtő mechanizmus születik, amely képes igazodni a társadalom újratermelésének megváltozó paramétereire.

Ehhez a fogalmi fortélyhoz Beniger a „nagy átmenet” mélyebb megértésének szándékával nyúlt: őt az érdekelte, hogyan indul el és gyorsul fel a 19. század közepétől az úgynevezett *bürokratikus kontroll* forradalma, megteremtve mindazt, amit a modernitáshoz kapcsolunk, vagy amit újabban, McCloskey nyomán „nagy meggazdagodásnak” nevezünk.

Beniger briliáns módon igazolja, hogy a 20. század végének és a 21. század elejének információs társadalmát értelmező változások természetrajzához lehetséges és szükséges is a 19. században végbemenő kontrollforradalom nagy felbontású vizsgálatával fogni. S még arra is felfigyel, hogy az információs társadalom átalakuló minőségei fokozatosan szembekerülnek a bürokratikus kontrollstruktúrával. A krízisjelenségek nagy része mögött immár a bürokratikus kontroll válságát kell látnunk, annak fokozatos alkalmatlanná válása miatt.

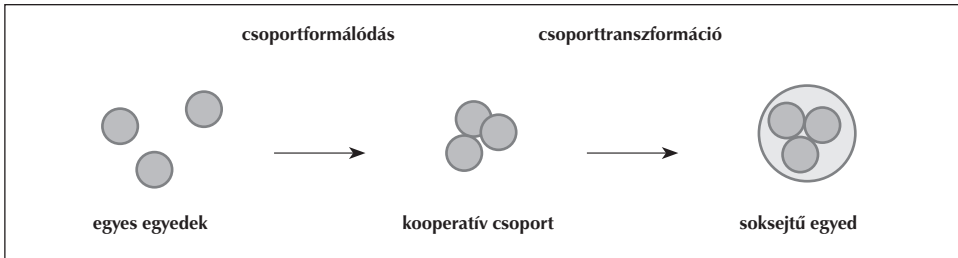
Ám Beniger adós marad azzal, hogy modelljében

- megnevezze a *világtörténelem* egymást követő *kontrollstruktúráit* (noha a homo erectustól kezdve listázhatónak tartja azokat);
- a kontrollválság–kontrollforradalom dinamikáját összekapcsolja az annak végső okát értelmező *társadalmi makroevolúciós* mintázatokkal;
- a nagy átalakulások tényén túl azok *finomszerkezete* is feltárható és leírható legyen.

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Kulturális Örökség és Humán Információ-tudományi Tanszékének habilitált docense (6722 Szeged, Egyetem u. 2., zkl@hung.u-szeged.hu).

¹ Beniger, 1986.

A fenti hiányosságok azonban megszüntethetőek, és egységes történelmi kontrollelméletben jeleníthetőek meg. Egy erre kísérletet tevő, befejezés előtt álló monográfiában amellet érvelek, hogy a társadalomtörténet nagy átalakulásainak létezik olyan, az élő rendszerek evolúciójával analóg leírása, amely a méret és integráltság szerint a csoport/falutársadalmaktól a faluhálózati, városi, városhálózati és birodalmi képletekig vezet, egyre nagyobb méretű összekapcsolt rendszereket eredményezve, napjainkban a világtársadalmi rendszerszintig jutva (1. ábra).²

1. ábra. Az evolúciós rendszerszintugrás(ok) dramaturgiai szakaszainak sematikus modellje³

Ennek során abból indulok ki, hogy a csoportformálódási szakasz egyes lépései szükségszerűen igénylik a korábbi kontrollmechanizmusok fokozatos hozzáigazítását a társas élet szervezésének új léptékeihez. Amennyiben a struktúrák ennek ellenállnak, akkor kontrollválság alakul ki, amelynek sok lehetséges forgatókönyve közül a leggyakoribb az összeomlás, a legritkább pedig az, hogy a csoporttranszformáció útjára lépve az új rendszerszint (integrációs egység) egy új kontrollstruktúrával stabilizálódik.

A világtörténelem egymást váltó kontrollstruktúráit és azok javasolt elnevezéseit tartalmazó ábrát tanulmányozva láthatjuk (2. ábra), hogy benigeri preburokratikus kontrollstruktúra-formaként az *izonómikus*, *hierokratikus* és *arisztokratikus* szakaszokat azonosítom, az éppen kifermálódó posztburokratikus kontrollstruktúrára pedig az *izokratikus* jelző használatát javaslom bevezetni.

Talán az is megmutatkozik, hogy ebben a felosztásban számos más, jól ismert és használt világtörténelmi tipológia helye is könnyűszerrel megtalálható, a marxi termelési módoktól a banális korszakmegnevezésekig (ős-, ó-, közép- és újkor). Ám az is kitűnik, hogy épp azon a területen és abban a periódusban ígér nagyobb felbontásban logikai magyarázati lehetőséget, amely a társadalomtörténet legnehezebben kutatható és legkevésbé feltárt időszaka. Az első kontrollforradalomé, amelynek során a természet adta kisközösségek izonómikus kontrollstruktúrája átadja a helyét egy magasabb szerveződési szint új szerkezetű kontrollstruktúrájának. Ebben a tanul-

2 Forrás: West et al., 2015, módosítva Varga, 2017.

3 Bourke (2011) nyomán Szathmáry (2015) figyelmeztet rá, hogy a csoportformációs és a csoporttranszformációs szakasz között egy *fenntartási szakasz* is van: mintha az evolúció egy pillanatra megállna és erőt gyűjtene a magasabb rendszerszintet eredményező radikális átmenet előtt. Ha az ábrára pillantunk, ezt megláthatjuk benne, pláne, ha felidézük, hogy a szaggatott egyensúlyi ábrákon mindig a stabilitási időszakok a leghosszabbak, az átmenetek viszonylag gyorsak.

Induló rendszerszint	Csoportformálódási szakasz	Csoporttranszformációs szakasz	Magasabb rendszerszint
csoporttársadalmak	izonomikus		falutársadalom
falutársadalmak			várostársadalom
várostársadalmak	hierokratikus		városhálózati rendszer
városhálózati rendszerek			birodalmi rendszer
birodalmi rendszerek	arisztokratikus		világtársadalom
világtársadalmak			
	bürokratikus		
	izokratikus		

2. ábra. Rendszerszintek és kontrollstruktúrák

mányban egy rekonstrukciós kísérletre vállalkozom, amely egyúttal megmagyarázza, miért vélem indokoltnak, hogy hierokratikusnak nevezzük az első nagy kontrollátmenetet. A hipotézis megerősítéséhez vagy cáfolatához természetesen az érintett korszakok régészeti szakirodalmának számtalan friss fejleménye mozgósítható – abban bízom, hogy sikerül vitát és párbeszédet kezdeményezni. Ne felejtjük el továbbá, hogy a rendelkezésre álló terjedelem a hipotézis megjelenítésére alkalmas csupán, alapos adatolása jóval nagyobb apparátust igényelne.

Integráció mint túlélési technika: elszakadás az izonómikus kontrolltól

A 18 ezer évvel ezelőtti jegesedési maximumtól hatezer éven át tartó lassú, folyamatos melegedést követő driász hirtelen, váratlan, drasztikus és rövid lehülési időszakának egymásba érő katasztrófaeseményei sokszínű térképet rajzolnak ki.⁴ Az egyes területeken élő közösségeket számtalan különböző hatáskombináció érhetette el. A melegedés miatti olvadás a tengerszint-emelkedéssel a partok mellől

4 A mitikus hagyomány megőrizte a katasztrófák emlékét. Az erősen szinoptikus özönvíztörténetek bizonyosan ezt az időszakot reflektálják, a vita azon zajlik, hogy ez a mindenütt különlegesnek számító és mindenütt kevés túlélőt hagyó áradásesemény hol, mikor és milyen természeti hatás eredményeként következett be, s hogy ezek a hatások egymást miként értelmezik és magyarázzák. Vajon a hirtelen lehülés egy, a jég-takarót megolvasztó kozmikus becsapódásesemény következménye lehetett, a pleisztocén és a holocén határán, egy üstökösrobbanás formájában? Vagy más oka, esetleg okai is voltak a hirtelen, valóban egyik pillanatról a másikra végbemenő lehülésnek? A csillagászati esemény kulcsszerepének felismerésére erős bizonyítéknak tűnnek az obszervatóriumépítmények látszatra összefüggő megfigyelőhálózatot alkotó kő- és fakörei, valamennyi kontinensről, s erős érvekkel tarthatják Göbekli Tepe építményeit üstökös- és meteormegfigyelő helyeknek Sweatman és Tsikritis (2017), amelyen nemcsak kőbe faragott állatszimbólumok feleltethetők meg csillagképeknek, hanem még egy nevezetes, i. e. 10 890 körül végbement extrém csillagászati esemény emlékét is megőrizték volna, afféle „időpecsétként”.

beljebb kényszerített minden, partközelen élő populációt. A magashegységek át- szakadó morénagátjaiból lezúduló víztömegek a tengerig vezető útvonalon pusztítottak el mindent, s ez Észak-Amerikától Ázsiáig számtalan helyen dokumentálható. Az euroatlanti térséget a Golf-áramlat leállása, a szélirányok megváltozása és villámgyorsan elviselhetetlenül zordra váltó időjárás tizedelte, kipusztítva a megafauna nagy részét – miközben a trópusi területek érintettsége alig kimutatható. Ám az kétségtelen, hogy a környezeti hatások együttese négyszáz éven át – nagyjából i. e. 10 900 és 10 500 között – egyetlen hatalmas társadalmi laboratóriummá változtatta a leginkább érintett térségeket, ahol kisszámú túlélők, azok esetleges hibrid csoportjai, s a teljes pusztulás miatt megürült életterekbe saját demográfiai feleslegét levezető csoporttársadalmak érintkezése és keveredése kereste különböző anyagi és szellemi kultúrjavak birtokában az egyensúly teremtésének új útjait.

A különböző csoportok túlélőiből újateremtett csoportközösség olyan regenerációs technika, amely 'maradékokból' formál életképes 'egyedet'. Ez a rendszeresemény számtalanszor végbemehetett a paleolitikumban,⁵ jól dokumentálhatóan gyakorta megtörtént a neolitikumban,⁶ majd még a népvándorlások korszakában is, a tágas eurázsiai sztyeppevidéken és annak határterületein.⁷

Ám mindez már az érintkezés egyik formája: annak a sok-sok forgatókönyvvel jellemezhető hatásviszonynak, amely a katasztrófaesemények nyomása és kialakuló *egyensúlyzavar nélkül is egymás akciósugara közelébe sodorhatja* a szuverén

5 David Reich, a Harvard Medical School genetikai laboratóriumának vezetője egy interjúban (Rosenbaum, 2017) a legerjedtebb mintázatnak nevezi a keveredést 'egymás kiirtása helyett' (*the more common pattern than extinguishing tends to be mixture*). Az azonban még alapos tisztázásra szorul, hogy a legrégebbi időkben, az egymástól távolodó csoportok időszakában milyen arányban és milyen idői eloszlásokkal lehetett biztosítani a genetikai belterjességet csökkentő keresztházasodást (az izoláció helyett szükségszerűen az érintkezés kölcsönösen szabályozott gyakorlatával), hogy hányszor és hogyan ment végbe a töredékcsoportok újraegyesülése, s miként változott meg mindez akkor, amikor a demográfiai növekedésre és gazdasági sikerekre visszavezethető egyensúlyzavarokat már csoportokkal kiépített kooperációs mechanizmusokkal kellett orvosolni. Mindenesetre megfigyelhető és érzékelhető, hogy az új régészeti vizsgálódásoknak és felfedezéseknek a bronzkortól a középkor elejéig meghatározó heurisztikus eleme a kutatott településeknek és közösségeknek a *korábban véltnél sokkal nagyobb genetikai (és vélhető kulturális) változatossága*. Legújabbban Maja Krzewińska és szerzőtársai tudósítottak arról, hogy a 11. század egyik legnagyobb, egyedül az akkori Londonhoz hasonlítható, tízezer lakosú viking városa, Sigtuna lakosságának közel fele Európa különböző régióiból érkezett, a Brit-szigetektől az északnémet területeken át Közép- és Kelet-Európaig. (Krzewińska et al., 2018.)

6 A Keleti-Alpok rézkori kultúráinak az esetében sikerült például alaposan rekonstruálni egy töredékközösségi összeolvadás forgatókönyvét. I. e. 3200-ban a Mondsee körül élő, oda a Balkánról körülbelül 400 évvel korábban érkező fejlett kultúrát egy nagy sziklacsuzamlást követő, 5 méter magas hullámokat eredményező szörnyű szökőár tizedelte meg. A terület ezt követően ezer évig lakatlan maradt. A Mühlviertel közelében talált kovakő sarlók, a mondseei kultúra e sajátlagos eszközei azonban igazolják, hogy a túlélők egy tömbben vándoroltak északkeleti irányba a Traun és a Duna mentén, egy biztonságosabb és tektonikusan kevésbé érintett régióba, a korábbi területüket szintén hátrahagyó atterseei kultúra képviselőivel, ahol a bajor területek felől érkező, megfogyatkozott chami kultúra tagjaival olvadtak össze egy új közösséggé. A rekonstrukció alapja a korábban csakis az adott közösségek által használt eszközök együttes előfordulása volt az új élőhelyen. A mondseei kultúra kifinomult kő- és rézeszközökkel rendelkezett, élelmiszereinek egy részét tartósította, kereskedett a környező vidékekkel: semmi más nem kényszeríthette ki az elvándorlást, csak a természeti katasztrófa (Binsteiner, 2014).

7 Ahogy Bálint Csanád fogalmaz a rövid életű települések vagy a népelem-összeolvadások kapcsán: „Az egyes „népek» mindig keveredettek. (...) Mindig számolni kell a helyi lakosság továbbélésével: sosincs tabula rasa. Nincsen »tiszta« nép.” Bálint, 2018.

közösségeket (mikrotársadalmakat) mint egyedeket, és az érintkezés intenzitásától és funkcionális jellemzőitől függően – Stuart West és Varga Zoltán szóhasználatával – *interakciós ciklusokkal* elindíthatja őket a *csoporthalmódás* irányába – amely kivételesen és esetlegesen rendszerszintugráshoz is vezethet.

Ennek a laboratóriumnak az epicentrumára ismerhetünk Levante, a termékeny félhold, Anatólia és Ciprus régészeti lelőhelyein. Melinda Zeder sok dimenziót szerkeszt ismert ábrájára, amelyen kronologikus rendben tüntet fel hat régiót, az oda tartozó kultúrákat, valamint i. e. 15 000 és 7000 közötti hét (!) nagy időjárás-változást.⁸ A magányos dél-levantei Kebara és a geometrikus Kebara-kultúrát követő (vagy abból kifejlődő) korai natúfi kultúra időszakától kezdve nagy „sűrűsödést”, majd száguldó sokszorozódást látunk, amely rövid idő alatt mind a hat térségre kiterjed.

Hogy a szállásváltó, a kutyát már megszelídítő, halász-vadász-gyűjtögető életmódot folytató, a vadgabonát megőrlő, elemzői szerint az egyenlőtlenség jeleit nem mutató (minden bizonnyal: izonómikus kontrollstruktúrájú) driásztlélő Kebara-kultúra és a várostársadalmak kialakulása között eltelt sok ezer éves időszakban a csoportformálódás és csoporttranszformáció milyen szakaszai hol, hányszor és hogyan mehettek végbe, egyelőre csak találgatásaink lehetnek. A váltás végeredménye közismert: nagyobb méretű közösségek, letelepedett mezőgazdasági tevékenység, a termés tárolása, városok, vagyoni és társadalmi egyenlőtlenség, az irányítás megjelenő alrendszere, hierarchia. S hiába áll rendelkezésünkre az átmenet „képlete”, elsősorban azt szükséges megérteni, hogy mi gyengítheti meg annyira az ősi kontrollmechanizmust, hogy a helyére felépüljön egy új. Milyen adaptációs erő fakadt az izonómia feladásából, hogy az „azonnali megtérülés” egyenlőségre féltékenyen ügyelő csoporttársadalmi radikálisan váltsanak életmódot és írják át a személyközi viszonyokat szabályozó elvek és normák rendszerét?

Araujo és társai egy különleges, nyolcezer évnél is hosszabb perzisztenciát mutató paleoindian kultúra esetében egyetlenegy különbséget találtak a territóriumba való visszatérés után.⁹ Míg az anyagi kultúra és a mindennapi élet minden eleme változatlan formában „érkezett meg”, ezen túl, a rituális szférában, a halottakkal kapcsolatos gyakorlatban szignifikáns eltéréseket tapasztaltak. S ha ebben nem is kell szükségszerűen egy új kontrollmintázat felé megtett első lépést azonosítani, azt a következtetést levonhatjuk belőle, hogy a rituális-szagrális aspektusok a társadalmi gyakorlat azon elemei, amelyek úgy cserélhetőek-változtathatóak, hogy a lét újratemelésének más aspektusait nem érintik. Másképp: anélkül tudnak változást indukálni, adaptációs értékük bizonyításával, hogy korlátozó erőket szabadítanának fel. Emögött pedig – Roland Barthes szellemes fordulatával – az állhat, hogy ezen a módon sikerülhet megtartani a közösség tagjainak *szimmetrikus és megfordítható kapcsolatrendszerét, és az izonómikus normák megőrzésével emelni egyetlen privilegizált csatornát a kontrollstruktúra elemei közé.*¹⁰

8 Zeder, 2011. 223.

9 Araujo et al., 2018.

10 Barthes, 2005. Érdekes, hogy Barthes ezt építészeti kontextusban, épp az *izonómiáról gondolkodva* ismeri fel – amiről forrásának (Leveque-Vidal-Naquet, 1983) köszönhetően viszont mindent rosszul tud: szerint Kleiszthenész „találta ki”, a 6. századi Athén számára.

Mindez jó magyarázatot kínálhat az átmenet lehetőségességére: nem az egész kontrollstruktúra cserélődik, hanem indulásképp annak csak egyetlen, legkisebb ellenállást kiváltó eleme. Ám abban a pillanatban, hogy egy új elem kerül a kontrollstruktúrába, az már számtalan lehetséges új kapcsolatot, hatást és kölcsönviszonyt generálhat. Ezt a képességet hívja a tárgyantropológia *affordanciának*. Szerepek jelennek meg, új gyakorlatípusok lépnek a többiek mellé, és turbulens környezeti feltételek esetén létezik már egy új szociális góc, ahonnan szintén érkezhettek válaszok. Mindez különösen akkor jelenthetett valódi, különbségteremtő különbséget, amikor szokatlan méretű, kiterjedésű és tartósságú klímasokkok sorozatával kellett szembesülni a születő rendszerszint magterületein. Ha ezek kezelésére a hatótényezők összeadódó természete folytán az adott rendszerméretre tökéletesített izonómikus kontroll már képtelennek bizonyult, az alternatívák keresése folytán szükségszerűen előkerült minden, ami megoldást kínálhatott. Az átmenet hosszú időt vehetett igénybe, a régi kontrollstruktúra ereje és az új gyengesége miatt az integrációs folyamatok számtalanszor szakadhattak meg, míg végtére visszafordíthatatlanná váltak. S ezt az átmenetet annak kezdeteikor nagy valószínűséggel az izonómikus kontrollstruktúra bevált, majd újra és újra tökéletesített megoldásai alakították, ahol a szükségszerűként felismert változtatásokhoz első lépésben a hagyományos konszenzuális-megerősítéses módok segítettek közelebb kerülni. A régi rend „megbontása” pedig szinte bizonyosan – és néprajzi adatokkal jól illusztrálható módon – *alkalmi és ideiglenes formák időszakos elfogadásával kezdődött*.¹¹

Az alkalmi megoldásokat a révükön elért sikerek (a védelmi képesség megerősítése, a megnőtt lélekszámú közösség táplálásának és energiaigényének biztosítása) legitímálták, és a mindennapi lét szövetébe tartósan beépülő veszélyforrások és veszélyérzetek stabilizálták. Minél több generáción keresztül maradt indokolt az alternatív/ideiglenes szabályok rendje, annál több felnövekvő nemzedék számára lettek alapértelmezett realitássá a társadalmi viszonyok újfajta attribútumai. S a kényszer szülte integrációs folyamatok is stabilizálásért kiáltottak: a magasabb társadalmi rendszerszintbe betagolódó, korábban szuverén közösségeknek nemcsak a térhasználat és a munkamegosztás új mintázataival kellett gazdagítaniuk kulturális sémavilágukat, hanem az *együttműködéstől remélt többlethez a képzetek és jelentések mind több közös tartományát kellett kialakítaniuk, amelyekkel óhatatlanul megváltozott a „rég” és az „új” mintázatok aránya*.

Hogy az egyenértékűség-elv ne csorbuljon, ott, ahol az ideiglenesség állandósul, és ezzel nevezetes szerepek és szereplők lépnek a közösségi színpadra, egy sajátos egyensúlyteremtő technikával tudják a közösségek szigetszerűvé tenni a kontrollstruktúra nem izonómikus elemeit. Ha szükségszerű az aszimmetriaképzés, bizonyos extra jogok és kapacitások „kiemelése” és adott személyekhez rendelése, akkor az egyensúly megmaradhat, ha ezek a *nevezetes szereplők a számukra alanyi jogon járó más modalitások közül elvesztenek néhányat*. A közösség-egész szintjén

11 Az izonómikus rend mai képviselői közül a kung és a hadza populációkban alapértelmezetten nem voltak és nincsenek vezetők, csak ideiglenes és rendkívül szűk hatáskörrel rendelkező „megbízottak”, „képviselők”. A mitikus anyag számos példáját őrizte meg az alkalmiságnak, leváltható varázslókkal, királyokkal, a mezőgazdasági munkából csak az adminisztráció idejére kivont írkokkal stb.

így az izonómia nem sérül, hiszen a kiváltságokhoz automatikusan arányos jogfosztás is társul, az egyenlőségérzet nem csorbul.¹² Csakhogy ismét az a helyzet, hogy ezzel egy új affordanciapár jelenik meg, amely későbbi eseményterekben már úgy tud lefutásokat befolyásolni, hogy saját paramétereit is megváltoztathatja – például a jogfosztó mintákat (tehát csak az egyik új affordanciaelemet) eliminálja, s máris ellenállásmentesen született meg az egyenlőtlenesség valamiféle formája. S mivel az emergenciacsúszpadon populációk és kultúrák összeolvadása adja a hátteret, a keveredések, átvételek és hibridizációk, az egyedi integrációs forgatókönyvek sodrában számtalan módon mehetett ez végbe.¹³

Vallási előképek mint a kontrollforradalom hajtóerői

A kontrollhatások új, később mindent maga köré szervező elemét a legtöbben a vallásban azonosítják. Akárhány szimulációt futtattak le a Wesley Wildman által kezdeményezett *Modeling Religion Project* (MRP) résztvevői: *ha a paraméterek közül kimaradt a korábbi hiedelemrendszereket felülíró, közösen elfogadott és követett vallási rendszer, akkor a szimuláció sohasem jutott el a városiasodásig és a földművelésig.*¹⁴ S rögtön tegyük hozzá: a vallás mellett a csoportfúzió volt a másik kulscimenet: ennek híján is csak bukáshoz vezetett a szimuláció (*'coalesce or fail'*).

Nagy nehézségeket okoz azonban az a tény, hogy noha a csoporttranszformációs folyamat végét, az „istenkirályságokat” már gazdag tárgyi anyag és részben írásos dokumentumok birtokában is lehet vizsgálni, az elejét nagyon sok talány övezi. Ráadásul ez a helyzet megteremti a „*whig vallástörténetet*”, ahol a későbbi, immár jól tanulmányozható vallási rendszerek előképeit kutatva a vallástörténeti kalapács mindenre lecsap, amit szögnek akar látni és láttatni az előtörténetben.¹⁵ Módszertanilag nehéz más álláspontot elfoglalni, mint amit a bronzkori Ciprust

12 Ennek a „technikának” az alkalmazására a néprajzi szövegekből nagy mennyiségű példaanyag nyerhető, szisztematikus gyűjtésre viszont nem akadtam. Ám a csonkítástól a (későbbi cölibátusban is a múltnak ebbe a mélységébe visszakacsintó) gyereknemzés és párosodás tilalmáig, a fizikai izoláción át a bizonyos típusú eseményekből való kizártságig hosszú a sora annak, hogyan lehet a privilegizáltakat szimultán módon részlegesen „deprivilegizálni” is, fenntartva az egyensúlyt.

13 S noha az immár nagyközösségek közötti konfliktusok új formáival a háború(zás) is részévé vált a mindennapoknak, még a háborúban is a nagyobb méretű és nagyobb biztonságot nyújtó, szervezett és hierarchizált társadalom felé vezető erőt azonosíthatnak azok, akik elfogadják Ian Morris (2014) merész téziséit.

14 Fitzgerald, 2017. A kutatók 15-20, Çatalhöyükhöz hasonló helyszín bevonásával tökéletesítették a modell elemeit. Akkor még nem számolhattak a még korábbi lelőhelyek (elsősorban Göbekli Tepe) üzenetével, amelyben ma, mint hamarosan érintjük, egyre inkább az integráció előtti, közösségek közötti találkozási helyet és rituálék központját látnak a kutatók.

15 Kicsit hitetlenkedve olvassuk Mithen (2004) rekonstrukcióját, aki miután kifejti, hogy a Kebara-kultúra esetében semmilyen olyan régészeti bizonyíték nincs, amely a legcsekélyebb mértékben is valláselőképekre emlékeztetne, mégis azt a következtetést biggyeszi hozzá, hogy „tehát minden bizonnyal a Whitehouse által a doktrinálisakat megelőző imaginisztikusnak nevezett korai vallási forma jellemezte őket”. Miközben Whitehouse hipotézise termékeny, jól használható és izgalmas, a következtetés logikája szakad el a vállalhatótól: ha az eliadei *'homo religiosus'* univerzalizmusa vezetné a vizsgálatokat, nem is kéne történeti bizonyítékokat keresni, és korlátlan messzeségek nem létező vallási képzeteit is be lehetne sorolni az imaginisztikus gyűjtőkategóriába.

különleges alapossággal tanulmányozó Bernard Knapp: a vallásos elképzelések és hiedelmek kialakulásának és változásainak tanulmányozása nem e történet eleminek egymásmögöttiségéből születhet meg, hanem csakis a *társadalompolitikai intézmények és gazdasági kapcsolatok által formált teljesség* integráns részeként.¹⁶ A speciális hiedelmek és rituális cselekvések vizsgálata csak másodlagos – csatlakozik Knapphoz Steven Mithen, mert az elsődleges mozzanat a *társadalmi érintkezés szerkezetének* a megváltozása, ami viszont a *letelepedésből fakadó életmódváltás* következménye.¹⁷ A helyes kérdés így talán az, hogy miként fonódik bele a rendszerátmenetbe, és lehet annak adaptív és diszruptív (a régi képzeteket és szerkezeteket szétrázó) eleme a hiedelmek egy vadonatúj osztálya.

Az egykori hierosz mai 'szent' jelentésének magyarázó attribútumaiként – még a legtöbb tisztázó munkát végző Mircea Eliadénál is – feltűnnek kiegészítő értelmező mozzanatok. A hierosz „nem a mi világunkhoz tartozó”, „egészen más valóságtermészetet hordozó, természetfeletti”, „megismerő értelmünk határain túli” természetét viszonylag könnyűnek tűnik – szigorúan *logikai hipotézisként*¹⁸ – ahhoz a kényszerintegrációs kohóhoz kötni, amelybe különböző okoknál fogva sodródhatnak nagyon eltérő csoportok és néptörzsek. Különbözőségük morfológiájukban, nyelvükben, kultúrájuk ősiségében, eszközeik minőségében és társadalomfejlődésük adott állapotában is megnyilvánulhat. Egy ilyen integráció során a különböző izonómikus kisvilágok között is jelentős eltérések lehetnek például egy közös menedéknek tekinthető élettér birtokbavételekor, amelyhez az egyik kultúra alkalmasabb, magasabb adaptációs értékű lehet, mint a másik. S akik csak ennek a magasabbrendűségnek tűnő másságnak a megnyilvánulásaival, megnyilatkozásaival szembesülnek (tulajdonképpen az élettevékenység minden aspektusában), azok különleges hatékonyságra, rejtelmes megoldó erőre, magas rendű problémakezelést támogató eljárásokra és eszközökre csodálkozhatnak rá az egymás mellé vetettség új érintkezési terében. Számukra ez a *hierosz*. Megszokott, információs rutinokkal jól uralt világukon túli, ismeretlen és érthetetlen képességek együttese, anélkül, hogy az ezeket hordozó hatékony emberi csoport evolúciós pályáivéről vagy azokról az eseményekről, amelyek meggyengülésükhöz vezettek, képet alkothatnának. Az attribútumokat azonban a mítoszok elraktározta számunkra. Az istenekkel és kultúrhéroszokkal való találkozások a narrációkban más morfológiájú emberekkel váratlanul közös életterekben zajlanak. Ilyen helyszínekhez vihetnek közelebb azok a nagy, nem település céljait szolgáló építmények, amelyeket egyre nagyobb számban határoznak meg *heterogén csoportok találkozási pontjaiként*, fel-

16 Knapp, 1988. 133.

17 Mithen, 2004.

18 Knapp – de különösen a Mithen által idézett Kuyt – elvi kiindulópontot adott ezzel a történeti rekonstrukcióhoz, de (indokolt óvatossággal) nem kínáltak forgatókönyveket és levezetéseket. Jól látták azonban, hogy a helyes kiindulópont nem az, hogy a (doktrinális) vallási rendszerek kialakulásának és korai formáinak megértéséhez hívjuk segítségül a társadalomtörténetet, hanem épp hogy fordítva. *A vallás korai formáinak a társadalomtörténet nevezetes fordulatainak megértésében játszott szerepét kell azonosítani*. Mert nem lehet elégszer elismételni a kontrolldinamika kapcsán, hogy egy szerkezet (egy rendszerkomponens) létrejötte és ugyanennek a komponensnek a fennmaradása, továbbélése, majd újbóli változásai már okok és hatások egészen más tereiben képesek végbemenni.

értékelve a szisztematikussá és rutinszerűvé lett, ritualizált „érintkezésmenedzsment” kutatását.

Pontosan ilyenek látják a legalaposabban feltárt 12–13 ezer éves civilizációbólcső, a kis-ázsiai Göbekli Tepe jelentőségét a régészek: nem lakó-, hanem találkozáshelynek tartják, különböző helyi közösségek között, a csoporttranszformációs folyamat monumentumaként. S nem véletlen, hogy leginkább a vadhús és a szesz lakomaszerű fogyasztása igazolható minden kétséget kizáróan: a rendszeresített közös étkezés – ahogy azt a néprajzi irodalomból oly gazdagon dokumentálva tudjuk – a csoportkohézió erősítésének fontos megteremtője.¹⁹ A közös építmény kooperációt, közös munkát és munkamegosztást feltételez, a rendszeresség és a ritualizált mivolt révén egyre több közös kulturális elem jellemzi a csoportokat, s joggal feltételezhető, hogy a találkozások a keresztházasságokon keresztül a bizalmi, vérségi és genetikai kapcsolatokat erősítették, s ezzel párhuzamosan a közös információvagyron ösztömeget növelték (hiszen a csere révén az „átadó” sem vesztette el a magáét, így miközben külön-külön gyarapszik a készlet, annak egyre több közös eleme van). Ennek révén akár erős külső nyomás, klimatikus attraktor vagy ellenérdekelte csoport nélkül is reális forgatókönyv a kulturális homogenizálódás és az etnikai egységesülés forgatókönyve.²⁰

A legősbib városok egy részéről evidenciaként tartjuk számon, hogy aggregátumok, szünoiakiák, „összetelepülések” formájában jönnek létre.²¹ Némelyikük-ről bizonyosan tudjuk, hogy a városközösség egységes termelő közösség is: a városok kiváló adottságú, művelésre alkalmas területeken jönnek létre, a lakosok a város körüli földeket művelik.²² Nem kizárt azonban, hogy egyre nagyobbba növekvő falvakból is fejlődnek kis városok, mivel a népességfelesleg kibocsátása már nem

19 De ugyanezt látjuk például a csőszalmi tell esetében. Itt a megtalált állatsontok nem a területen „feltételezhető, állandó lakhelyű lakosság szabályos étkezésének maradványait képviselik, hanem a külső település, vagy esetleg a régió lakosságának itteni megjelenését, illetve ünnepi lakomázását jelzik”. Kalla, 2013.

20 Az azonban logikai szükségszerűség, hogy amikor egy erős hatás az alacsonyabb szintek (egyedi csoportok) számára kihívásokat közvetít, a múltba forduló egyensúlyteremtő technikáknál többet ígérjenek a csoportközi együttműködésből származó előnyök. És fordítva: logikailag kézenfekvő lehetőség, hogy egy sikeres-abundáns szakasz után, amikor magas reprodukciós potenciállal jönnek létre viszonylag kis fizikai közelségben olyan csoportok, amelyek számára még világos az egykori közös eredet, egy egyensúlyteremtési nyomás sokkal könnyebben formál makroközösséget, mint egymás számára ismeretlen nyelvű és kultúrájú, véletlenül egymás mellé sodródott csoportok esetében.

21 Plutarkhosz írja Róma alapításáról: „Az építkezés a legkülönbözőbb szertartások között folyt le. Először is hatalmas gödröt ástak, ebbe sok értékes gyümölcsöt és vetőmagot hordtak össze. Utána mindenki szülőföldjéről magával hozott marék földet dobott a gödörbe, annak jeléül, hogy a jövevények, a város jövendő lakói ettől fogva együvé tartoznak. A gödör – melyet mundusnak neveztek el – a város központja lett.” <http://mek.oszk.hu/05300/05399/05399.htm>.

22 A korai várostársadalmak esetében a termőterületek mérete, eloszlása, a termelés szervezése részleteiben nehezen rekonstruálható (a sokáig jól szolgáló „folyamvölgyi” jelleget is egyre több térségben kérdőjelezi meg). Annál egyszerűbbnek tűnik az öntözött terasz (*irrigated terrace*) esetében a szocioökológiai sejt-kultúra (*socioeconomic cell culture*) jelleget és az e sejtekből felépülő makrostruktúrát azonosítani (Radkau, 2008. 97–102.). Hasonlóképpen szolgál a térbeli elkülönülés és az alkalmi együttműködés alap-egységeként a szomszédság (*neighborhood*) a korai mezoamerikai városokban (Arnaud et al., 2012).

szükségszerű, és a lakosság méret miatt a genetikai változatosság is biztosítható: Lewis Mumford a mezopotámiai Lagast tartja például ilyennek.²³

Európa számos (későbbi) lelőhelye is nagyon hasonló mintázatokat mutat, s ahol komolyabb (kő)építményeket vagy árkos-halmos-cölöpös, nem lakáscélú, adott funkcióra kialakított konstrukciókat találunk, a legtöbb esetben a rituális találkozási hely²⁴ szerep mellett „ipari központként”²⁵ vagy csillagászati megfigyelőhelyként, obszervatóriumként határozzák meg a pontosan tájolt objektumokat – köztük a kő- és faköröket – és színtereket.

Ugyanilyen időszakos érintkezési formák a szállásváltók és a letelepedettek alkalmi, de ismétlődő találkozásai. A rekonstrukcióknak azonban a váratlan, egyedi, kiszámíthatatlan helyzetekből fakadó érintkezéstípusokkal is számolniuk kell. Egy vulkánkitörés vagy egy meteorbecsapódás túlélői egyszer csak megjelennek egy település határában. Ha a vendégbarátság intézménye működik, hány főre terjed ki, mekkora létszám „túl sok” már? És mi van, ha az érkezők fejlettebbek, vagy éppen hogy fejletlenebbek? Hogyan mutatkozik meg a „fejlettebb mivolt”, ha a menekülés során az anyagi kultúrának csak töredékei kerülnek át az új élettérbe, ahol vagy a nyersanyagok, vagy a technológiához szükség más összetevők nem állnak rendelkezésre? S mennyiben más a forgatókönyv, ha a migráció oka egy járvány? És a járványok okozta kényszermobilitásból fakadó érintkezések forgatókönyvei hogyan különböznek egymástól ismert és ismeretlen járványok esetében? Vajon kik azok, akik a veszélyre figyelmeztetnek, vagy csodálatos civilizációs jószágokat adnak át (az írás és különböző mesterségek tudását vagy egy haszonnövény palántáját)? S közben ők is csoporttársadalomban élnek, ugyanúgy gondosan számon tartják a családi kapcsolataikat, s minden nehézség nélkül párosodhatnak, keveredhetnek is más csoportok képviselőivel.

A hierosz alakváltozatai

Az „istenek képére teremtett ember” versus „emberek képére teremtett isten” dilemmát megkerüli és felülírja, ha nem az „isteni elem” antropomorfizálásának útját keressük, hanem belátjuk, hogy valójában a természetfeletti *tűnő* emberi elem szakralizálódik fokozatosan. S miután ebben a folyamatban a metatudás elvesztése

23 Mumford, 1985. 26.

24 Messzemenően egyetértek azzal, hogy sok értelme nincs „szentélynek” vagy kidolgozott vallási elképzelések otthonának tekinteni ezeket a speciális helyeket, amelyeknek elsődleges értelmet és funkciót profán és praktikus szempontok adhattak. Kalla Gábor interpretációjában *„A világ rendjének folyamatos újrateemtése folyt, amelyet ünnepi keretek között, a hétköznapi tértől elkülönülve, különleges performanszok, lakomák, zene és tánc kíséretében rendeztek meg.”* (Kalla, 2013. 24.) Legújabbban a bronzkori Rocáról (Dél-Itália), derült ki, hogy a Mükéné bukása utáni világ ideális cserehelye lehetett, ahol rituális interkulturális események és nagy lakomák zajlottak, összekötve a félsziget fémekben gazdag északi részének lakóit az Égei-, a Jón- és az Adriai-tenger túlélő társadalmaival (Iacono, 2015).

25 A korai neolitikus és késő bronzkori kultúrák által egyaránt használt brit Bradford Kaims esetében a bizonyítottan látott élelmiszer-tárolás, lakomázás, közös ivászatok, (rituális?) fürdés és tisztálkodás mellett feltételezzük, hogy egyúttal a textilgyártás és a fafeldolgozás központja lehetett.

gyorsabb, mint a tárgyi attribútumoké, a szakrális tartalom marad meg, és hajdan volt emberhez kötöttségének tudása tűnik el. A történelemben számos példát ismerünk az egymástól óriási kulturális távolságra lévő csoportok találkozására.²⁶ A már a maga korában is talányosnak, sokjelentésűnek érzett görög *xenos* szó Emil Benveniste szerint eredetileg „azonos típusú kapcsolatokat jelöl olyan férfiak között, akiket egyezség köt össze, mely a leszármazottakra is kiterjedő pontos köteleességeket tartalmaz”.²⁷ Mintha a szó akkor születne meg, amikor különböző közösségek a szünoikiák felé közeledve izonómikus viszonyukat formalizálják, erősen emlékeztetve a potlacs típusú, kölcsönös és bőkezű ajándékozás gyakorlatainak funkciójára. Ám – talán ezzel párhuzamosan – a vendégbarátság szigorúan ritualizált intézményei bármilyen érkező „másik” esetében azzal nyomatékosítják a befogadás imperatívuszát, hogy talán épp istenek érkeznek.²⁸

Mindez azonnal meg is magyarázza, hogy miből fakad az új kontrollhatás-elem legitimitása: kétséget sem hagy a szükségszerűségéről és az életet megkönnyítő mivoltáról.²⁹ Az izonómiába beköltözik a 'hierosz' – a megoldásokat kínáló másság spirituális elfogadása. A csoportformálódás kezdeti szakasza talán *hieronomikus*.³⁰

Ha ennek a (teremtő) tudásnak (hierosz logosz) a megőrzése és fejlesztése nehézségekbe ütközik,³¹ akkor csakis tudóinak és képviselőinek a számbeli gyarapí-

26 Már a pithecusok, az anthropusok és a korai homók világában is, nagyon komoly morfológiai és anyagi-kulturális különbségeket azonosíthatunk, a találkozás, érintkezés, keveredés bizonyítékaival. A földrajzi felfedezések korának aktív résztvevőből lett krónikásai is számos hasonló találkozást örökítettek meg. A legismertebb és legújabb történetek pedig azt mesélik el, sok színnel, hogyan dolgozták fel a polinéz szigetek lakói szakrális formában az amerikai vadászrepülőkkel való szembesülést.

27 Benveniste, 1969. 94.

28 A *xenos* érdekes természetére Kicsák Lóránt esszéje hívta fel a figyelmet. Kicsák, 2018.

29 S ez magyarázhatja azt is, miért kevés a heterogén anyagi kultúra egy időben, egy leelőhelyen: a hatékonyság olyan imperatívusz, amely villámgyors adaptációs pályákon érvényesül, az izonómia megtartása mellett. A materiális világ elemei (is) a „legjobb” irányába konvergálnak.

30 Az izonómia mintájára képzett hieronómia nagyon ritka szó, terminusként nem fordul elő, ilyen értelmű használata nem okozhat zavart (mert előfordulásai a nomosz másik, közigazgatási egységet kifejező értelméhez kötődnek). A régiségben, a 16–17. századi latin nyelvű egyházi irodalomban találjuk meg különböző szóösszetételek elemeként, legkorábbi előfordulására pedig Dmitriev (2005. 140.) közöl adatot a pénzgazdálkodás és a jövedelmekről való rendelkezés kontextusában a hellenisztikus és a római kor városkormányzásáról írott könyvében. Eszerint két szekuláris tisztviselő, Artemidoros (Dionysisos fia) és Antigonos (Apollonios fia) „a hieronómiától átcsoportosított pénzből” fedezte két szökőkút építésének költségeit Hierocaesarea és Thyatira városokban (Lüdia).

31 Belátható, hogy ebben a kontextusban az „ősök”, az „ősapák és őanyák” is úgy viselkednek, mint a „mások”. Hiszen a múlt kiemelt mozzanatait, a leginkább jelentésteli tartalmakat hosszú időn keresztül élő emlékezetként fenntartani képes orális információlánc, a magas szintre fejlesztett genealógiai tudásátadási és memóriaeljárások minden igyekezete ellenére folyamatos metaadat- és kontextusvesztést eredményeznek, szükségszerűen mitizálódnak és szükségszerűen desztillálódnak – emiatt szükségszerűen változnak meg az affordanciacsatornáik is. Amikor tehát az ősök tiszteletét vallásként tárgyalják – mint az igazodási pontnak tekintett Pascal Boyer a Kwao adalo-kultusz –, akkor figyelmen kívül hagyják, hogy ebben *nem egy vallásra előhuzalozott kognitív apparátus* nyilvánul meg (Boyer, 2001), hanem a metaadatvesztés miatt az egykor teljességgel és kizárólag emberi cselekedetekhez köthető ősesemények (az eredet, a formálódás, a hosszú idő alatt kiépült rend) magát a *hierosz* evokálják. Azt, hogy a kapcsolattartás, a holtakhoz beszélés az idők hosszú sora alatt mindennapok banális tevékenysége és ténye lett, a számos ráépülő áldozati rítussal és cselekvésgitímáló magyarázattal, az annak a forгатókönyvnek a csodálatos illusztrációja, hogy a kontrollstruktúra adott elemei affordanciáik elvesztésével új szerepben és új affordanciák képzőjeként találhatják

tása biztosíthatja, hogy ne veszessen el. Ahhoz azonban, hogy erre a feladatra fel lehessen szabadítani őket, már a munkamegosztás egységes rendszerének részeként, a csoporttranszformáció valamelyik fázisában kell járni. A hieroszt személyükben megtestesítőik kompartmentalizálódnak (elhatárolt belső alrendszeret alkotnak), és a hieronómia kialakulására vonatkozó tudás elvesztésével folyamatosan elpárolognak a profán dimenziók is. A kompartment egyre inkább elkülönül. Az egyenértékűség fenntartására láttunk már korábban is példákat, így a közösség egésze nem veszti el izonómiáját – ám az új kompartmenten belül elindulhat egy függőleges tagolódás. (Ezt már a sámánszerep is magában hordozza, mivel mindig aszimmetrikus mester-tanítvány viszonyban léteznek.) Ez a valóságos hierarchia később attribútuma lesz annak, ahogyan a kanonizáció során (de akár a neoplatonikus konstrukciókban is) majd világgépalkotó lesz az, ahogyan a szakrális világ, a „létezők láncolata” felépül – például az istenekkel, az egymáshoz képest is eltérő „rangú” angyalokkal és a rangsor alján szerénykedő emberekkel.³² S csak idő kérdése, hogy a tudás rituális újratemlése mikor fordul a tudásalkalmazás kontrolljába: a kompartment újfajta koordinációs kultúrája (az irányítás, a delegálás, az utasítás, az előírás és mindezek tekintélyelvű legitimálása) mikor és milyen körülmények hatására lép ki a kompartmentből, és kezdi meg a csoport egészének átalakítását. Minél inkább elhomályosulnak a hierosz logosz eredetére vonatkozó kollektív metatudások, az ismereteknek ez az osztálya annál inkább elveszti kontrollobjektum jellegét is: a szokásos fékező mechanizmusok nem szabhatóak rájuk, hiszen „a másik világ” játékszabályaira ezek nem érvényesek. A hieronómia hierarchiába fordulása már a csoporttranszformáció visszafordíthatatlanságának hírnöke, s ennek része a függőleges tagolódás eszméje, a magasabb- és alacsonyabbértékűség elfogadásának ideája is.³³

Már ahol nem a múlt viszonyainak visszaállítására törekvő egyensúlyteremtéssel válaszolnak a hierarchiába beletörődni nem akarók: még erről a pontról is számtalanszor vissza lehet fordulni. A mítoszok a hierarchiával szembeni dac és lázadás motívumait is őrzik, varázsló-, sámán- és királygyilkosságokkal, a papi rend képviselőinek elkergetésével. Hogy a csoporttranszformáció sikeres legyen, ahhoz a hierarchiának hierokráciává, megszilárdult hatalmi, uralmi és irányítási szerkezetté kellett alakulnia, amelynek rendjét a várostársadalmak által kínált biztonság és viszonylagos jólét tette akár külső kényszer nélkül is elfogadhatóvá. Jól illeszkedik mindehhez David Wengrow „áldozati gazdaság” (*sacrificial economy*) fogalma,

fel magukat. Ha egy ős- és halottkultusz egyre vallásszerűbbé válik a megfigyelő számára, épp ebből következik, hogy valamikor nem, vagy nem úgy volt az. Jól illeszthető ehhez a megfontoláshoz Barbara J. King híres könyve az istenfogalom és a vallás eredetéről (King, 2007), mivel ő a főemléskutatásoktól elindulva épp azt mutatja be, hogy milyen természetes folyamat a személyközi társas-érzelmi dimenzió viselkedésszabályozó sémaképzéseit a személy-csoport (család és közösség) kapcsolatokra tovább vinni, majd onnan még tovább, a régóta halott ősökre, állatokra és természeti erőkre.

32 Graeber, 2015. 169–173.

33 A heterarchiának a hierarchia antitéziseként való definiálása akkor, amikor a hatalmi aszimmetriák enyhülésével a hatalom szétterül egy politikai közösségen belül, érvényes. Ám a hierarchia kialakulását megelőző időszakra nem használható, mert a hatalom fogalma is csak a hierarchiával jelenik meg.

amely a szakralitásban leli fel a korabeli gazdasági és kereskedelmi tevékenység központi, rituális „mozgatóját”.³⁴

Severin Fowles, aki közel ezeroldalas doktori értekezésében épp egy hierokrácia kialakulását rekonstruálta páratlan alapossággal (a 11. században, tehát alig ezer éve ugyan, de az amerikai történelemben ez prehistóriának számít), nem véletlenül nem békés integráció nyomait találta a mai Új-Mexikó területén élő egykori északi tiwa népességnél. A hierokrácia a közösségen belüli politikai versengés végeredményeként alakult ki (s csak ezután vált az integráció befejezőjévé, a stabilitás megteremtőjévé és őrzőjévé). Fowles így határozza meg a hierokráciát: „A kormányzás/irányítás olyan rendszere, amelyben papi személyek alkotta érdekcsoportok (corporations) a közösségi döntéshozatalt domináló erővé válnak, s kontroll alá vonják azt a rituális munkát is, amelyetől a közösség tagjai függenek.”³⁵

A korai földművelő települések és a későbbi várostársadalmak is módfelett stabil képződmények. A hierokrácia rendjét azonban még továbbra is számos izonómikus szerkezet stabilizálja, az egyenlőség magas szintjének (a korábban véltnél jóval tovább tartó) megőrzésével.³⁶ Ha a hierokratikus kontroll társadalmainak megszületésében a külső, természeti hatások összejátszó sorozatának szerepét találgattuk (a válaszképesség hiányát a megfelelő beavatkozó erő híján eluralkodó egyensúlyzavarban sejtve), hasonlóképp erős vélekedés, hogy a hierokratikus kontroll válsága mögött másfajta hatásokat kell keresnünk. Valamiféle abundanciát, amely épp a létfenntartás, a táplálékszerzés és a kedvezőtlen környezeti hatásoknak való kitettség enyhítésének sikerei révén hajtja új egyensúlyteremtési formák felé a társadalmakat. De úgy is fogalmazhatnánk: a csoportformálódás akadályai előtt álló fékek megszüntetésével a csoporttranszformációs szakaszba löki a saját hierokratikus identitásai membránjai mögé rejtőző városokat. Így születik majd meg a városok fölötti makrostruktúrákat (városhálózati rendszereket) kezelhetővé tévő *arisztokratikus kontrollstruktúra*, amelynek társadalmi ott, ahol stabilizáló erőt remélhetnek tőle, ugyanúgy megőrzik a hierokratikus kontrollzárványokat, ahogy egykor a hierokratikus kontrollforradalom az izonómikusakat.

34 Wengrow, 2011.

35 Fowles, 2004. Ezt a meghatározást sokkal pontosabbnak érzem a rendszerépítési lendületben a történeti megfeleltethetőségre olykor nem adó, de a hierokráciával kétségkívül sokat foglalkozó Max Weberénél. Weber a hierokrácia két formája (a főhatalom vallási vezető általi gyakorlása és a világi vezető vallási legitimációra alapított uralkodása) mellett még hierokratikus szervezeteket (hierokratischer Verband) is azonosított, a politikai szervezetek *pandanjaként*, gyakran riválisaként. Weber definíciójában az az elterjedt vélekedés ér össze, hogy a hierokrácia és a teokrácia egymás szinonimái. Weber (és sok-sok lexikon) meghatározása valójában nem a hierokráciát, hanem a teokráciát (a dogma/doktrína alapú vallási uralmat) írja le: mint láttuk, s Fowles definíciója is jól tükrözte, a hierokrácia a társadalomfejlődés korai szakaszában érvényes fogalom, s lényegi tartalmai is „a tanná rendezett vallási tanítások előttiségbe” vezetnek. A teokrácia/hierokrácia elhasonításnak már az ókorban is értelme és jelentősége van, mert a jogtudatosság alapját jelentő két különböző képzetkör áll mögötte (Kazlauskas, 2013).

36 Kohler, 2017.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Araujo et al.

2018 Araujo, Astolfo G. M. – Pugliese, Jr., Francisco A. – Dos Santos, Rafael O. – Okumura, Mercedes: Extreme Cultural Persistence in Eastern-Central Brazil: The Case of Lagoa Santa Palaeoindians. In: *Anais da Academia Brasileira de Ciências*, 90. (2018) 2. sz. 2501–2521.

Arnaud et al.

2012 *The Neighborhood as a Social and Spatial Unit in Mesoamerican Cities*. Eds.: Arnaud, Charlotte M. – Manzanilla, Linda – Smith, Michael Ernest. Tucson, 2012.

Bálint

2018 Bálint Csanád: A történeti genetika történeti relevanciájáról. In: *Magyar Tudomány*, 179. (2018) 1. sz. 115–125.

Barthes

2005 Barthes, Roland: Szemiotológia és városkutatás. In: *2000*, 17. (2005) 4. sz. 57–66.

Beniger

1986 Beniger, James R. *The Control Revolution. Technological and Economic Origins of the Information Society*. Cambridge, Mass, 1986.

2004 Beniger, James R.: *Az irányítás forradalma. Az információs társadalom technológiai és gazdasági forrásai*. Bp., 2004.

Benveniste

1969 Benveniste, Emil: *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*. Paris, 1969.

Binsteiner

2014 Binsteiner, Alexander: Chalcolithic Catastrophe on the Mondsee. In: *Past Horizons*, July 5, 2014.

Bourke

2011 Bourke, Andrew F. G.: *Principles of Social Evolution*. Oxford, 2011.

Boyer

2001 Boyer, Pascal: *Religion Explained: The Evolutionary Origins of Religious Thought*. New York, 2001.

Dmitriev

2005 Dmitriev, Sviatoslav: *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*. Oxford, 2005.

Fitzgerald

2017 Fitzgerald, Michael: Atheism, the Computer Model. Big Data Meets History to Forecast the Rise and Fall of Religion. In: *Nautilus*, February 16, 2017. <http://nautilus.us/issue/45/power/atheism-the-computer-model>.

Fowles

2004 Fowles, Severin M.: *The Making of Made People: The Prehistoric Evolution of Hierarchy among the Northern Tiwa of New Mexico*. [Thesis (Ph. D.), University of Michigan.] Michigan, 2004.

Graeber

2015 Graeber, David: *The Utopia of Rules. On Technology, Stupidity, and the Secret Joys of Bureaucracy*. New York, 2015.

Iacono

2015 Iacono, Francesco: Feasting at Roca: Cross-Cultural Encounters and Society in the Southern Adriatic during the Late Bronze Age. In: *European Journal of Archaeology*, 18. (2015) 2. sz. 259–281.

Kalla et al.

2013 Kalla Gábor – Raczky Pál – V. Szabó Gábor: Ünnepek és lakoma a régészetben és az írásos forrásokban. Az őskori Európa és Mezopotámia példái alapján. In: *Convivium. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2012. november 6–7-én tartott vallástudományi konferencia előadásai*. Szerk.: Déri Balázs. Bp., 2013. 11–48.

Kazlauskas

2013 Kazlauskas, Raimondas: Teokratija ir hierokratija. Dvi religinės kratogonijos formos ankstyvoje politinėje teologijoje. In: *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, 28. (2013) 9–22.

Kicsák

2018 Kicsák, Lóránt: A vendégbarátságról – jelen időben. In: *Liget*, 31. (2018) 9. sz. 4–45.

King

2007 King, Barbara J.: *Evolving God. A Provocative View of the Origins of Religions*. New York, 2007.

Knapp

1988 Knapp, Bernard A.: Ideology, Archaeology and Polity. In: *Man*, 23. (1988) 1. sz. 133–163.

Kohler et al.

2017 Kohler, Timothy A. et al.: Greater Post-Neolithic Wealth Disparities in Eurasia than in North America and Mesoamerica. In: *Nature*, vol. 551. (2017) 7680. sz. 619–622.

Krzewińska et al.

2018 Krzewińska, Maja et al.: Genomic and Strontium Isotope Variation Reveal Immigration Patterns in a Viking Age Town. In: *Current Biology*, 28. (2018) 17. sz. 2730–2738.

Leveque–Vidal-Naquet

1983 Leveque, Pierre – Vidal-Naquet, Pierre: *Clisthène l’Athénien. Essai sur la représentation de l’espace et du temps dans la pensée politique grecque de la fin du VIe siècle à la mort de Platon*. Paris, 1983.

Mithen

2004 Mithen, Steven: From Ohalo to Catalhöyük: The Development of Religiosity during the Early Prehistory of Western Asia, 20,000 – 7000 BCE. In: *Theorizing Religions Past. Archaeology, History, and Cognition*. Eds.: Whitehouse, Harvey – Luther, Martin H. Blue Ridge Summit, 2004. 17–43.

Morris

2014 Morris, Ian: *War! What Is it Good For. The Role of Conflict in Civilisation, from Primates to Robots*. London, 2014.

Mumford

1985 Mumford, Lewis: *A város a történelemben*. Bp., 1985.

Radkau

2008 Radkau, Joachim: *Nature and Power: A Global History of the Environment*. Cambridge, 2008.

Rosenbaum

2017 Rosenbaum, Ron: Deeper Than Deep. David Reich's Genetics Lab Unveils our Prehistoric Past. In: *Lapham's Quarterly*, Aug. 23, 2017. <https://www.laphamsquarterly.org/round-table/deeper-deep>.

Sweatman–Tsikritis

2017 Sweatman, Martin B. – Tsikritis, Georgios: Decoding Göbekli Tepe with Archaeoastronomy: What does the Fox Say? In: *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 17. (2017) 1. sz. 233–250.

Szathmáry

2015 Szathmáry, Eörs: Toward Major Evolutionary Transitions Theory 2.0. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 112. (2015) 33. sz. 10104–10111.

Varga

2017 Varga Zoltán: Evolúció hierarchikus szinteken. Populációk, fajok, közösségek. In: *Magyar Tudomány*, 178. (2017) 2. sz. 165–175.

Wengrow

2011 Wengrow, David: 'Archival' and 'Sacrificial' Economies in Bronze Age Eurasia: An Interactionist Approach to the Hoarding of Metals. In: *Interweaving Worlds: Systemic Interactions in Eurasia, 7th to the 1st Millennium BC*. Eds.: Wilkinson, Toby – Sherratt, Susan – Bennet, John. Oakville, 2011. 135–144.

West et al.

2015 West, Stuart A. – Fisher, Roberta M. – Gardner, Andy – Kiers, Toby E.: Major Evolutionary Transitions in Individuality. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, 112. (2015) 33. sz. 10112–10119.

Zeder

2011 Zeder, Melinda: The Origins of Agriculture in the Near East. In: *Current Anthropology*, 52. (2011) 4. sz. S221–S235.

LÁSZLÓ Z. KARVALICS

HIEROCRACY: BIRTH OF A CONTROL STRUCTURE

A RECONSTRUCTION HYPOTHESIS

When James R. Beniger coined his Control Crisis–Control Revolution Model, providing context to the pre-history of Information Society, he identified the birth of bureaucratic control structure as an agent of change in the late 19th century. Even if he implied the relevance of this model to the whole World History, he has never completed the sequential description of different control structures. Following and consummating Beniger's idea, I defined Isonomic, Hierocratic, Aristocratic, Bureaucratic and Post-Bureaucratic (Isocratic) Control Structures: we can observe paradigmatic transitions every time and everywhere, when the size and complexity of a society is jumping into a new (system) level, accelerating group formation, running into group transformation.

In this way we get tools to reconceptualize the historical shift from small and isolated group societies to the early city-state (networks), zooming into the nature of post-isonomic or pre-aristocratic control structure, as a functional answer to adaptation challenges. We call this transition phase hierocratic, reinterpreting and sophisticating the meaning of 'Hieros', the 'Other', which is a key driver in social transformation. Since the early social macrostructures are multiethnic, multicultural integrations, mutually accepted rites, ideas and beliefs could lead

dissimilarly developed communities into new forms of cooperation and co-habitation. In the group formation phase isonomy became hieronomy, inserting new types of actors and institutions into the social space, without radically changing its traditional interrelations. During the group transformation phase the original meanings were lost, and a new control revolution re-combined and solidified its new order: Hieros turned into Sacred, Isonomy turned to Hierarchy. Hierocratic Control was a successful answer to a social macroevolutionary challenge – and became obsolete later, in the age of early Empires.

A rítus mint információ

A Haldi-kultusz szerepe az urartui állam kibontakozásában

Régóta ismert, hogy az archaikus vallásokban – szemben a modern vallások (kereszténység, iszlám, modern zsidóság) megnyilvánulásaival – nem valamiféle hittétel megvallása áll a középpontban, hanem az istenek tisztelete és az azok ellátását képező rituális gyakorlat.¹ Ez jellemzi az Urartuban elterjedt Haldi-kultuszt is. Jelen tanulmányban ezt a kultuszgyakorlatot szeretnénk bemutatni, középpontba állítva, hogy milyen szerepet játszott az urartui állam kialakulásában, illetve az uralkodói hatalom legitimációjának biztosításában.

Urartu története Kelet-Anatólia rendkívül tagolt, hegyvidékes területeihez kötődik. Itt hozta létre államát a korabeli asszír források, valamint az első urartui szövegelemek tanúsága szerint I. Sarduri, az uralkodódinasztia első képviselője Kr. e. körülbelül 835–825 között.² Az ő „birodalma” feltehetőleg még nem terjedt túl a Van-tó keleti partján fekvő Ʀuşpa (ma: Vankale) közvetlen környezetén; terjeszkedésbe utódai, Išpuini és Minua kezdtek (körülbelül 825–790). Először is hatalmuk alá vonták az Urmia-tó délkeleti partvidékét, bevonultak a később főisteni szerepkört betöltő Haldi isten „székvárosába”, Muşaşirba (urartui nevén: Ardini), majd hadjárataikkal eljutottak nyugat felé egészen az Eufrátesz anatóliai szakaszáig, észak felé pedig az örményországi Szeván-tóig. A nagyjából kétszáz évig fennálló birodalomalakulat földrajzi kereteit főképpen ezek a területek határozták meg; nyugaton ellenőrzésük alatt tartották a Felső-Eufrátesztől keletre eső területeket, északon a Transzkaukázus vidékét, keleten az Urmia-tó partvidékét, délen pedig a nagy riválissal, a korabeli Asszír Birodalommal álltak szomszédságban.

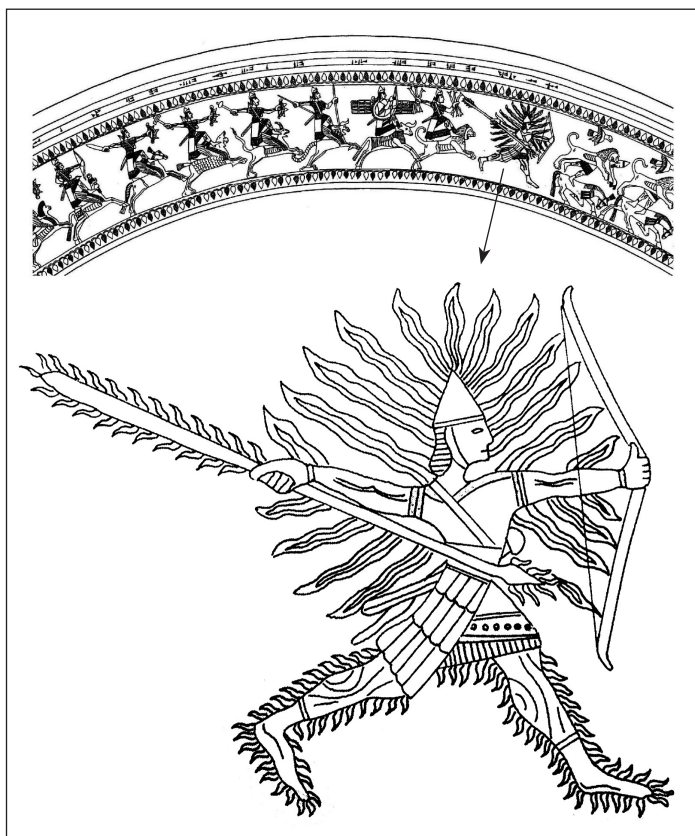
Az urartui állam fővárosa, politikai központja Ʀuşpa volt. Itt vésette fel a már említett I. Sarduri a saját deklarációs feliratát, még asszír nyelven. A régészeti kutatások szerint itt állt az urartui uralkodók palotája, valamint legalább négy király temetkezett a Vankale sziklatömbjébe vésett sziklasírok valamelyikébe.³ Az uralkodók számos kisebb-nagyobb feliratot hoztak, hoztattak létre Vankale sziklatömbjén,

* A szerző a Nyíregyházi Egyetem Történettudományi és Filozófiai Intézetének főiskolai docense (4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B, buhaly.attila@nye.hu).

1 A vallásokat két nagy történeti típusra, az archaikus vallási jelenségek világára és a kinyilatkoztatott, úgynevezett „könyvvallásokra” való felosztására lásd: Horváth, 2006. 35–37.

2 Urartu történetét bemutató legutóbbi részletes monográfia: Salvini, 1995. Magyar nyelvű összefoglaló: Buhály, 2010.

3 Ʀuşpáról legutóbb: Salvini, 2014.

1. ábra. Haldi isten ábrázolása az anzafi bronz pajzstörödéken
(Zimansky, 2012. 3. ábra)

amelyek közül a leglátványosabbak talán az I. Argjsi temetkezési helyén létrehozott, úgynevezett *horhori krónika* (CTU A 8–3), valamint az utódja, II. Sarduri emléket megörökítő Hazine Kapısı sziklafülkéi és sztéléi (CTU A 9–3).

Urartu főistene az írott források tanúsága szerint Haldi volt. Az ókori keleti *oikumenében* egyébként nem túl jelentős istenség jellegzetes módon csak Urartu-ban futott be ilyen nagy karriert. Eredetileg egy Urartu és AsszírIA határvidékén álló város, a már említett Muşaşir lokális istensége lehetett; szerepe valószínűleg akkor értékelődött fel, amikor az urartui birodalomformálódás időszakában Išpuini és Minua bevonult a városba és gazdag áldozatot mutatott be az istennek. Erről az útról egy kétnyelvű, asszír és urartui sztéléfelirat is készült (CTU A 3–11), és a későbbiekben, az urartui állam teljes fennállása idején sorra jöttek létre a Haldi istennek dedikált különböző sztélék, szentélyek.

Az epigráfiai és a régészeti források tanúsága szerint Haldi isten kitüntetett szerepe a következő módon nyilvánult meg. Az áldozatbemutatók során Haldi kapta a legtöbb áldozatot; az istenek bizonyos listaszerű felsorolásaiban Haldi állt a sor élén (Meher Kapısı-felirat, CTU A 3–1); Haldi „gyűjtötte össze” és „vezeti” a

2. ábra. A cavustepei suse-szentély (A szerző felvétele)

hadsereget és „győzte le” az ellenséget; Haldi jóakarátának, pozitív hozzáállásának köszönhetően állt fenn az ország, az uralkodó hatalma, rajta múlt a különféle innovációk (erődök, csatornák, mezőgazdasági létesítmények alapításának) sikeres végrehajtása; az istenek együttes ábrázolásain Haldi isten szerepelt a központi helyen, ő a domináns figura.

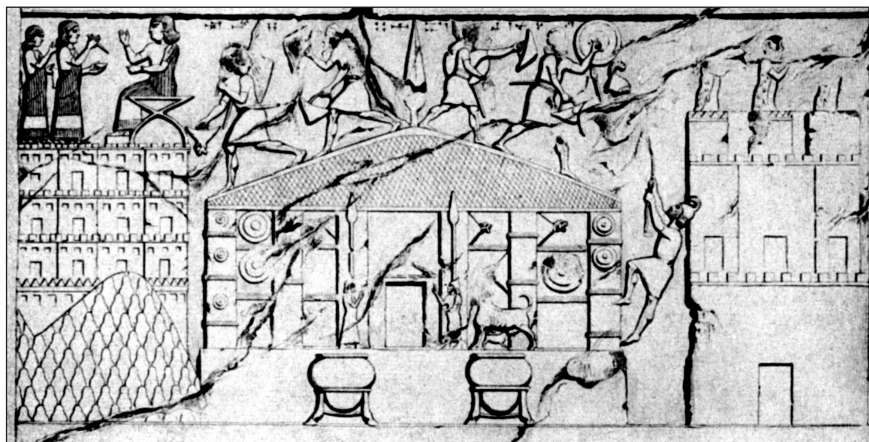
Az Urartu-kutatás egyik sokáig vitatott pontja volt Haldi isten megjelenítésének kérdése. Sokan megkérdőjelezték, hogy az istenségnek volt valamilyen antropomorfikus ábrázolása; másrészt pedig, főleg az egyéb ókori keleti (újasszír, perzsa, esetleg korábbi hettita) analógiák alapján, a szárnyas napos isten-⁴ vagy esetleg az oroszlanos alak merült fel.⁵ A vita az 1990-es évek végén, az anzafi bronz pajzstörredék megtalálásával jutott nyugvópontra.⁶ Az Išpuini–Minua korra (tehát körülbelül 825–805-re, a Muşasırba való bevonulás időszakára) datálható bronzpajzs peremén az istenek ábrázolása fut végig, ahogy éppen megfutamítják az ellenséget (1. ábra). Az ábrázolás nagyjából megfelel az írott források Haldi istenről közölt beszámolóinak. Az istenábrázolások felett szerepel az istenek neve is, így teljesen egyértelműen kiderül, hogy a központi, *melammu*val ellátott istenalak, az istenek processzusának vezetője maga Haldi isten. (Az ábrázoláson az istenalakok sorrendje – legalábbis a bronzpajzs épen maradt részén – teljesen megegyezik a szintén erre a korra datálható Meher Kapisı-felirat istenlistájának sorrendjével.)

Az Urartu-kutatás másik nem teljesen feltárt kérdése a Haldi-szentélyek formája. Annyit bizonyosan tudunk, hogy az urartui kultúra elterjedésének egyik legbiztosabb „markere” régészeti szempontból a sajátos suse-szentélyek megléte. Ezek a szentélyek szabályos négyszögletes és sarokrizalitos elrendezésűek, extrém

4 Eichler, 1984.

5 Taşyürek, 1978.

6 Belli, 1998.

3. ábra. A musasiri Haldi-szentély kifosztása (Batmaz, 2013. 1. ábra)

vastag falakkal, a falakhoz képest szűk bejáráttal és szűk belső cellával (2. ábra). Szinte nincs olyan urartui alapítású erőd vagy város, ahonnan ne került volna elő legalább egy ilyen szentély, amelyet legtöbbször (de nem kivétel nélkül!) éppen Haldi istennek szenteltek.⁷ Mivel ezeknek a szentélyeknek csak az alapzata maradt meg, a kutatók csak találgatni tudnak azzal kapcsolatban, hogy valójában hogyan is nézhettek ki; a kialakult *communis opinio* alapján – talán az extrém vastag falak miatt – valamilyen toronytemplomnak tartjuk ezeket az építményeket, a tetejükön bronz lándzsaheggyel.⁸

A musasiri templom Haldi-szentélyéről fennmaradt ábrázolás ezt az elképzelést viszont nem támasztja alá. Kr. e. 714-ben II. Šarrukín asszír király hadjáratot indított Urartu ellen. A hadjáratról bőséges beszámoló született, és annak végpontjáról, a musasiri szentély kifosztásáról fennmaradt egy ábrázolás is. Az azon látható templom azonban nem toronytemplom; még ha a tetején kétségtelenül egy nagyméretű lándzsahegy áll is (3. ábra). Ugyanakkor a fosztogató asszír katonák mérete alapján jól látható, hogy a készítő meglehetősen nagyvonalúan bánt az arányokkal.

Az írott források természete Urartuban

A Haldi istenhez kötődő urartui kultuszgyakorlatot főként az írott források alapján tudjuk bemutatni; azok értelmezéséhez azonban elsősorban két dolgot kell vizsgálni: az írott források természetét, keletkezésük körülményeit, valamint az írásbeliség, az íráshasználat szerepét. Urartuban az írásbeliség szerepét, társadalmi kontextusát két tényező határozta meg: a téma, valamint az íráshordozó anyag sajátossága.

⁷ Szentélyalaprajzok régészeti feltárásokból: Burney, 1966. Fig. 3., 4.; Erzen, 1978. Res. I.; Kleiss, 1974. Abb. 4.; Kroll, 1972. 295.; Özgüç, 1963. Pl. 2.

⁸ Salvini, 1979. 582.; Loon, 1991. 15–16. Szintén toronytemplomszerű rekonstrukciós kísérlet: Akurgal, 1968. Abb. 1.

4. ábra. Jellegzetes urartui sztélé, felirattal (A szerző felvétele)

5. ábra. I. Sarduri felirata (A szerző felvétele)

Az írott szövegek témái alapvetően a következők voltak:

1. *Katonai.* Különböző hadi, katonai tevékenységek leírása; a hadsereg összegyűjtése, elindítása; hadjárat, győzelmek, az ellenség menekülése, behódolása, zsákmány (anyagi és élő állat egyaránt), hadifoglyok vagy deportáltak elhurcolása.

2. *Vallási.* Szentélyek, szent helyek, egyéb, valamilyen transzcendentalitással összefüggő létesítmények alapítása. Isteneknek szóló áldozatbemutatás, különböző rituális események, cselekmények előírása, leírása.

3. *Alapítási feliratok.* Erdők, városok, szentélyek, különböző mezőgazdasági létesítmények (gyümölcsös, szőlőskert stb.) alapítása, illetve az ezeket vízzel ellátó csatornarendszer felépítésének elrendelése.⁹

Ezek a témák nagyon sok esetben összeolvadtak: a hadsereg elindítását valamilyen rituális, vallási cselekmény előzte meg, illetve a különböző infrastruktúrális létesítmények építési fázisait is különböző rituális tevékenységek kísérhették. Minden feliratban közös ugyanakkor, hogy maga a szöveg előállításának, valamint deklaratív módon a szövegben megörökített cselekmények kezdeményezője minden esetben maga az uralkodó vagy az uralkodók, illetve transzcendens értelemben maga a főisten, Haldi.

Az íráshordozó anyag sajátosságai szempontjából két dolgot lehet kiemelni. Szikla- és sztéléfeliratokról van szó (4. ábra).¹⁰ Ezek elkészítése nyilvánvalóan komoly „rákészülést” igényelt, és jelentős infrastruktúrális háttérrel és megfelelő jártasságot, képességet feltételez a szöveg megtervezésétől, a helyszín kiválasztásától a felirat kivitelezésén át. Többen rámutattak már például, hogy a feliratok elkészítése Urartuban inkább tűnik egyfajta „képmetszői”, szobrászi feladatnak, mint írónak;¹¹ még akkor is, ha az első, még asszír nyelvű felirat tanúsága szerint a „felirat”

⁹ Az alapítási, építési feliratok elemzését lásd: Campbell, 2012.

¹⁰ A sajátos írásbeliségnek az urartui kultúrán, identitáson belüli helyzetéről: Batmaz, 2015.

¹¹ Legutóbb Schmitt, 2014. 201–202.

kifejezésre az akkád *tuppu*, azaz „(agyag)levél” kifejezést alkalmazza a felirat elkészítője – nyilván saját korábbi írónoki gyakorlata alapján.¹²

Az epigráfiai anyag szókincse meglehetősen egyoldalú. Ez nyilván behatárolja a mi ismereteinket is az urartui nyelv, a szókincs tekintetében: egyrészt túlsúlyban vannak a katonai tevékenységgel és az infrastrukturális létesítmények alapításával, valamint az ezekkel kapcsolatos rituális szokásokkal foglalkozó kifejezések. Másrészt, mivel a szövegek az uralkodók cselekedeteire összpontosítanak, illetve az ő rendeleteiket közlik, a használt igealakok szinte kivétel nélkül elbeszélő módban, egyes és többes szám első vagy harmadik személyben fogalmazódnak meg.

Ezek a jelenségek már jól megfigyelhetőek az első ismert urartui felirat esetében is, amelyet a már említett I. Sarduri készíttetett uralkodása idején. Egy rövid, hatsoros feliratról van szó, amely a Vankale nyugati nyúlványának, az ott ismeretlen célból felépített platform (talán kikötő vagy rakpart) tövében jött létre, annak két egymással szembeni oldalán, három-három példányban (CTU A 1A – 1F; 5. ábra). Témánk szempontjából fontos, hogy már itt megjelentek azok a jellegzetességek, amelyek jellemzőek az urartui írásbeliségre, és amelyekről nagyrészt fentebb már volt szó.¹³ A felirat nyelve asszír (később a feliratok nyelve urartuira váltott át, bár kétnyelvű feliratok továbbra is előfordultak); témája annak kinyilvánítása, hogy a város (vagy erőd: É.GAL, „nagy ház”) felépítése, alapítása a király, Sarduri akaratából jött létre. A felirat tartalmaz egy részletes titulaturát; mind a titulatura, mind pedig a szöveg szerkezete a nagyjából egy nemzedékkel korábbi, II. Aššur-našir-apli kori asszír írás- és nyelvhasználatot tükrözi.

Írástudás, íráshasználat, olvasás a preliterátus társadalmakban

Régről ismert az a feltételezés, amely valamilyen fordított arányosságot vél a használt írásjelek, a jelkészlet mennyisége és az írástudás elterjedtsége tekintetében. Eszerint minél bonyolultabb az írásrendszer, minél több darabból áll a használt jelkészlet, illetve minél nagyobb az írásjelek értelemzési variabilitása (többolvasatú írásjelek, ideogrammak használata stb.), annál kevesebb ember van birtokában az írástudásnak; vagy éppen fordítva, minél egyszerűbb, minél kevesebb jelkészletből áll az ábécé, annál elterjedtebb egy társadalomban az írástudás.

A kérdés ennél ugyanakkor nyilvánvalóan bonyolultabb, és az íráshasználat mértéke még számos egyéb társadalmi, kulturális jellegű változótól függhet. Urartu esetében mindenesetre a teljes jelkészlet mintegy kétszáz jelből állt, és szinte teljes egészében egy újasszír kori „mintát” vettek át. A feliratok az uralkodói hatalomhoz kötődtek. Magánjellegű írásbeliségnek nincs semmi nyoma, és a szövegek – legalábbis a sztélé- és sziklafeliratok – leginkább valamilyen séma adott helyzetben való alkalmazásából álltak, és kivitelezésük inkább tűnik valamilyen iparosfeladatnak, mint valamilyen klasszikus értelemben vett értelmiségi tevékenységnek.

¹² Wilhelm, 1986. 103.

¹³ Wilhelm, 1986.

Mindez összefügg az archaikus írásbeliség egy másik jellegzetességével is. A preliterátus társadalmak íráshasználata – Stephen Houston kifejezésével – elsősorban „recitációs írásbeliség” (*recitation literacy*), ahol az írás elsősorban valamilyen mechanikus, kinetikus, az olvasás pedig egyfajta performatív cselekvés.¹⁴ Az epigráfiai anyag egy adott uralkodói akarat, deklaráció mechanikus leírása, kinetikus megvalósítása, az olvasás pedig ennek a deklarációnak a felidézése.

Az archaikus társadalmakban az olvasás elsősorban hangos olvasás volt. A magyar ókortörténész, Balogh József által megvilágított jelenség jól látható az ókori keleti világ esetében is.¹⁵ Claus Wilcke rámutatott arra, hogy az egyébként mintegy 3200 óbabiloni levélben előforduló „olvasni” (*šasum*) kifejezés jelentése eredetileg „hívni”, valamint a korabeli gazdasági okmányok esetében a dokumentum vagy egyéb okirat olvasásának, megértésének folyamata – a különböző kifejezések eredeti jelentéstartományának megfelelően – „egy táblát, egy oklevelet hallani” (*tuppam, kunukkam/kanikam šemu*) vagy „egy táblát, egy oklevelet, egy jelentést látni” (*tuppam, kunukkam/kanikam, ze’pam, témam amárum*).¹⁶ Az írott információ ezek szerint úgy vált megismert információvá, hogy felolvasták azt.

Egy további szempontra hívta fel a figyelmet Ilya Gershevitch az óperzsa kori írásbeliségről szóló munkájában: szerinte az archaikus társadalmak írott dokumentuma – egy agyagtábla, vagy a mi esetünkben egy szikla- vagy sztéléfelirat – nem más, mint egy közlő által elhangzott valamilyen beszéd, valamilyen utasítás vagy csak egy egyszerű információ felidézésének eszköze. Ebben a formában a fizikailag jelen lévő dokumentum valójában nem más, mint egyfajta adathordozó: segítségével lehetővé válik a közlés sokszorosítása, illetve megismétlése olyan időben vagy környezetben, ahol az eredeti közlő nincs vagy nem lehet jelen.¹⁷

A „felirat” információtechnológiai kontextusa

Az információtörténet alapfogalmainak nyelvén egy urauti felirat és társadalmi kontextusa a következő jelentéskörben értelmezhető. A felirat nem más, mint egyfajta „információmultiplikátor”; a feliraton megörökített királyi cselekedetek, előírások rendszere egyfajta „információs alakzat”; a felirat egy sajátos „információs közösséget” hoz létre. Lássuk most ezt a három dolgot részletesebben!

1. *A felirat mint információmultiplikátor.* Az urauti uralkodók számos feliratot hoztattak létre azokon a területeken, amelyeket hatalmuk alá vontak, a Felső-Eufrátesztől az Urmia-tóig, illetve észak felé a transzkaukázusi térségig. Ezek a feliratok valamilyen formában mind a királyi hatalom kinyilvánításáról, az uralkodói cselekedetéről szólnak, és központi elemük az „X. Y. [a király] szól...” formula. A szöveg, a feliratok egyfajta adathordozók: lehetővé teszik a király cselekedeteinek,

¹⁴ Houston, 2004. 240.

¹⁵ Balogh, 1926, illetve új kiadása 2008.

¹⁶ Wilcke, 2000. 51–53. Tab. 4.; 64. Tab. 7b.; 54–58. Tab. 5. Vö. 63. Tab. 7a.

¹⁷ Gershevitch, 1979. 116–117.

akarátának, a király beszédének felidézését mindazokon a helyeken, ahol ezek a feliratok létrejöttek.

2. *A királyi cselekedetek, előírások rendszere mint információs alakzat.*¹⁸ A felidézés – és ezáltal a felirat – célja az információ megjelenítése, befogadása, amelynek során a befogadó (a hallgatóság) elméjében létrejön, illetve az esetleges redundanciák miatt felerősödik egyfajta sajátos mintázat, amely elfogadtatja vele a megváltozott politikai viszonyokat, az újonnan megjelent legitimációs törekvéseket.

3. *A felirat mint információközösséget létrehozó tényező.*¹⁹ Mindez persze nehezen értelmezhető csak az egyén, illetve a politikai hatalom összefüggésében. A folyamat sajátos közösséget teremt; a feltételezett hallgató, befogadó sohasem egyedüli szereplő; a befogadás, a felidézés, annak megint csak hangsúlyozandó redundanciája miatt – akár térben, akár időben –, folyamatosan multiplikálja, sokszorosítja a folyamatot. Egy információközösség jön létre ezáltal, egy olyan közösség, amely csoportként vesz részt ennek a mintázatnak a fenntartásában, esetleg továbbadásában.

Érdeemes megnézni ezen a ponton két példát ezeknek a folyamatoknak a bemutatására. Mindkét esetben a harmadik urartui király, Minua (körülbelül 805–790) által emelt sztélééről és feliratról van szó; az első esetben egy hadjárat lefolytatásáról, a második esetben pedig egy rituális gyakorlat előírásáról.

- (1) ⁽¹⁾ Haldi elindult, az ő ⁽²⁾ fegyvere (elindult); legyőzte Šebeteria(ni) ⁽³⁾ országát, legyőzte Huzana(ni) országát, ⁽⁴⁾ legyőzte Šupa országát. Haldi által, ⁽⁵⁾ Haldi fegyvere által, ⁽⁶⁾ Haldi hatalma által elindult ⁽⁷⁾ Minua, Išpuini fia, ⁽⁸⁾ meghódította Šebeteria(ni) országát, ⁽⁹⁾ meghódította Huzana(ni) országát, ⁽¹⁰⁾ meghódította Šupa országát, eljutott ⁽¹¹⁾ Hatti országáig. ⁽¹²⁾ Haldinak ezt a feliratot felszentelte ⁽¹³⁾ Šebeteria városában, Haldi-szentélyt ⁽¹⁴⁾ épített Šebeteria területén? ⁽¹⁵⁾ ... ⁽¹⁶⁾ ... Meliția városának királyát ⁽¹⁷⁾ adófizetésre kötelezte. Haldi nagysága által ⁽¹⁸⁾ Minua, Išpuini fia ⁽¹⁹⁾ hatalmas király, nagy király, ⁽²⁰⁾ Biainili [= Urartu] királya, ⁽²¹⁾ Tušpa város kormányzója. ⁽²²⁾ Minua szól: „Aki ezt a feliratot ⁽²³⁾ összetöri, aki lerombolja, ⁽²⁴⁾ aki mást ezeket (tenni) bátorít: ⁽²⁵⁾ Rombolja le Haldi, Teišeba, Šivine ⁽²⁶⁾ és az istenek őt a Nap alatt! ⁽²⁷⁾ ...” (CTU A 5–5; Minua palui felirata.)
- (2) ⁽¹⁾ Haldinak, ⁽²⁾ az ő Urának ezt ⁽³⁾ a sztélét Minua, ⁽⁴⁾ Išpuini fia ⁽⁵⁾ odaszentelte, amikor ⁽⁶⁾ Haldi-kaput ⁽⁷⁾ épített, ⁽⁸⁾ és erődöt épített ⁽⁹⁾ az ő dicsőségének. ⁽¹⁰⁾ Meghatározta a nevét: „Haldi ⁽¹¹⁾ városa”. ⁽¹²⁾ Megalapította ezt ⁽¹³⁾ a szőlőskertet, alapított egy ültetvényt: ⁽¹⁴⁾ „Minua ⁽¹⁵⁾ szőlőskertje” a neve. ⁽¹⁶⁾ Haldi ⁽¹⁷⁾ nagysága által ⁽¹⁸⁾ Minua, ⁽¹⁹⁾ Išpuini fia ⁽²⁰⁾ hatalmas király, nagy király, ⁽²¹⁾ Biainili [= Urartu] királya, ⁽²²⁾ Tušpa város kormányzója. ⁽²³⁾ Minua szól: ⁽²⁴⁾ „Amikor a szőlőskert beérik, ⁽²⁵⁾ egy marhát és 3 juhot Haldinak ⁽²⁶⁾ áldozzanak fel, ⁽²⁷⁾ szőlőt? áldozzanak ⁽²⁸⁾ Haldi kapujánál is, ⁽²⁹⁾ a sztélé előtt is.

18 Z. Karvalics, 2004. 40–41.

19 Z. Karvalics, 2004. 72–73.

(30) Amikor az újbort (31) derítik, egy *qarmihe*-áldozatot (32) Haldinak mutassanak be (33) Haldi kapujánál, (34) egy *qarmihe*-áldozatot 'Arubaninak (35) és egy *qarmihe*-áldozatot Haldinak (36) a sztélé előtt." (CTU A 5–33; Minua köški felirata.)

A rituális gyakorlatok megörökítése a feliratokon

Különösen a második, a köški feliratból is látható, hogy a feliratok témájának, a közvetített információnak jelentős része a rituális cselekedetekkel kapcsolatos. A feliratok rituális jellegű információiból általában a következő adatokat lehet kiszűrni.

Megállapítható a feláldozott állatok mennyisége. A köški feliratból is kiderül, hogy az adott rituális gyakorlat során mindig bizonyos mennyiségű állatot (szarvasmarhát, bikát, juhot, ritkábban kost, bárányt) szokás feláldozni. Az áldozatbemutatás vagy a rituális cselekvés időpontja lehetett valamilyen katonai győzelem, az adott terület pacifikálásának ideje (lásd az első, a palui feliratot), vagy pedig kapcsolódhatott a mezőgazdasági élethez, a szőlőművelés, borkészítés bizonyos munkafázisaihoz (köški felirat).

A rituális tevékenység kötődhetett ugyanakkor a csillagászati, meteorológiai évkör valamely eseményéhez, időpontjához is (sokszor feltehetőleg az egyébként ezzel nyilvánvalóan kapcsolatban álló mezőgazdasági tevékenységhez is, például a szürethez, a betakarításhoz), de akár a különböző napfordulókhoz is („a Napisten hónapjában” a Meher Kapisi-felirat szerint).

A különböző szentélyek, építmények alapításával kapcsolatos rituális tevékenységre a palui feliratban is láthatunk példát. Számos egyéb feliratban is felbukkannak különböző mezőgazdasági létesítmények, például szőlőskertek, gyümölcsösök, vagy az ezek vízellátását biztosító csatornarendszerek alapításával kapcsolatban elvégzett rítusok is.

Ha az urartui feliratok rituális elő- és leírásait összevetjük az írás funkciójáról leírt korábbi gondolatokkal, szembetűnik még néhány fontos megvizsgálendő jelenség.

1. *A rítus helyszínei, az áldozatbemutatás térelrendezése.* Ha a feliratokat „adathordozóknak” tekintjük, és feltételezünk bizonyos időpontot, amikor az ezeken rögzített „információkat” felidézték („recitálták”), fontos szempont lehet annak megállapítása, hogy mekkora tér állt a „hallgatóság”, a résztvevők rendelkezésére. Kisebbségi sztéléfeliratok esetében ez nehezen eldönthető, akárcsak az, hogy milyen rendszerességgel történhetett meg a felirat mondanivalójának a felidézése. A nagyobb, fontosabb erődök szentélyei esetében azonban úgy tűnik, elegendő szabad tér volt ahhoz, hogy több ember vagy viszonylag nagy tömeg – mint a „felidézés” és ezáltal a rítus hallgatója, esetleg közreműködője – jelen lehessen. Az ayanisi suse-szentély előterében legalábbis fennmaradtak azok az oszloptalpaszatok, amelyek a későbbi perzsa *apadana*-épületekhez hasonlóan egy oszlopcsarnokos épület, az úgynevezett *ašihusi*-épület oszlopainak alapjaiként szolgáltak (6. ábra).²⁰

20 Wilhelm–Akdoğan, 2011.

6. ábra. Az ayanisi szentély előtti tér oszlopalapzatokkal
(A szerző felvétele)

7. ábra. Hazine Kapisi (A szerző felvétele)

Sajátos II. Sarduri már említett emlékhelyének, a Hazine Kapisinek a tételrendezése: a monumentális fülkékben felállított sztélék előtt tágas teret véstek ki (7. ábra), amelynek előterében még ma is megtalálható a valószínűleg az áldozati állatok véreinek elvezetésére szolgáló csatorna.

2. *Vágásos típusú áldozatbemutató.* Az 1990-es években sajátos diskurzus zajlott az ókori keleti vallások, rituális gyakorlatok tipizálásával kapcsolatban.²¹ Anélkül, hogy ennek a vitának a részleteibe belemennénk, megállapíthatjuk, hogy az urartui epigráfiai anyag tükrében feltűnő, és nyilván nem véletlen, hogy a feláldozott javak jórészt állatok voltak. Bár éppen a fentebbi, második feliratunkon fordul elő – feltehetőleg – szőlőáldozat, illetve az egyébként ismeretlen *qarmihe*-áldozat,

²¹ Bergquist, 1993. 11–43.

8. ábra. Urartui bronzüst

tok levágása, feldolgozása, esetleges bemutatása; és ezt a felirat recitálása, az információ felidézése is nyomatékosá tette. Különböző analógiákból kiindulva sejthető, hogy a királynak kitüntetett szerep jutott az áldozatra kijelölt és feldolgozott állat fogyasztása során; őt illették meg a legjobb falatok, illetve maga a lakoma is valójában az isten és az uralkodó „közös étkezése”. Urartu esetében erre közvetlen adatunk nincs, bár lehet, hogy néhány egyébként obskúrus szöveg pont erről, a királynak a rituális gyakorlat kivitelezésében való szerepéről, illetve az áldozati állatból való kitüntetett részesedéséről szól.

5. Az urartui feliratok nagyon sok esetben zárultak különböző *átokformulákkal* (például a palui szöveg). Ezek feltűnése sem véletlen. A sok esetben lakott területtől távoli, nagyrészt ellenőrizetlen területeken álló feliratok esetében az átokformulák a feliratok összetörését, megkárosítását, lerombolását szankcionálták valamilyen isteni megtorlással, vagy éppen azt, ha valaki az azon szereplő nevet kitöreti és „másét írja be rá”. Az ok teljesen nyilvánvaló: a felirat károsítása egyben az „adathordozó” megrongálását jelentette, ami miatt lehetetlenné vált az információ felidézése, ezáltal pedig az adott rituális gyakorlatnak a megfelelő legitimációs kontextusban való végrehajtása is.

Az urartui állam – nagyjából kétszáz éves fennállás után – a Kr. e. 7. század közepe táján elpusztult. Az utókor sajnos sok esetben nem tartott a kilátásba helyezett isteni büntetéstől, és sok sztélé, sok felirat elpusztult, károsodott. Ennek ellenére az utóbbi évtizedekben egyre közelebb kerültünk ahhoz, hogy az újabban napvilágra kerülő szövegeket a saját társadalmi, kulturális kontextusukba ágyazva tanulmányozhassuk.

az urartui rituális gyakorlat, úgy tűnik, elsősorban „vágásos” típusú volt. A rituálé középpontjában az áldozati állat egy meghatározott mód szerinti levágása, feldolgozása – és talán elfogyasztása – állt.²²

3. Az urartui régészeti anyag jelentős részét képezik a különböző nagyméretű, bikafejdíszítéses bronzüstök, bronzedények (8. ábra).²³ Feltehetőleg ezekben történhetett meg a levágott állatok feldolgozása, fogyaszthatóvá tétele.

4. A király szerepe. A király inveciója nyomán zajlott a megfelelő rituális gyakorlat, azaz az áldozati állat

22 Részletesen lásd: Buhály, 2015.

23 Legutóbb Wartke, 2012.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Akurgal

1968 Akurgal, Ekrem: *Uratäische und altiranische Kunstzentren*. Ankara, 1968.

Balogh

1926 Balogh József: A hangos olvasás és írás. In: *Magyar Nyelv*, 22. (1926) 25–39.

2008 Balogh József: A hangos olvasás és írás. In: *Voces Paginarum. Magyar ókortudomány a 20. században*. Szerk.: Szilágyi János György. Bp., 2008. 174–187.

Batmaz

2013 Batmaz, Atila: A Lion-Headed Shield from Ayanis: An Identifier of the Urartian Culture? In: *Identity and Connectivity. Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, Italy, 1–3 March 2012*. Eds.: Bombardieri, Luca et al. Oxford, 2013. Vol. I. 243–252.

2015 Batmaz, Atila: Concept of a Culture: An Examination of the Urartian Identity. In: *Degisen Arkeoloji: 1. Teorik Arkeoloji Grubu – Türkiye Toplantisi Bildirileri 9–10 Mayıs 2013, İzmir. Changing Archaeology: Proceedings of the 1st Tag-Turkey Meeting (Izmir, May 9–10, 2013)*. Eds.: Çilingiroğlu, Çiler – Özgüner, Pinar N. İstanbul, 2015. 210–221.

Belly

1998 Belli, Oktay: *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*. İstanbul, 1998.

Bergquist

1993 Bergquist, Brigitta: Bronze Age Sacrificial Koine in the Eastern Mediterranean? A Study of Animal Sacrifice in the Ancient Near East. In: *Ritual and Sacrifice in the Ancient Near East. Proceedings of the International Conference Organized by the Katholieke Universiteit Leuven from the 17th to the 20th of April 1991*. Leuven, 1993. 11–43. (*Orientalia Lovaniensia Analecta*, 55.)

Buhály

2010 Buhály Attila: Urartu története és kultúrája. In: *Mesterfüzet I*. Szerk.: Minya Károly. Nyíregyháza, 2010. 27–46.

2015 Buhály Attila: Adalékok az urartui rituális gyakorlat tipológiájához In: *Ökonómia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. Szerk.: Csabai Zoltán – Földi Zsombor – Grüll Tibor – Vér Ádám. Pécs-Bp., 2015. 113–125. (Ókor – Történet – Írás, 3.)

Burney

1966 Burney, Charles: A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere. In: *Anatolian Studies*, 16. (1966) 55–111.

Campbell

2012 Campbell, Dennis R. M.: A Diachronic Evaluation of Urartian Building Inscription Formulae. In: *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie*, 102. (2012) 130–150.

CTU

2008–2012 *Corpus testi dei urartei*. Vol I–IV. Ed.: Salvini, Mirjo. Roma, 2008–2012.

Eichler

1984 Eichler, Seyyare: *Götter, Genien und Mischwesen in der urartäischen Kunst*. Berlin, 1984.

Erzen

1978 Erzen, Afif: *Çavuştepe*. Vol. I. Ankara, 1978.

Gershevitch

1979 Gershevitch, Ilya: The Alloglottography of Old Persian. In: *Transactions of the Philological Society*, 77. (1979) 1. sz. 114–190.

Horváth

2006 Horváth Pál: *Vallásfilozófia és vallástörténet*. Bp., 2006.

Houston

2004 Houston, Stephen D.: The Archaeology of Communication Technologies. In: *Annual Review of Anthropology*, 33. (2004) 1. sz. 223–250.

Kleiss

1974 Kleiss, Wolfram: Planaufnahmen urartäischer Burgen und Neufunde urartäischer Anlagen in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1973. In: *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 7. (1974) 79–106.

Kroll

1972 Kroll, Stefan: Excavations at Bastam, Iran. In: *Archaeology*, 25. (1972) 292–297.

Loon

1991 Loon, Maurits Nanning van: *Anatolia in the Earlier First Millennium B.C.* Leiden, 1991. (Iconography of Religions. Section XV. Mesopotamia and the Near East, 13.)

Özgüç

1963 Özgüç, Tahsin: The Urartian Architecture on the Summit of Altintepe. In: *Anatolia*, 7. (1963) 43–49.

Salvini

1979 Salvini, Mirjo: Una „bilingua“ assiro-urartea. In: *Studia Mediterranea Piero Meriggi dicata*. Ed.: Carruba, Onofrio. Pavia, 1979. 575–593.

1995 Salvini, Mirjo: *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt, 1995.

2014 Salvini, Mirjo: 'Tušpa | Tušpuea' [szócikk]. In: *Reallexikon der Assyriologie*. Bd. 14. Tiergefäß – Waša/ezzil(i). Hrsg. v. Streck, Michael P. Berlin, 2014. 218–222.

Schmitt

2014 Schmitt, Rüdiger: Urartäische Einflüsse im achaimenidischen Iran, vor allem in den Königsinschriften. In: *Babylonien und seine Nachbarn in neu- und spätbabylonischer Zeit. Wissenschaftliches Kolloquium aus Anlass des 75. Geburtstags von Joachim Oelsner Jena, 2. und 3. März 2007*. Hrsg. v. Krebernik, Manfred – Neumann, Hans. Münster, 2014. 195–218.

Taşyürek

1978 Taşyürek, Orhan A.: Darstellungen des Gottes Haldi. In: *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens. Festschrift für Friedrich Karl Dörmer zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976*. Hrsg. v. Şahin, Sencer – Schwertheim, Elmar – Wagner, Jörg. Leiden, 1978. 940–955.

Wartke

2012 Wartke, Ralf: Bemerkungen zur Metallurgie Urartus. In: *Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October 2007 / Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.–14. Oktober 2007*. Hrsg. v. Kroll, Stephan et al. Leuven, 2012. 411–416.

Wilcke

2000 Wilcke, Claus: *Wer las und schrieb in Babylonien und Assyrien. Überlegungen zur Literalität im Alten Zweistromland*. München, 2000. (Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse. Sitzungsberichte. Heft, 6.)

Wilhelm

1986 Wilhelm, Gernot: Urartu als Region der Keilschrift-Kultur. In: *Das Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.* Hrsg. v. Haas, Volker. Konstanz, 1986. 95–113.

Wilhelm–Akdoğan

2011 Wilhelm, Gernot – Akdoğan, Rükiye: Eine Inschrift Argištis I. mit der Erwähnung eines ašihusi-Gebäudes. In: *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 53. (2011) 219–227.

Z. Karvalics

2004 Z. Karvalics László: *Bevezetés az információ-történetbe*. Bp., 2004.

Zimansky

2012 Zimansky, Paul: Imagining Haldi. In: *Stories of Long Ago. Festschrift für Michael D. Roaf*. Hrsg. v. Baker, Heather D. – Kaniuth, Kai – Otto, Adelheit. Münster, 2012. 713–723.

ATTILA BUHÁLY

RITUAL PRACTICE AS INFORMATION

THE ROLE OF THE HALDI CULT IN THE FORMATION OF THE URARTIAN STATE

It has long been known for its sketchy categorization of various religions that, in contrast to their modern manifestations (Christianity, Islam, modern Jewishness), archaic religions do not focus on some kind of confession of faith, but on ritual practice of respecting and serving the gods. Surely this is also the case with the Haldi cult, which is widespread in Urartu. The study analyses this cult practice from the point of view of the role it could play in the formation of the Urartian state and the legitimacy of the ruling power. According to the inscriptions and the Haldi-cult practice venues, Haldi is more likely to be regarded as a patronizing deity of a particular dynasty, whose cult practice—beyond the religious message—provided information about the close relationship between the deity and the ruling person to the participants of the widespread cult practice, thus indirectly it served to legitimize the rulers of Urartu.

Vallási és kulturális cserefolyamatok az ókori Közel-Keleten

Jelen tanulmány tárgyát egy közel-keleti általános jelenség, a termékenységi kultusz képezi, amely univerzális elemnek nevezhető az emberiség kultúrájában, mivel már a legkorábbi, általunk valamilyen módon ismert korokban jelen volt. Éppen ez az univerzalitás az oka annak, hogy a földrajzilag egymáshoz közel élő népek könnyedén tudták a kultusz egyes elemeit saját hagyományaikhoz igazítani, amikor interakcióba kerültek más, idegen kultúrával. A dolgozatban három terület, Mezopotámia, Ugarit és Palesztina termékenységi kultuszait vizsgálom időrendi sorrendben. A tanulmány célja, hogy röviden felvázolja a különböző, egymás mellett élő és feltehetően egymással – még ha csak szegről-vegről – rokon népek közti információcsere és -terjedés, azaz az interkulturális transzfer módjait, különös figyelemmel a vallási hagyományokra. A kapcsolatba kerülő népek óhatatlanul hatottak egymásra. A kulturális transzfer esetében azonban általános jelenség, hogy az – akár gazdaságilag, katonailag, vagy akár kulturálisan – erősebb nép nagyobb befolyással van a gyengébbre, mint fordítva. A kultúráközi keveredés egyik prominens példája a kánaáni Asera-kultusz, amelybe – feltehetően ugariti közvetítéssel – beépültek a mezopotámiai termékenységi mítoszok bizonyos elemei. Emellett a szíriai hagyományok is hatással voltak rá.

Mezopotámia

A rendelkezésünkre álló szöveges forrásokból, melyek közül az egyik legrégebbi a sumer eredetű Enki és Ninhurszag története,¹ jól látható, hogy a termékenység fogalma mindig is férfi- és női princípiumra oszlott. A termékeny föld, Ninhurszag személyében mindaddig szűzi – tehát parlagon hever –, amíg Enki, a földi és föld alatti (apsu) vizek bölcs istene meg nem környékezi, majd megtermékenyíti, életet adva több istennek és lehetővé téve ezzel a vegetációs termékenységet is. Egy másik történetben Inanna, a termékenység minden női oldalát megtestesítő istennő alászáll az alvilágba. Ez a történet számos változatban ismert, a legrégebbi az igen

* A szerző történész.

¹ Komoróczy, 1983. 25–36.

hangzatos című sumer, *A nagy égből a nagy föld felé...* kezdetű változat.² Erkezése után az alvilág törvényei szerint Inanna halottnak minősül, tetemét pedig karóra akasztják. A történet akkád változatában Ereskigal az alvilág börtönébe veti, és ettől fogva a földön megszűnik mindenféle szexuális vágy és aktus – az állatok és az emberek között egyaránt.³ Bár Enki isten közbenjárásának köszönhetően Inanna megmenekül, az alvilág törvényei szerint saját maga helyett mást kell odaküldenie. Választása férjére, Dumuzi – bibliai nevén Tammúz – pásztoristenre esik, aki az istennő véleménye szerint nem gyászolta felesége halálát (1. kép). Végül egy nagyobb szöveghiány után azt olvassuk, hogy fél évig Dumuzi, fél évig annak nővére, Gestinanna lesz Inanna helyettesítője az alvilágban.

1. kép. Inanna és Dumuzi

Ugarit

A 20. század elején egy szíriai földművelő olyan tárgyakra bukkant, amelyek az ugariti (ma Rasz Samra) ásatásokhoz vezettek. A feltárások korai szakaszában, 1929-től kezdődően előkerült tárgyak önmagukban is érdekesek, mivel a sírokbak akadtak egyiptomi, ciprusi és mükénéi eredetre utaló tárgyak, sőt egy erősen sérült Baál- (Ba'al-) kisplasztikát is találtak, amelyen Baál hagyományos ábrázolásának megfelelő lépő helyzetben látható. Jelen tanulmány szempontjából azonban sokkal érdekesebb a síroktól mintegy egy kilométernyi távolságban lévő tell feltárása során talált templomkomplexum, illetve az annak archívumából előkerült égetett agyagtáblák (bár érdemes megjegyezni, hogy kiégetésük minden bizonnyal a templom pusztulását okozó tűz eredménye). Az agyagtáblák mezopotámiai alfabetikus ékírással, de egy addig ismeretlen nyugati sémi nyelven íródtak, egy viszonylag rövid életű dialektusban (i. e. 1500–1200), melyet csak rituális nyelvként használtak, s amely feltehetően erre a célra jött létre. Az előzetes vizsgálatok során megállapították, hogy a nyelv leginkább a későbbi héberhez és a föníciaihoz hasonlít, valamint több olyan istennevet is tartalmaznak a táblák, amelyek a Bibliában is szerepelnek, így például Baál nevét is.⁴

Ugarit a neolitikum óta lakott és virágzó terület volt. A kora bronzkorban vált fontos közvetítővé, összekötve egymással Mezopotámiát és a Kelet-Mediterráneum

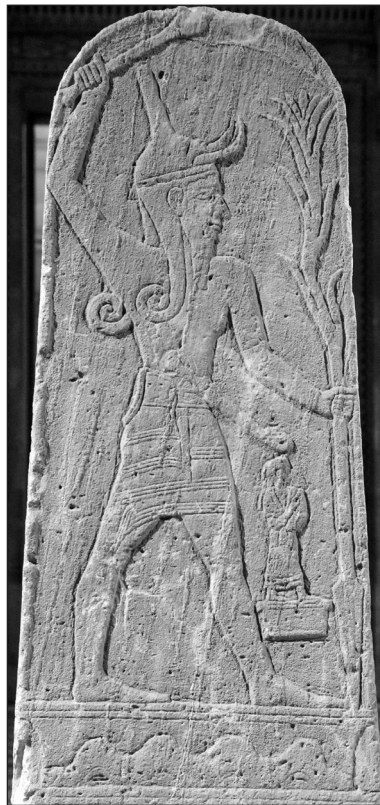
2 Komoróczy, 1983. 199–215.

3 Komoróczy–Rákos, 1974. 52–59.

4 Curtis, 1999. 5–8.

2. kép.
Asera
(Elefántcsont,
i. e. 14. század)

3. kép.
Baál (Sztélé,
i. e. 15–13. század)

szigeteit (köztük Ciprust és Krétát). A középső és késő bronzkorban a nyugati sémi nyelvű város birtoklásáért az egyiptomiak és a hettiták is erőfeszítéseket tettek, végül az i. e. 15. század környékén egyiptomi fennhatóság alá került. Egy évszázaddal később a Hettita Birodalom „vazallus államává” vált. Az amarna levelekből tudjuk, hogy a hettiták sokkal szigorúbb uralmat gyakoroltak a város felett, mint előttük az egyiptomiak. A Baál-templom, melyben az agyagtáblákat is megtalálták, ebben a korszakban, az i. e. 14–13. században épült. Ebben az időszakban az éghajlat kedvezőbbé vált, ami magasabb életszínvonalat és nagyobb születési arányt is eredményezett. A 12. században pusztult el a város, az agyagtáblák is ekkor „égetődtek ki”, s így maradtak fenn az utókornak. Ismeretlen hódítók, a későbbi föníciaiak telepedtek le a területen.⁵

Az agyagtáblák tanúsága szerint az isteni panteon vezetője Él, a „főisten”, mellette felesége és társa, Asera, minden fiatal isten édesanyja (2. kép). Ők ketten testesítik meg a termékenység férfi- és női princípiumát, hasonlóan Enkihez és Ninhurszaghoz Mezopotámiában.⁶ Baál, az egyik fiatal isten, a vihar, a szél és a felhők istene irányítja az esőt, így tehát a növények termékenységét is. Hagyományosan lépés közben, kezében fegyvereivel, villámlándzsával és buzogánnyal, fején a termékenységet jelképező bikaszarvas sisakkal ábrázolják (3. kép). Miután Móttal, az alvilág urával folytatott küzdelmében veszít, alászáll az alvilágba. Ekkor, amíg Mót uralkodik a földön, téli terméketlen időszak következik. Ez a jelenet csaknem teljesen megegyezik Dumuzi és Inanna történetével, tehát ahogy Mezopotámiában, úgy Ugaritban is jelen van a ciklikusváltás Baál személyében, aki szintén egy meg-

⁵ Issar–Zohar, 2007. 178–179.

⁶ Mindemellett ez a tény betudható pusztán a természeti népek megfigyeléseken alapuló következtetéseinek is, miszerint valóban, a termékenység kettős aspektusú: férfi és női.

haló-feltámadó vegetációs istenség. A fiatal és erős Baál idővel túlragyogja az öreg és tétlen Élt, aki már nem képes ellátni feladatát. Helyét a panteon élén Baál veszi át, mint az istenek királya, hasonlóan Mardukhoz az *Enuma elis*ben, az amorita teremtetéseposzban. Ettől kezdve válik a vegetációs termékenység mellett a férfiprincípiumot megtestesítő istenné is. Társa a női princípiumot továbbra is megtestesítő Asera, akinek papnői egyben rituális prostituáltak is. Ennek eredete feltehetően Inanna és a király rituális nászában keresendő.⁷

Ezek fényében úgy véljük, az ugariti és mezopotámiai kultúrák keveredtek. Azt azonban nem tudjuk nyomon követni, hogy Ugaritból miként jutott el a kultusz Mezopotámia területére, ahogy azt sem lehet megállapítani, hogy ez a keveredés mikorra következhetett be. Az agyagtáblák ékírása komoly mezopotámiai hatásra utal, amely nemcsak a tárgyi emlékekben, hanem a szöveges, rituális hagyományokban is megfigyelhető. Ha mindehhez hozzávesszük a különböző kultúrákból eredő további leleteket, elmondhatjuk, hogy Ugarit, mint a legtöbb tengerparti város, igazi kulturális gyűjtőpont volt. Fontos kikötőként pedig több környező hatalom is igyekezett politikai befolyás alá vonni, ami a kereskedelmi kapcsolatokkal együtt még jobban megerősíti a kultúrák keveredésének lehetőségét.

Meghaló és feltámadó istenek

Mielőtt áttérnénk Palesztinára és a zsidó vallásosságra, vessünk egy pillantást a vegetációs istenségek meghaló-feltámadó rendszerére. Ezt a megnevezést azokra a fiatal hímnemű istenekre használják a mediterráneum térségében, akiket a vallási szövegek és rituálék összekapcsolnak az évszakok változásával és így a termékenységgel. Az elmélet James George Frazertől ered, aki összehasonlító vallástörténeti szempontok alapján az ugariti Baált, a mezopotámiai Tammúzt, a türoszi Melkart és más isteneket egy kategóriába sorolt.⁸ Ez a kategória a mai napig igen nagy népszerűségnek örvend, és jelen dolgozat kiindulási alapjául is szolgál.

Mindenképp meg kell említeni azonban, hogy ezt az elméletet antropológusok hosszú sora bírálta a 20. század közepétől kezdve, főleg Frazer módszertana és gyakori általánosításai miatt. Egyes kutatók szerint az elméletet már teljes mértékben megcáfolták, míg mások, főleg a bibliakutatók máig használják, ha nem is eredeti formájában. Frazer elmélete korántsem mondható tökéletesnek, és ingoványos talajra téved az, aki eredeti elméletét kívánja felhasználni. Módszertani hibái mellett a legnagyobb problémát az jelenti, hogy Frazer komoly preconcepcióval látott munkához – ami igen súlyos metodológiai hiba –, miszerint a görög Adonis isten a mezopotámiai Dumuzi (vagy bibliai nevén Tammúz) pásztoristenség továbbélése. Végső soron pedig azt kívánta bebizonyítani, hogy a kereszténység nem új „talál-

7 James, 1958. 159–161.

8 Elméletét két munkájában fejtekte ki: Frazer, 1890; Frazer, 1907.

mány”, hanem a közel-keleti miliő sajátja már évszázadok (évezredek?) óta, és Jézus Krisztus alakja valójában Adonis továbbélése.⁹

Frazer elméletének a kezdeti népszerűség után egyre több bírálója akadt, közülük leghevesebben Jonathan Z. Smith illetve kritikával.¹⁰ Mindazonáltal az alapvetés, amiből Frazer is kiindult, miszerint bizonyos istenek meghalnak vagy eltűnnek, majd később feltámadnak vagy visszatérnek, kétségkívül megfigyelhető, akár elfogadjuk az elméletét, akár nem. Emiatt Smith végső konklúzióként elvetette ugyan az említett kategorizálást, de helyette két új kategóriát javasolt: az eltűnő istenekét, akik visszatérnek, de nem halnak meg igazán, és a meghaló istenekét, akik nem támadnak fel, mivel szerinte nincs olyan isten, akiről kétségkívül bizonyítható lenne annak halála és feltámadása. Ezt a beosztást ő az istenekhez kapcsolódó rituálékkal magyarázza, és valóban, sem a rendelkezésre álló szövegek nem számolnak be sem Baál, sem Dumuzi feltámadásáról, sem rituális szövegek és ünnepek nem kapcsolódnak ezekhez az eseményekhez. Smith azonban elsősorban Frazer elméletét Adonisszal kapcsolatban kifogásolja, aki viszont ennek a dolgotnak nem képezi tárgyát. A hozzá kapcsolódó szövegek ugyanis nem eredeti művek, hanem kései, a kereszténység elterjedése utáni görög és latin szövegekben találhatóak, és valóban nem tekinthetők bizonyítéknak az isten ókori szerepére és megítélésére.

Tekintettel a féléves, ciklikusnak látszó váltásra, Frazer Dumuziban látta a meghaló-feltámadó vegetációs istenek archetípusát, Smith szerint viszont egy szimplán meghaló istenről beszélünk, feltámadásról nincs szó. Bár a szöveg szerint Dumuzi fél évet fent, a földön, fél évet pedig lent, az alvilágban tölt, ami a legtöbb kutató szerint kimeríti a halál és feltámadás kritériumait, nincs nyoma annak, hogy Dumuzi feltámadását megünnepelték volna, csak halálát gyászolták rituálék során, továbbá semmi sem utal arra, hogy Dumuzit kapcsolatba hozták volna a vegetációval, sem annak tavaszi újjászületésével. Bár ténylegesen ismert Dumuzi és Inanna éves rituális násza, mely során az istent a király, az istennőt pedig egy papnő vagy a királyné testesíti meg, ezt helyesebb a flóra és a fauna általános termékenységének, a természet erői éves megújításának betudni. Később ezt a szerepét elveszti, amikor, Babilon felemelkedése után Marduk lép a helyébe mint a panteon vezetője.¹¹

Másrészt semmi nem utal arra, hogy Dumuzi évente feltámadna a vegetációval együtt. A szövegek csak indirekt bizonyítékot szolgáltatnak azzal, hogy csak fél évet kell az alvilágban időznie, és így az év másik felét az élők között tölti. Míg haláláról több szöveg és rituálé is megemlékezik, feltámadásáról egy sem. Bár az ünnep hiánya mindenképp okot ad a kétkedésre, az, hogy Dumuzi története pusztán a halál előli menekülés lehetetlenségéről szóló tanmese lenne, sovány magyarázatnak tűnik. Baállal kapcsolatban viszont maga Smith is elismeri, hogy akár meg is felelhet a meghaló-feltámadó kategorizálásnak, itt a forrásként szolgáló Baál-ciklus kétségkívül töredékes voltát kifogásolja. Szerinte a szöveg csak Baálnak az

⁹ Smith, M. 2001. 107–108.

¹⁰ Smith, J. 1969, illetve 2006.

¹¹ James, 1959. 49–51.

alvilágba és onnan visszavezető útvjáról szól, ami nem feltétlen ekvivalens a halállal és a feltámadással – annak ellenére, hogy Anat felhossa és eltemeti Baál testét –, így Smith megítélése szerint Baál egy eltűnő isten.¹²

Palesztina

Mielőtt közelebbről megvizsgálánk a Palesztinában, azaz a Kánaán térségében élő zsidóság viszonyát a termékenységi kultuszokkal, érdemes felidézni történetüket. A Biblia tanúsága szerint Józsué diadalmas hadjárattal foglalta el az ígéret földjét, melyet a birtokbavétel után szétesztott a törzsek között, kinek-kinek a „maga osztályrésze szerint”. Bár a történet igen hősiés képet fest, aligha tekinthetjük ezt többnek, mint egy későbbi kor heroikus kreálmányának, és főként nem gondolhatunk rá úgy, mint a zsidó honfoglalás hiteles forrására. Józsué könyve ugyanis egy politikai-vallási reform eredménye, amely Jósiás király nevéhez köthető. A Józsué könyvétől a Királyok második könyvéig terjedő szövegegyüttes, összefoglaló nevéen a Deuteronomiumi Történeti Mű (DtrH) ennek a reformnak a terméke, melynek során a különböző izraelita csoportok vagy törzsek szóban hagyományozott történeteiket dolgozták fel és alakították kerek egészé. A reform politikai okokra vezethető vissza, a DtrH pedig ennek, ha úgy tetszik, a propagandairata. Jósiás király uralkodása alatt ugyanis egy olyan külpolitikai helyzet állt elő, mely elődei alatt egyszerű sem. A déli királyság, azaz Júda egész fennállása alatt más birodalmaktól függött. Először az egyiptomi érdekszférához tartozott, később az Asszír Birodalom adófizetője volt. Ezenkívül pedig mindvégig igen rossz viszonyt ápolt északi szomszédjával, Izrael királyságával, amely Júdánál – a bibliai szövegek tanúságával ellentétben – területileg nagyobb, gazdaságilag pedig erősebb volt. Az i. e. 7. század második felére azonban megváltozott a helyzet. A majd egy évszázaddal ezelőtt még hatalmas Asszír Birodalom eltörölte Izrael királyságát, ekkor viszont már komoly belpolitikai gondokkal küzdött, és hamarosan meg is szűnt. Jósiás király az így kialakult hatalmi űrben kívánta saját királyságát centralizálni és hatalmát az uralkodó nélkül maradt északi területekre kiterjeszteni. Ezen igényének legitimációjaként született meg a Deuteronomiumi Történeti Mű, melyre hivatkozva mindenféle harc nélkül formálhatott volna jogot a két királyság újraegyesítésére.¹³

Visszatérve Józsué történetére és az izraelita honfoglalásra, a valóság korántsem ennyire heroikus. Feltehetően viszonylag békés beszivárgás zajlott, melynek során kezdetben a gyéren lakott hegyvidéki területeket elfoglalva, onnan egyre beljebb merészkedve, lokális harcokat vívva érkezett a területre a betelepülő népesség. (Sokkal könnyebb ezt elképzelni, ha figyelembe vesszük, hogy a bibliai 12 törzs is feltehetően csak a Bibliában létezett.) Csupán egy „magnépességről” beszélhetünk, melyről feltételezhetjük, hogy a területre újonnan érkező izraeliták alkották, akik a Jahvevallást is magukkal hozták. Az a négy törzs (Áser, Naftali, Zebulon és Isszakár), ame-

¹² Smith, J., 1978. 2535.; 2539.

¹³ Rózsa, 2016. 114–115.; Horváth, 2016. 103.

lyet a Biblia a legészakibb területekre helyez, feltehetően már az eleve ott élő kánaánita népesség, amely szövetségre lépett a „honfoglaló” izraelitákkal.¹⁴ Ezek a törzsek a földrajzi közelségből adódóan erősen ki voltak téve az Ugaritból/Szíriából eredő kultúrák és hagyományok hatásainak, így minden valószínűség szerint az izraeliták az ő közvetítésükkel találkoztak a termékenységi kultusszal. Nem véletlen, hogy az északi királyság területén mindig is erősek maradtak az idegen vallások. Az izraeliták számára az idegen istenek egy gyűjtőnév alatt egyesültek Baál személyében, azonban a kánaániták a különböző szentélyek és területek isteneit tisztelték. Jahve ebben a környezetben csupán egy a rengeteg isten között. Bizonyos értelemben az izraeliták által újonnan hozott istenre úgy tekinthetünk, mint a Dávid házának hatalmi központjaként szolgáló város, Jeruzsálem Baáljára.¹⁵

A bibliai történetekben Jahve egészen a törzsek letelepedéséig egy sivatagi viharisten jellemző tulajdonságait mutatja, a nomadizáló életmódot folytató zsidóságnak erre volt szüksége. A letelepedés után azonban sorra kezdi magára venni egy vegetációs isten attribútumait, a kultuszba pedig bekerül a termékenység női princípiumát, Aserát jelképező szent fa is. A Baál- és a Jahve-kultusz évszázadokig párhuzamosan jelen volt a területen, erre a Biblia számos példát szolgáltat (lásd a próféták intéseit). Sokkal valószínűbb azonban, hogy a konfliktust a két kultusz hasonlósága váltotta ki, nem pedig a monoteizmusba vetett hit.¹⁶

Jósiás király reformjái nem létezett a monojahvista gondolkodásmód, a területen előtte monolátria vagy henoteizmus uralkodott, ami lehetővé tette a két isten párhuzamos tiszteletét, sőt a párhuzamos Baál–Asera- és a Jahve–Asera-kultuszok létezését is. A monolátria ugyanis nem tagadja más népek, városok vagy területek isteneit, pusztán a saját istenük kultuszát mások fölé helyezi. Könnyen elképzelhető, hogy a két kultusz évszázadokig békében megfér egymás mellett, csupán a déli királpárti, Jeruzsálem központú próféták szólaltak fel ellene. Somronban, az északi királyság fővárosában Áháb király templomot és oltárt állított Baálnak, legalábbis a Biblia tanúsága szerint (1Kir 16,32). Bár Jósiás a fővároson kívül minden más helyen történő áldozatbemutatást betiltott, illetve aktívan pusztította az északi szentélyeket, a régészet bőséggel szolgáltat bizonyítékot arra, hogy mindkét királyság területén több működő Jahve-szentély is létezett. Az északi területeken pedig nem ritka Jahve bikaként való ábrázolása sem, ez pedig ismét csak a Baállal való szinkretizációját látszik alátámasztani.¹⁷

A két részre szakadt királyságot még nem lehet központosított államnak tekinteni, sem politikailag, még kevésbé vallásilag. Nem meglepő tehát, hogy Júda királyainak minden igyekezete ellenére virágoztak a szentélyek szerte az országban. Egyedül a jeruzsálemi szentélyről lehet azt mondani, hogy a hivatalos, „állam által jóváhagyott és támogatott” Jahve-kultuszt gyakorolta. Ennek ellenére Jósiás idejében még itt is jelen volt az Asera istennőt jelképező szent fa. Vallástörténeti szempontból ez azt jelenti, hogy Asera istennő szerves részét képezte Jahve kul-

14 Hamlin, 1983. 99–101.

15 Hahn, 1980. 97–98.

16 Hahn, 1980. 101–103.

17 Hahn, 1980. 105.

tusának, és mivel jelen van szentélyében, részesül a neki felajánlott áldozatokból (2Kir 23,6–7). Ennek oka minden valószínűség szerint az, hogy Jahve társának tekintették. A fenti érv ellen szól, hogy csak a Bibliában található meg, tárgyi emlékekkel képtelenség alátámasztani. Azonban két másik lelőhelyen talált, nagyon is kézzelfogható bizonyíték megerősíteni látszik a bibliai szöveg információit.

A leletek egyrészt Kuntillet-Adzsrudban kerültek elő, és már maga a lelőhely szerepének meghatározása is vitákat szított. A feltáró régész, Zeev Meshel szerint vallási központ volt, zarándokok és karavánok számára.¹⁸ André Lemaire értelmezése szerint viszont adminisztratív központ, a helyi törvényhatóság irodája, ha úgy tetszik, ahol írnokokat is alkalmaztak.¹⁹ Mint ilyen, értelemszerűen tartottak fenn helyet az írnokok képzésére is. Bár Lemaire nem áll túl messze a valóságtól, ahogy majd később látjuk, sem az itt talált feliratok és képek, sem egyéb tárgyi emlékek nem bizonyítják egyikük elméletét sem. A lelőhely Kádes-Barneától mintegy 50 kilométerre délre található egy félreeső helyen a Negev sivatagban, a déli királyság határán. A feltárt épület, melyet először valamiféle erődítménynek véltek, nem hasonlít semelyik másik erődítményre a közelben, könnyűszerkezetes falai pedig nem is teszik alkalmassá katonai védelemre. Az egyébként igen rövid ideig, i. e. 850–750 között fennálló építmény legfeljebb a homokviharoktól és az éjszakai hidegtől volt képes bárkit is megvédeni. Minden valószínűség szerint pihenőhelyként szolgálhatott a zarándokoknak és a karavánoknak, esetleg alkalmoszerű kereskedelem folyhatott itt a környező nomád népekkel. A feliratokból úgy tűnik, annak ellenére, hogy Júda déli határánál volt, izraeli fennhatóság alatt állt, és feltehetően egy alternatív zarándokút volt a Sínai-hegyhez. Fennállásának ideje egybeesik a Jehudinasztia trónra kerülésével és az észak–déli viszony megromlásával, így érthető egy eltérő útvonal kiépítése. Az ehhez szükséges ellátmányt pedig a királyság biztosította, melyre a tárolóedényeken található pecsétből következtethetünk. Ezek minden bizonnyal az adminisztratív elosztószerv jelzései voltak. A hely csekély fontossága ellenére igen sok és sokféle héber nyelvű felirat került elő, köztük gazdasági-adminisztratív szövegek és magán-, illetve vallási jellegű falfeliratok is. A feliratok között sok személynév található, az itt áthaladók ugyanis előszeretettel karcolták be nevüket az épület falába. Ezek közül a legtöbb prófétanevet is tartalmaz (Abdiás, Illés), de érdekes módon, az északi területeken bevett végződésel. A -yw névvezetés izraeli sajátosság, a júdai dialektusra a -yhw vagy -yh végződés volt jellemző. Tehát a legtöbb feliratot hagyó Izrael területéről származott, ami szintén az északi fennhatóságot látszik alátámasztani.

A tanulmány szempontjából azonban nem ezek a falfirkák érdekesek, hanem négy másik szöveg. Ezek közül kettőt tintával vittek fel a vakolt falakra. Az egyik, viszonylag épen megmaradt szöveg egy vallásos vers Élről és Baálról, a másik pedig egy igen töredékes jahvista áldásszöveg. Az utóbbiban érdekes módon Asera is szerepel Jahve mellett, viszont a töredékek igen rossz állapota miatt nem sikerült minden kétséget kizáróan összekapcsolni a szöveggel. A másik két felirat pedig úgynevezett

18 Meshel, 1978. 14.

19 Lemaire, 1981.

pythosokon, agyag tárolóedényeken került elő. Sok pythos maradt meg, és bár különböző emberek írták őket, az írások kivétel nélkül gyakorlott kezek munkái. Emiatt nem gondolhatjuk, hogy ezeket is átutazók írták volna, inkább az itt tartózkodó hivatalnokok munkáinak kell tekintenünk őket. Mindkét szöveg egy befejezetlen levél töredéke, sőt tulajdonképpen csak az egyébként teljesen bevett üdvözlés- és áldásformulát tartalmazza. Emiatt feltételezhetően hivatalos levelezés darabjairól van szó, a királyi udvar és az itt állomásozó tisztviselők között.²⁰ Mindkét formula tartalmazza a „megáldalak téged [...] Jahve és az ő Aserája által” passzusokat.

A másik igen érdekes lelőhely a Lákis és Hebron között – tehát Júda területén – található Khirbet el-Qom. Itt 1967-ben egy úgynevezett „bench tomb”-ban találta meg William G. Dever egy Uriás nevű elhunyt sírfeliratát. Ez már önmagában is érdekes lenne, mivel a Jahve-kultusznak hagyományosan nem része a halottkultusz, mivel az izraeliták a babiloni fogságig és az azt követő hellenizmusig igen eltérően gondolkodtak a túlvilágról, de ennek tárgyalására jelen tanulmányban nincs lehetőség. A felirat viszont számunkra azért fontos, mert itt is megtalálható a fentebb már említett áldásformula.²¹ Ez egy nagyon ügyetlenül vésett szöveg, egyes betűket duplán karcoltak a mészkőbe, emellett igen erősen sérült. Mindazonáltal az áldásformula kétszer is szerepel, és viszonylag jól kivehető.²²

Ami ezekből a feliratokból tisztán látszik, hogy Asera még az i. e. 7–3. században is ismert volt Izraelben és Júdában. Mi több, úgy tűnik, szoros kapcsolatban állt Jahvéval. Nehéz dolga van azonban a kutatónak, mikor megpróbálja megkeresni e szavak értelmét. A kutatás a mai napig nem volt képes megegyezésre jutni. Sokan a Jahve- és az Asera-kultusz összekapcsolódásának írásos bizonyítékát látják benne, mások szerint viszont itt Asera nem az istennőt, hanem az azonos nevű fa fétistárgyat jelenti. A szent faoszlop azonos neve különböző helyeken ugyanis közel negyven alkalommal jelenik meg az Ószövetségben. Egy elmélet szerint pedig itt egy elvontabb dologra, faligetre kell gondolni, ami a szent helyeken állott. Ez ellen szól viszont, hogy a Bibliában az aserákat – a héber kifejezésekkel – „készítik” vagy „építik”, nem pedig „ültetik”, tehát nem lehetnek élő fák, sokkal inkább megmunkált, stilizált faoszlopok. A tudományos konszenzus addig terjed, hogy a rituális faoszlop és az életfa Asera istennő jelképe, és róla kapta a nevét. Érdemesnek vélem megjegyezni, hogy ebben a kontextusban az istennő és annak azonos nevű jelképe lényegében azonosul, egy és ugyanaz.²³ Nem véletlen az sem, hogy a Jahve-szentélyekben és különböző magaslati szent helyeken is az istennő faoszlopát állították fel – illetve vágták ki később –, mivel az testesítette meg az emberek számára egyébként láthatatlan istenséget. Jó párhuzamként kínálkozik erre a mezopotámiai istenszobrokhoz kapcsolódó kiterjedt rituális gyakorlat. Ott a fából részletelesen kifaragott istenszobrok aktív résztvevői a mindennapi vallásosságnak és áldozatbemutatásnak (öltöztetés, mosdatás, étel- és italáldozat). Átvitt értelemben ugyan, de a szentélyben álló istenszobrok maguk az istenek, akik a nyilvánosság

20 A szövegek átírását és fordítását lásd: Kőszeghy, 2003. 120–121.

21 Kőszeghy, 2003. 113.

22 Dijkstra, 2001. 17–19., 21., 23., 27–28.

23 Ebben a hitemben Susan Ackerman is megerősít, lásd: Ackerman, 2006. 189–190.

elől nagyrészt elzárva, de részei a rituális tevékenységeknek. Emellett a megfelelő éves ünnepek során ezeket a szobrokat hordozzák körbe a városban és a rituális felvonulási utakon is. Susan Ackerman igen erőteljesen – és egyáltalán nem alaptalanul – érvel amellett, hogy miként sok más területen, úgy Palesztinában is a szövés és ruhakészítés hagyományosan női feladatnak számított. A Biblia egy helyen Asera papnői szerepei között említi a valamilyen anyag – fátzol vagy kárpit – szövését, ráadásul a templomkörzeten belül, amit vélhetőleg a szent fa vagy istennőszobor kultikus ruházatának kell értelmeznünk.²⁴

Szintén rendkívül különös a Kuntillet-Adzsrudban talált szövegek szóhasználat. Ugyanis, míg az egyik pythos – amely feltehetően Izrael királyától érkezett egy alattvalójának – Szamáriai Jahvét, a másik Témani Jahvét említi. Itt utalnék vissza egy korábbi felvetésemre, mely szerint Jahve kezdetben csupán Jeruzsálem Baálja volt. Kiterjedt irodalommal rendelkező elmélet ugyanis a polijahvizmus, mely szerint, ahogy Kánaánban minden területnek és városnak megvolt a saját helyi Baálja, mely ugyanannak az istennek a helyi változata, úgy több helyi Jahve is létezhetett. A „hivatalos” Templom ugyan Jeruzsálemben volt, de több lokális szentély is működött Jósias reformjáig, például Bét-Él, Dán, Arád, Sikem, és Szamáriában, az északi királyság fővárosában is. A Biblia szerint Szamáriában is állítottak szent fát, tehát az istennőt Jahve mellett tisztelték, és mikor Jehu trónra kerülése után minden bálványt eltávolított a fővárosából, a szent oszlopokat meghagyta. Így pedig magától értetődő, hogy az Izrael királya által küldött levélben a Szamáriai Jahve és az ő Aserája az áldás forrása. Bár ez önmagában kevés, hogy alátámasszuk a polijahvizmus elméletét, mindenképpen új megvilágításba helyezi a szövegeket.²⁵

Még egy dolgot érdemes megvizsgálni, nevezetesen Tammúz – azaz Dumuzi – kultuszát Júdában. Ezékiel próféta könyve mondja el, hogy az asszonyok a jeruzsálemi templom északi kapujában ülve gyászolták Tammúz isten halálát (Ez 8,14). Ennél a kérdésnél több dolgot is figyelembe kell vennünk. Asera papnői majdnem minden kétséget kizáróan rituális szexuális tevékenységet is végeztek, melynek mibenlétéről nem tudunk semmit. Elképzelhető azonban, hogy ez szintén mezopotámiai hatás, az egész Közel-Keletet átívelő „mother-goddess”, az anyaistennő kultuszának egyik eleme, ami szorosan kapcsolódik Istár és a király rituális nászához. Ackerman szerint a Tammúzt gyászoló nők szintén Asera papnői, de mivel ez a mozzanat már Jósias reformja és a kultusz beszüntetése után történt, így a papnők már új istent kerestek maguknak. A férfi papok, ha elfogadjuk, hogy Aserát Jahve párjaként tisztelték, bekapcsolódhattak annak kultuszába, a nők viszont nem. Mivel mind Asera, mind Jahve kultuszából kiestek, így kézenfekvő választás az anyaistennő mezopotámiai párját áttemelni.²⁶

Bár az ókori vallások tekintetében kétségkívüli bizonyítékokat nehéz találni, a fentebb tárgyaltakból kitűnik, hogy a Közel-Keletet egy kultúrkörnek kell tekinteni, nem pedig egymástól elszigetelt kultúráknak. Nem egyszerű megállapítani, hogy a

24 Ackerman, 2008. 18.

25 Dijkstra, 2001. 29., 39.

26 Ackerman, 2006. 195.

hasonlóságok többek-e annál, mint azonos megfigyelések különböző területeken, a megfelelő számú hasonlóság azonban elegendő okot ad a kapcsolatkeresésre. A vizsgált témában a kapcsolat abban áll, hogy ebben a korban és földrajzi környezetben a vallás és a politika – a bel- és a külpolitika egyaránt – kiemelten szoros összefüggésben állt egymással.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Ackerman

2006 Ackerman, Susan: Women and the Worship of Jahveh in Ancient Israel. In: *Confronting the Past. Archaeological and Historical Essays on Ancient Israel in Honor of William G. Dever*. Eds.: Gitin, Seymour – Wright, Edward. Winona Lake, 2006. 189–197.

2008 Ackerman, Susan: Asherah, the West Semitic Goddess of Spinning and Weaving? In: *Journal of Near Eastern Studies*, 67. (2008) 1. sz. 1–30.

Curtis

1999 Curtis, Adrian: Ras Shamra, Minet el-Beida and Ras Ibn Hani. The Material Sources. In: *Handbook of Ugaritic Studies*. Eds.: Watson, W. – Wyatt, N. Leiden, 1999. 5–28. (Handbuch der Orientalistik, 39.)

Dijkstra

2001 Dijkstra, Meindert: I Have Blessed You by YHWH of Samaria and His Asherah. Texts with Religious Elements from the Soil Archive of Ancient Israel. In: *Only One God? Monotheism in Ancient Israel and the Veneration of the Goddess Asherah*. Eds.: Becking, Bob – Dijkstra, Meindert – Korpel, Marjo et al. London–New York, 2001. 17–44. (The Biblical Seminar, 77.)

Frazer

1890 Frazer, James George: *The Golden Bough. A Study in Comparative Religion*. London, 1890.

1907 Frazer, James George: *Adonis, Attis, Osiris*. London, 1907.

Hahn

1980 Hahn István: *Istenek és népek*. Bp., 1980.

Hamlin

1983 Hamlin, John E.: *Joshua. Inheriting the Land. A Commentary on the Book of Joshua*. Grand Rapids–Edinburgh, 1983. (International Theological Commentary.)

Horváth

2016 Horváth Dániel Ágoston: Józsué honfoglalása. Egy bibliai szöveg forrásértékének feltárása. In: *XIV. Adsumus. Tanulmányok a XVI. Eötvös Konferencia előadásaiából*. Szerk.: Balga Nóra – Szabó Gergely. Bp., 2016. 91–112.

Issar–Zohar

2007 Issar, Arie S. – Zohar, Mattanyah: *Climate Change. Environment and History of the Near East*. Berlin, 2007.

James

1958 James, Edwin Oliver: *Myth and Ritual in the Ancient Near East*. London, 1958.

1959 James, Edwin Oliver: *The Cult of the Mother-Goddess. An Archaeological and Documentary Study*. London, 1959.

Komoróczy

1983 Komoróczy Géza: „Fénylő ölednek édes örömében...”. *A sumer irodalom kistükre*. Bp., 1983.

Komoróczy-Rákos

1974 Komoróczy Géza – Rákos Sándor: *Gilgames. Agyagtáblák üzenete. Ékírásos akkád versek*. Bp., 1974.

Kőszeghy

2003 Kőszeghy Miklós: *Cseréplevelek. Héber feliratok a fogság előtti Palesztinából*. Bp., 2003. (Kréne, 2.)

Lemaire

1981 Lemaire, André: *Les écoles et la formation de Bible dans l'ancien Israel*. Fribourg-Göttingen, 1981. (Orbis biblicus et orientalis, 39.)

Meshel

1978 Meshel, Zeev: Kuntillet Ajrud. A Religious Centre from the Time of the Judean Monarchy on the Border of Sinai. In: *The Israel Museum Catalog*. No. 174. (1978).

Rózsa

2016 Rózsa Huba: *Bevezetés az Ószövetség könyveibe*. Bp., 2016.

Smith, J.

1969 Smith, Jonathan Z.: *The Glory, Jest and Riddle. James George Frazer and the Golden Bough*. [PhD-disszertáció, kézirat.] Yale University, 1969. [Kiadva: Ann Arbor, 2006.]

1978 Smith, Jonathan Z.: Dying and Rising Gods. In: *Encyclopedia of Religion*. Vol. 4. Ed.: Jones, Lindsay. Detroit, 1978. 2535–2539.

Smith, M.

2001 Smith, Mark S.: *The Origins of Biblical Monotheism. Israel's Polytheistic Background and the Ugaritic Texts*. New York, 2001.

DÁNIEL ÁGOSTON HORVÁTH

RELIGIOUS AND CULTURAL EXCHANGE IN THE ANCIENT NEAR EAST

Fertility is one, if not the most prominent part in every ancient religion, so much that it can almost be called universal in the collective culture of mankind. Besides being universal, myths and beliefs around fertility are often very similar, especially in areas in close proximity to each other, either due to simple observation of nature, or perhaps to organic development. The proximity of locations opens the possibility of material and cultural exchange between nations and cultures, and I believe possible evidences can be found in their religious sources. This study analyses the notions about fertility in three territories of the Near East: Mesopotamia, Ugarit and Canaan. Given the fact these are both part of the same milieu, and quite possibly more or less related, several similarities can be pointed out not just in their ideas of fertility, but in their religious beliefs in general. Mesopotamia has always been a prominent and influential super power of the area, and Ugarit, being a port town, was an ideal crucible of mixing different cultures. After a brief presentation of these fertility myths and their research history, the paper attempts to demonstrate a possible example of how different nations affected each other's beliefs and a cultural transfer process that occurred between these territories in the ancient Near East.

„Quo vadis, Domine?”

Az evangélium terjedésének lehetséges útvonalai

2016 Szent Márton éve volt. Azé a Szent Mártoné, aki Gallia nemzeti szentje, ugyanakkor Magyarországon is nagy tiszteletnek örvend. Pannóniában, a mai Szombathelyen (Savaria) született 316/317 körül. Abban az időszakban, amikor már kihirdették a milánói ediktumot, amely szabadságot biztosított egy olyan, a 4. századra már birodalomszerte elterjedt vallásnak, amelynek gyökerei messzire nyúltak, és amelynek számos változatát gyakorolták kisebb-nagyobb csoportokba tömörült követői, akik egy istenben hittek.¹ Mivel Krisztus hívőinek vallása nem rendelkezett még kiforrott dogmatikával, megérett az idő egy egyetemes zsinat összehívására, melyet Nikaiában (ma Iznik, Törökország), a keletről jövő fő útvonalak tőzsomszédságában rendezett Nagy Konstantin 325-ben birodalmának minden püspöke számára a hittételek részleteinek tisztázására.²

Nem térek ki a Római Birodalom politikai csatározásaira, sem Licinius és Daia rivalizálására, sem Konstantin és Licinius viszonyára. A hatalmi harcok közben azonban minden szereplő számára világossá vált, hogy az évek során a „keresztény ügy” komoly politikai ütőkártyává vált. A keresztények erre az időre már erős gazdasági és politikai tényezővé váltak, nem beszélve arról, hogy már egy évszázaddal korábban jelentős szellemi befolyásra tettek szert.³ Nagy Konstantin idejére a kereszténységgel mint politikai, gazdasági és világnézeti erővel számolni kellett. Korábban még küzdöttek ellene, elfojtása érdekében mindent megtettek.⁴ A 300-as évek elejére azonban a birodalom egész területén megváltozott a helyzet. Nagy Konstantin császár, aki politikai okokból 313-ban kiadta a milánói ediktumot, már 312-ben, hirtelen ötlettől vezérelve – hogy minden katonájának lojalitását biztosítsa Maxentiusszal vívott csatájában a Milvius-hídnál – a „Sol Invictus” szimbólumot úgy

* A szerző a Budapesti Történeti Múzeum főmuzeológusa (Budapest, Szent György tér 2., hanny.erszebet@mail.btm.hu).

1 A milánói ediktumot 313. február 3-án adták ki I. Constantinus és Licinius császárok. Az ediktum után a birodalomban többé nem üldözték a keresztényeket, helyzetük megszilárdult a római vallással szemben. A milánói ediktum nem forradalmi újítás volt, hanem a Galerius császár által 311-ben kiadott türelmi rendelet egyenes folytatása.

2 Első niceai zsinat (325).

3 Tarján, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/313_februar_3_a_milanoi_ediktum_kiadasa.

4 A keresztényüldözések, amelyek a rohamos terjedését és népszerűségét inverz módon bizonyítják számunkra.

is értelmezte, hogy az Krisztus-motívum (*XP*). A híres álomban elhangzó jövendölés – „*e jelben győzni fogsz*” – segítségével túrt vallássá tette, a milánói ediktummal elismerte egyenjogúságát, a nikaiai zsinattal pedig megszilárdította az új, kereszténynek nevezett vallás helyzetét.

A kereszténységet 312-ben azonban már nem is tekinthetjük új vallásnak, mivel legalább 200 éve ismerték és gyakorolták.⁵ Az üldöztetések idején kialakult bonyolult hierarchiája, látható templomai, mártírjai és társadalmilag is jól megkülönböztethető követői voltak.⁶ Joggal merülhet fel a kérdés, hogy mi volt az oka e rohamos térnyerésnek, s milyen utakon terjedtek el a keresztény nézet alapjai egy kicsi, a birodalom szempontjából nem éppen jelentős, sőt talán kissé lenézett és kaotikus állapotban lévő közel-keleti területről egészen a birodalom szívéig, majd azon is túl.

Az okokra már számtalan magyarázat született teológusok, vallástörténészek, filológusok tollából. Nem vállalkozom sem a könyvtári irodalom ismertetésére, sem a feldolgozására. Vitába sem akarok szállni. A kereszténység elterjedésének – szó szerint értendő – útvonalát kívánom felvázolni az egészen korai időktől kezdve. Megpróbálom meghatározni egy olyan vallás fizikai terjedési lehetőségeit, amely Galileából, az ókori Palesztina területéről indult ki, és kezdetben nem volt több, mint a karizmatikus judaizmus egyik átfogalmazott formája, egy a sok „zsidó-eretnek” elképzelés közül. Később azonban politikai irányvonallá változott. Ennek „majdnem kortárs” beszámolóját találhatjuk az úgynevezett jeruzsálemi zsinatról szóló két leírásban, mely tanácskozáson a judaizálók és a paulisták (jelesül akkor éppen tarszoszi Saul, azaz Paulus) ütköztették a véleményüket arról, vajon kell-e követni vagy nem kell követni az Úrral kötött szövetség parancsát (körülmetéldés), illetve mi legyen a zsidó vallási követelmények nagy részével (vajon a nem zsidó lehetséges hívőkért folyó harc során kidobják-e azokat, vagy pedig megtartják azokat és lemondanak jövendő hittársak ezreiről).

Mindezt a vitát a hagyomány szerint a Simon/Petrosz által frissen alapított antiochiai gyülekezet tagjai gerjesztették. Egy állítólagos egyezés jött létre ekkor, melybe végül Pál is belenyugodott, hiszen – bár hellenizált/romanizált család sarjaként – mégis zsidó volt. A páli változat szerint azonban – mely a galata keresztényekhez küldött levelében tűnik fel⁷ – ez a verzió egyáltalán nem fedi a valóságot. Pál egy, a zsidó hit korlátai nélküli, az adott és ismert világra adaptált vallás mellett tette le voksát. A „Jézus-hit” e pillanatban indult el világhódító útjára, hogy azután sok hányattatás közepette mindenütt – különféle formában – tért hódítson és keljen önálló életre.⁸

De valójában milyen úton-módon terjedt? A vázlat elkészítéséhez többféle forrást használtam fel, a kanonizált és az apokrif iratok közül egyaránt. Ezek közé

5 250-től 303-ig, Diocletianus „nagy egyházüldözéséig” számos keresztényellenes császári ediktum jelent meg. Ennek ellenére a befolyásos emberek és családtagjaik közt számos keresztény vallású személy volt, és a lakosság körülbelül 10 százaléka 312-re már kereszténnyé lett.

6 Brown, 1999. 33–36.

7 Gal 3,1–18 és Róm 3,21–31.

8 A korai kereszténységet a sokféleség jellemezte: Jakab, 2004. 39.

tartoznak a Lukács evangélistának tulajdonított Apostolok Cselekedetei, a szinoptikusok evangéliumai, a különféle gyülekezetekhez írt levelek és a felsoroltak magyar nyelven is olvasható apokrif változatainak kiadásai. Ezen dokumentumok segítségével próbálom láttatni, hogyan terjedt el a későbbi kereszténységnek nevezett hit, amely gyökereiben zsidó, törzsében hellenisztikus és virágjában már egyikre sem hasonlít.

Egy helyütt az ötvenkét évesen elhunyt német irodalomtörténész és Újszövetség-kutató Thiede azt írja: „Minden történésznek be kell vallania, hogy miként viszonyul a forrásaihoz.”⁹ Való igaz, hogy amikor egy szöveghez nyúlunk, el kell döntenünk, mihez és hogyan akarjuk felhasználni, mekkora bizalommal olvassuk a benne foglaltakat. Mostani dolgozatomban nem akarok foglalkozni a szövegek történeti valóságtartalmával, sem azzal, hogy a bennük szereplő személyek akkor és ott valóban éltek-e. Írásomnak a vallástörténet kutatásaihoz annyiban van köze, hogy forrásaim és a szakirodalom is főképpen keresztény írók és valláskutató történészek munkái. Az új hitet terjesztő szereplők utazásait igyekszem nyomon követni és összehasonlítani a korabeli, történetileg is ismert útvonalakkal.¹⁰

Két modellt vázolok fel, amely alapját képezheti az evangélium terjedésének/terjesztésének. Az egyik lehetőség a tudatos módon, ténylegesen, személyes utak során, élőszóval történő, illetve az ehhez kapcsolódó írásbeli terjesztés. Ezt nem okvetlenül az általunk név szerint ismertnek vélt apostoloknak kellett megtenni, ők is és tanítványaik is alkalmasak lehettek erre. Így létrejöhetek olyan keresztény közösségek, melyek a szóbeli tanításból kiindulva alakultak meg, és az írásban kapott útmutatások alapján képesek voltak tovább működni, valamint erősödni. Sőt alkalmassá váltak arra, hogy segítségükkel új közösségeket alakítsanak ki.

A másik lehetőség a spontán elterjedés, amikor is a kereszténység nem térítőtevékenység által, hanem szervesen épült be a család, a közösség életébe egy felszabadított rabszolga, egy katonáskodó vagy egy világot látott, kereskedéssel foglalkozó személy révén. A kis körben, suttogva elmondott gondolatok jobban megfeleltek ennek az új vallásnak, főleg ellenséges környezetben. A korai kereszténységről való tudásunk is inkább ezt a formát támasztja alá. A kereszténység szabad terjesztése valójában már csak akkor következett be, amikor nagyobb politikai súlyra tett szert.

Minthogy az első modellben szereplő legtöbb személy létezésére nincs egyéb, független történeti bizonyítékunk,¹¹ én jobban el tudom képzelni a második lehetőséget. Ennek következményeképpen azonban azt is el lehet mondani, hogy nagy valószínűséggel a már kialakult közösségek teremtették meg azt a hagyományt, amelyet aztán később írásba is foglaltak – tehát a már meglévő hagyományt foglalták írásba, illetve olyan iratokat készítettek, amelyek mintegy „eredetmagyarázatként” legendás személyekhez kötötték egy-egy közösség kialakulását. (Nem ritka jelenség ez például az európai történeti hagyományban, amikor a hagyomány vagy

9 Thiede, 2005. 14.

10 Lásd Yohanan Aharoni és Michael Avi-Yonah magyarul is megjelent térképgyűjteményét (Aharoni-Avi-Yonah, 1999).

11 Nem biztos, hogy történetileg igazolható, ha Josephus Flavius valakit történeti személyekkel együtt említ.

a népmese egy ismert személy köré fűz különféle fontos történeteket.) A felsorolt dokumentumokat tehát e két modell nézőpontja alapján igyekszem megvizsgálni.

A szövegekben megfogható útvonalakat a szereplők személyére és a történetek igazságtartalmára vonatkozó kritika nélkül, csupán a szövegek alapján kívánom bemutatni. Arra azonban mindenképpen utalok, hogy a történetek és azok írásba foglalásának idején használatban lévő, valós közlekedési, illetve katonai felvonulási utakról van-e szó. Ennek segítségével talán fény derül arra a kérdésre is, hogy a ránk maradt írásos dokumentumok elsődleges források, amelyek az új vallás valóságos terjedését örökítik meg az akkor ismert világban, vagy pedig a már régebben fennálló helyzetre adnak magyarázatot az időben való visszavetítéssel, utólag megtámogatva a már létező hagyományt.

Előzetesen érdemes megemlíteni az utazással kapcsolatos szövegeket, melyeket a Szentírásban találhatunk. Az Ószövetségben is számos olyan történetet olvashatunk, amelyek hosszú utazásokról számolnak be.¹² Nem kizárólag a Bibliából tudjuk, hogy hosszú utakat tettek meg az ókorban. Babilónia, Asszíria, Perzsia királyságaiban jól kiépített szárazföldi és vízi utakon folyt a közlekedés: a diplomácia, a kereskedelem és az adóbehajtás céljából. Még egy úgynevezett „világtérkép” is őriz a British Museum gyűjteménye az újbabiloni korból, amelyen Babilon a világ közepe, és az Eufrátesz a fő tengely.¹³

Az ótestamentumi utazástörténetek leginkább praktikus okokkal magyaráznak az úgynevezett „bölcsesgirodalomhoz” kapcsolható tanításokat.¹⁴ Ezek a szövegek tanítási céllal csodálatos történeteket írnak le, de nem nélkülözik a valóság némi alapját sem. Ábrahám kivonul ugyan Ur Kasdimból, de megfelelő útvonalat választ, szolgáját visszaküldi, de utasításában karavánok által látogatott, közösségek által használt kutat jelöl meg, és Tóbit fiát is már régen létező vízi és karavánutakon vezet az angyal Médiába.¹⁵ Szodoma is valós karavánút mentén fekszik. Egyszóval, szó sincs járatlan utakról, sem korábban, sem abban az időben, amelyben az evangélium terjesztésének folyamatát vizsgáljuk.

Kétféle iratanyagra támaszkodhatunk. Az egyház által jóváhagyott és az apokrif, azaz nem kanonizált iratokra. Ezek az ókeresztény iratok éppen olyan fontosak számunkra, ha nem érdekesebbek, mint az Újszövetség könyvei. Ez esetben azonban nincs szükség semmilyen elsőbbség megállapítására, mivel párhuzamos vizsgálattal szeretnénk a korabeli sokféleség alapján nyomon követni a térítő útjait a magyarul hozzáférhető szövegkiadások alapján. A rendelkezésre álló dokumentumokat úgy tekintem, mint korabeli híradásokat, mint egy újságolvasó, aki ezek alapján tájékozódik, hogy mi történik az általa ismert világban. Mindazonáltal jól tudjuk, hogy a karizmatikus erővel rendelkező prédikátorok, próféták által közvetít-

12 Hogy csak a legismertebb hosszú utazásokat említsem: Ábrahám, Ábrahám szolgája, a Szodomába tévedt utazók, majd pedig Tóbit fia. (Lásd Horváth Dániel kéziratban maradt dolgozatát, amelyet a szerző rendelkezésemre bocsátott.)

13 Streck, 2004.

14 Jób 1,11; Tób 4,1–22.

15 Xeravits, 2008. 37–52.

tett népies, eszkatologikus elképzelésnek, messiásvárásnak semmi köze a későbbi „újságíráshoz”!

A korábbi idők „királyi útjai”, ismert karavánútvonalai, vízi útjai azonban veszélyeket is tartogattak. Kellő elővigyázatossággal, tapasztalt vezetőkkel és nagyszámú útitárssal, esetleg fegyveres kísérettel tanácsosabb volt elindulni, mint magányosan.¹⁶ Ugyanakkor az egész Újszövetség a mozgás, az utazás fontosságát tükrözi, nyilvánvalóan azért, mert a megfelelő tanok, igék terjesztése írásban sokkal nehezebben lett volna keresztülvihető mind az 1. századi Palesztinában, mind a későbbi századok Közel-Keletén, illetve Mediterráneumában. Bár a közismerten Leveleknek nevezett tanácsok és intelmek nyilván írásban jutottak el a megfelelő gyülekezethez, azok csak akkor váltak közérthetővé, ha felolvasták.¹⁷ Ugyanakkor számos apostolnak tartott személyről úgy tudjuk, hogy utazásaik során – a kapcsolattartás és az igehirdetés közvetlen módját választva – keresték fel a hívőközösségeket. Utóbb egy apokrif iratból, a Tamás cselekedeteiből meg is ismerjük, hogyan osztották fel egymás között a területeket a missziós céllal induló apostolok.¹⁸ Ez annál is érdekesebb, merthogy az Apostolok Cselekedeteinek kanonizált formájában az olvasható, hogy kezdetben egy ideig tiltva volt, hogy az apostolok elmozduljanak Jeruzsálemből.¹⁹

Mindebből látható, hogy az utazás már a 2. századra központi helyet foglalt el mind a térítésben, mind a kapcsolattartásban és általában a szellemi „áru” vitelében. Nem volt ez másképp az időszámításunk körüli időkben sem, amikor Palesztina területén számos vándorprédikátor és csodatévő hászid működött, virágzott a karizmatikus judaizmus.²⁰ Az apostolokat nyugodtan tekinthetjük hasonlóknak. Akiket meg kell említeni: Simon/Petrosz, János, Barnabás, Fülöp, Lukács, Tamás és legvégül Saul/Paulus. Pál igehirdető útjai során a pogányok között is terjedt az új gondolat, és jelentősen átalakult az ő gondolkodásuk, korábbi isteneik, szokásaik szerint.

Jézus útjai

Először annak a személynek az akciórádiuszát vizsgáljuk meg, akinek a hagyományos elképzelések szerint a kereszténységet köszönhetjük (lásd az 1. térképet). A társadalom, amelyben felnőtt, és amelyből kinőtt a názáreti Jézus, épp egy politikailag zavaros időszakot él át. Jeruzsálemben már régen nem Ábrahám, Izsák és Jákob, Dávid és Salamon őseredeti istene van uralmon. Egy vallásilag és származá-

16 Tóbiás is valószínűleg karavánnal utazott, bár szó szerint nem írja, egy kifejezéssel utal erre: „a kutya ment utánuk.”

17 Ez világhosszá válik számunkra a kolosszeiekhez írt negyedik levélből: „Ha majd fölolvasták ezt a levelet nálatok...” (Kol 4,16).

18 Tamás cselekedetei: *Apokrif*, 1996. 129–198.; Jakab, 2004. 40.

19 ApCsel 1,4. Ez még egy nagyon erős zsidó-keresztény közösség volt, de már nem zsidó tagjai is lehettek. A későbbi mártír, Sztephanosz (István) halálával veszi kezdetét az apostolok palesztinai térítómunkája, valamint a környező, nem zsidó városokba is eljutnak a térítők. Vélhetőleg a közeli diaszpóra zsidósága és zsinagógáik képezték az alapját a későbbi missziós tevékenységnek.

20 A leghíresebbek: Honi, a Körvonó vagy Hanina ben Dósza.

silag sem megbecsült uralkodója van Júda királyságának, aki nem is igazi Hasmóneus, ráadásul Róma hellenizált kultúrájú vazallusa, aki azonban a politikai realitás nagy képviselője. Ugyanakkor a papi rendek egymás ellenlábasai, az emberekre izgatott és harcias messiásvárás jellemző, számos vallási és félkatonai szervezet működik országszerte, az önkéntes száműzetésben, aszkétaként élő közösségtől a fegyveres ellenállókig, amelyek mindannyian a hit, illetve a királyi hatalom megtisztítására törekuszenek. Az esszénusok vagy a zelóták neve napjainkig jól ismert, de létezik – éppen alakulóban van – egy olyan „nevenincs” közösség is, melynek fő teoretikusa egy bizonyos aszkéta életű Jóna vagy Joannész (ismertebb nevén János, az Alámerítő, vagy a kereszténységben Keresztelő Szent János). Saját tanítványai vannak. A Jordán folyó partján tanítja és víz alá meríti a hozzá jövőket, azaz a hit lényegét a testi és lelki megtisztulásban látja, valamint fennhangon hirdeti a Messiás közeli eljövételét. A Messiását, aki Dávid fia, és harcban szerzi majd vissza földi és égi királyságát.

Habár ez Róma szemszögéből nézve roppant kellemetlen felfogás, nem tér el a korabeli zsidó elképzelésektől. Ide, Jónához érkezik a körülbelül 33 éves, názáreti Józsuá, az ács fia. Az írások szerint innen a pusztába megy. Ezt a helyet nem lehet meghatározni, mivel a Jordán folyó völgye nem áradásos terület, itt minden pusztá, ahol nem esik az eső.²¹ Ezután, már János elfogatása után, Kafarnaumban látjuk újra. Ha figyelmesen olvasunk, kiderül, hogy rövid működése során főleg Galilea területén tartózkodott és leginkább a Genezáreti-tó (más néven Tiberiás-tó vagy Kineret-tó) környékén. Hozzá is jönnek hallgatni tanításait, a szöveg szerint Szíriából, de ez akkoriban nem más, mint a Galileával határos Fönícia. A felsorolt területek – kevés kivételtől eltekintve – mind Galilea tartományban (messze-messze északon, távol a politikailag fontos városoktól és eseményektől) vannak: Betsaida, Kafarnaum, Kána, Korazin, Nain, Tiberiás, vagy annak határához közel, például Dekapoliszban (Gadara, Geraza). Két olyan útról tudunk, amikor messzebbre utazik: a szíriai-föníciai Szidon vidékére és a szintén északi Caesarea-Philippibe (Fülöp, negyedes fejedelem birtokára). Utolsó útja vezet csak a Jordánon túlra, Perea tartományba, ahonnan Jerikóba megy, majd az út végén Jeruzsálem következik.

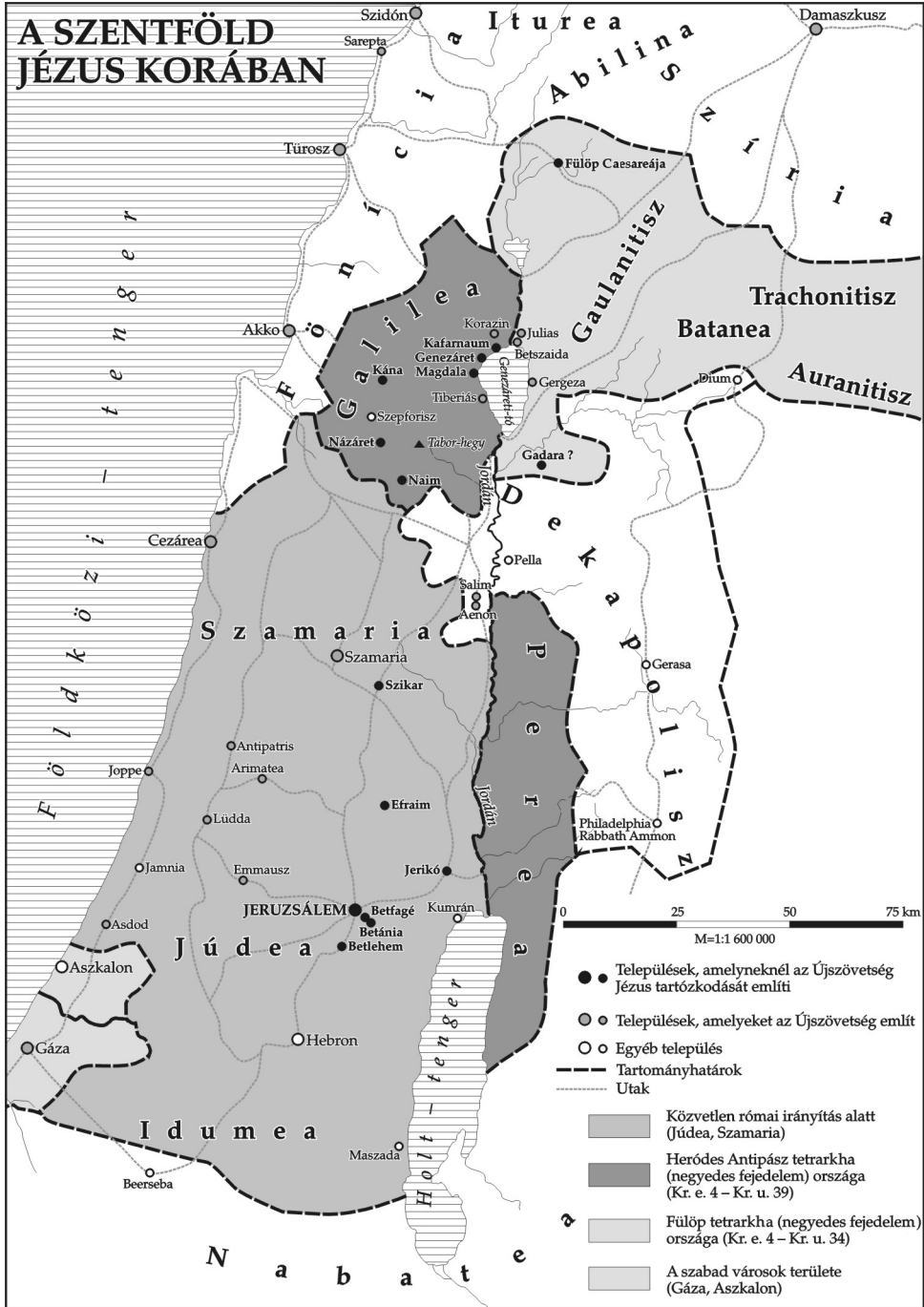
Ezen a területen nem tudunk judaizáló keresztény közösségekről, sem ekkor, sem később, ellenben hagyománytisztelő zsidókról, illetve egy másféle hagyományt követő samaritánusokról annál inkább. Kivétel lehet ez alól Philippi városa, melyet a jóval későbbi Pál-levelek alapján joggal tarthatunk a kereszténységre fogékony területnek.²²

Mindezek alapján az állapítható meg, hogy Jézus működésének összeállítói nem jól ismerték a korabeli Palesztina földrajzi viszonyait.²³ Pontatlan leírásaik azonban Jerikónál pontosá válnak. Innen Jeruzsálem felé már több, Jézus korabeli és a

21 Júdea meglehetősen aszályos terület, az évnék egy részében nagy mennyiségű eső esik, de rövid ez az időszak. Ahol nem voltak teraszok, nem folyt földművelés, már az időszámításunk előtt is pusztaságokról beszélhetünk. Kőszeghy Miklós számos tanulmányt szentelt ennek a földrajzi és meteorológiai körülménynek (például Kőszeghy, 2014).

22 Filippieknek írt levél.

23 Amikor Jézust Jeruzsálembe utazzatják, „átküldik” őt Ciszjordániába.

1. térkép.

kanonizált evangéliumok írásba foglalását már régen megelőző, ismert karavánút vezetett. Ez azt bizonyítja, hogy nem ismerték jól az északi területeket, de Jerikótól – ahol több karavánút találkozott – már biztos tudással rendelkeztek.

Lukács evangéliuma esetében látható, hogy a görög származású író jól tájékozott ember volt. Jézust a Jeruzsálem felé vezető úton az ő korában ismert és jól járható Szebaszté (Szamaria) – Szikem (Szikar) felé viszi, egy bevett karavánúton. Ezzel azonban kockáztatja Jézus „tisztaságát”, amennyiben bevezeti a szakadár és tisztátalan szamaritánusok közé. Nem tudjuk, hogy ki és mikor, de ezt a hibát azzal igyekezett kiküszöbölni, hogy a hagyományok ismeretében az írásba beleszötte a jerikói történetet.²⁴ Hiba, hogy a város messze van ide, és a betoldás feltűnően kilóg az evangéliumi történet egyébként tiszta logikai vezetéséből.

János evangéliumában, amely egyebekben is messze áll a szinoptikus evangéliumoktól és más zsidó hagyománytól is, kevés használható adatot találunk Jézus életére vonatkozóan.²⁵

Nagy kérdés, hogy a neki tulajdonított útvonalakat valóban bejárta-e Jézus. Valószínűleg, ha mint vándorgyógyító és prédikátor működött, főleg Galilea területén folytatta tevékenységét. Minden bizonnyal egyszer – felnőtt emberként – csakugyan elment Jeruzsálembe,²⁶ amint azt minden hitét tartó zsidó embernek tennie kellett,²⁷ de azt is biztosra veszem, hogy nem azt az utat választotta, amely a szamaritánusok földjén vezetett keresztül. Egyszóval a fenti leírásokat megtekintve azt mondhatjuk, hogy a korban létező útvonalakról írnak, de azt nem állíthatjuk, hogy ezek az új tanítás elterjesztésére nagyon alkalmasak lettek volna.²⁸

Péter, Tamás, János

Lássuk most a másik, a kereszténység szempontjából fontos személy tevékenységét és útjainak leírását. Ez az ember Simon bar Jóna, akit általában Péter apostolként ismerünk (1. kép). Személye és tevékenysége, csakúgy, mint létezése – Thiede minden igyekezete ellenére – nem jól ismert, nem is bizonyított. Az evangéliumok és az Apostolok Cselekedetei alapján nyugodtan kétségbe vonhatjuk azt, hogy nagy műveltségű, zsidó-görög, több nyelven beszélő ember lett volna. Jakab Attila egyik rövid cikkében éppen ezt a kritikát helyezi előtérbe: „a korabeli társadalom jelentős része egyszerűen nem tudott írni-olvasni, görögül pedig különösen nem”.²⁹

Jelen tanulmányban csak a leírt szövegekre hagyatkozva próbálom megállapítani, hogy Simon/Péter vajon milyen úton-módon terjesztette az Úr új igéjét.

24 Lk 18,35; Lk 19,1–9.

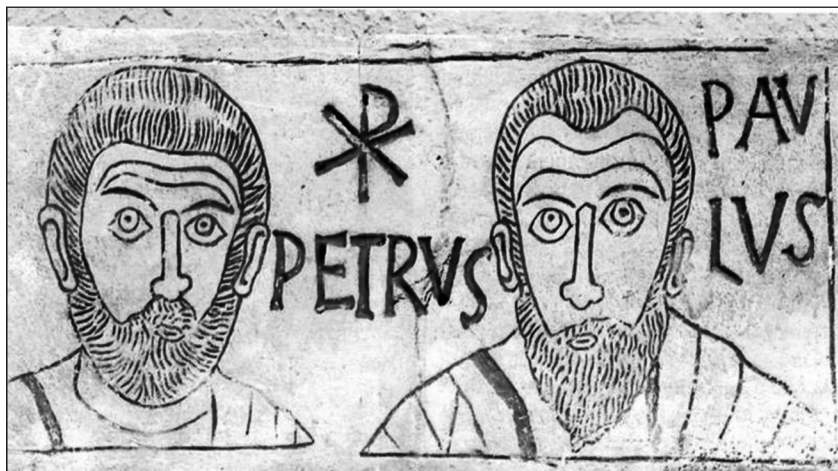
25 Tudjuk, hogy ennek az evangéliumnak más a célja.

26 Ha a gyermekségtörténetet nem számítjuk. Bár többen úgy vélik, Jézus kiválóan ismerte Jeruzsálemet és többször is járt ott, csakúgy, mint későbbi tanítványai. Thiede egyébként is mindenkit úgy állít be, mintha többnyelvű, hellenisztikus műveltségű, jól menő tóparti vállalkozások tulajdonosai lennének, akik jól ismerik mind a kereskedelmi útvonalakat, mind a Szent Várost. Thiede, 2005.

27 Vermes, 2001. 238–280.

28 Lásd a térképeket: Aharoni–Avi-Yonah, 1999. 169–170., valamint 172–177.

29 Jakab, 2004. 40.

1. kép. Péter és Pál (ókeresztény sírkő részlete: Hippolitus katakomba, Róma)

Előre kell bocsátani, hogy a különféle iratok között számos olyan van, amelyet a római katolicizmus már „elfelejtett”, de más egyház, mint például az ortodox vagy a szír még mindig szent iratnak tekint. Ezekben az apokrifnak nevezett iratokban sokkal pregnánsabban látszik, hogy a korai kereszténység számára nem a teológiai vonatkozás volt a fontos, hanem az életmód, az életvezetés kinyilvánítása. Thiede szemléletét ennek ellenére is inkább a teológiai mondanivaló hangsúlyozása jellemzi,³⁰ mint azon érdekes tényé, hogy az összes nem kanonikus irat – de jórészt a később kanonizált Apostolok Cselekedetei és a Levelek is – a bennük megírt útvonalakkal és utazásokkal kapcsolatban is a személyes kötődést és mindig az akut, az éppen az adott közösségben megoldandó problémát helyezi előtérbe. Könyvének egész felépítése az isteni sugallat fontosságát hangsúlyozza, azt a tényt sem veszi figyelembe, hogy az utazások motívuma inkább irodalmi egységbe rendezi a mondanivalót, semmint valós útleírást ad.

Az utazásnak pontosan meghatározott célja van – el kell jutni az akkor ismert világ (*oikumené*) minden pontjára, mindenképpen egy meghatározott probléma megoldására, vagy már létező közösség érdekében (a kapcsolattartás, illetve talán missziós cselekedet céljából).

Tekintsük át az evangéliumokon és az Apostolok Cselekedetein át (melyben körülbelül kilenc forrásszerű említés van róla) az apokrif Péter-aktáig az apostol sorsát. Élettörténetében a Genezáreti-tó partjától Rómában való keresztre feszítéséig hatalmas ív húzódik. Születési helyéről nem tudunk, többen úgy vélik, hogy Betszaidából származott. Mi, olvasók a Kineret-tó partján ismerkedünk meg vele, amikor Jézus után indult. Továbbiakban megtudjuk, hogy Kafarnaumban lakik, háza van, és anyósával együtt él ott. Itt vendégeskedik majd Jézus is, meg is gyógyítja a beteg öregasszonyt.

30 Thiede, 2005.

Nem ismert, hogy az „elhívása” egy stabil egyház létrehozására mikor történik, vélhetőleg soha. Jézus nem tud Petroszt sem, meg Petrust sem mondani, talán Kéfást igen. Mert az arameus az, amely nyelven Jézus jól tud. Ennek ellenére nem világos, hogy egy vándorprédikátor miért alapítana olyan állandó dolgot, ami szembemegy elképzeléseivel, az eszkatológiával, Isten nagyon hamar való eljövetelel és ítéletével.³¹ Egy messzi időben, minden bizonnyal egy olyan korban, amikor már nem látják a Messiás eljövetelét olyan közelinek, toldják ezt a szöveget be az evangéliumba.

Mindenesetre az emlékezet Péternek tulajdonítja az antiochiai gyülekezet személyes megalapítását (Jézus halála után) és néhány utazást Szamariában és a tengerpartra. Kísérőjeként Fülöpöt említik. Járt Szebasztéban, Joppében, Caesarea Maritimában – ezzel a történet írója jelzi, hogy Péter lemondott volna konzervatív nézeteiről –, majd visszatért Jeruzsálembe. Mindent összevetve, Péter nem mozdult ki Szíria-Palesztina területéről.³²

A római utazás egy látomásnak köszönhető, és vélhetőleg csak arra jó, hogy a kegyes cselekedetet a birodalom központjába helyezve hangsúlyozza az isteni kegyelem és a keresztény közösség erejét és egyetemességét.³³

Ugyanakkor ezek az utak – az 1. század közepén és a 2. században – már jól ismertek, és a Pax Romanának köszönhetően biztonságosan járhatók. Augustus uralkodása és Róma számos hódító hadjárata miatt a Földközi-tenger medencéjében jól kiépült katonai útvonalak voltak, Róma városából számos főút vezetett a birodalom minden tája felé, légiók és arisztokraták, hírvivők, fogatos kocsik közlekedtek szerte ezeken az utakon.³⁴ Többek között a történetben a menekülés újaként szereplő Via Appia, ahol a hagyomány szerint a híres mondat elhangzott: „*Quo vadis?*”,³⁵ már az i. e. 4. század óta használt katonai útszakasz.³⁶ Szíria-Palesztina területén a hellenisztikus hódítások és a kiterjedt kereskedelem tették szükségessé új utak építését, illetve a korábbi, már az asszírok által is ismert utak karbantartását.

A Tamás cselekedeteiben olvasható „munkamegosztás” Tamás esetében szintén isteni csoda miatt következett be. Isten akaratából eladták rabszolgának, és a parthusok földjére került. Sem az útját a hajóval, sem a várost, ahová került (*Andrapolis*) nem sikerült azonosítani.³⁷ Parthia egyébként a Selyemút egyik fontos része volt, a hajóút megtétele talán nem is lett volna szükséges. Ezáltal felmerül a gyanú, hogy a Tamás cselekedeteinek írója nem volt tudatában, hogy kik vagy mik azok a parthusok. Alapvetően Indiáról beszél, amit a valóságban Perzsiának, illetve a parthus királyságnak kell tartanunk.³⁸ Valójában azonban az útvonal nem is fon-

31 „Bizony mondom néktek, nem múlik el ez a nemzedék...” Mt 24,34.

32 Lásd: Aharoni–Avi-Yonah, 1999. 180–181. (Az ApCsel 8,4–25 és 9,32–11,2 alapján készített térképek.)

33 *Apokrif*, 1996. 41–78.

34 A fontosabb útszakaszokhoz lásd: Póczy, 1997; Tóth, 2004.

35 *Apokrif*, 1996. 74.

36 Az utat Appius Claudius Caecus kezdte el építeni, hogy biztosítsa a dél felé haladó hadseregek utánpótlását. A Forum Romanumról induló maradványai ma is láthatók.

37 *Apokrif*, 1996. 129–130. és 7. jegyzet.

38 Jakab, 2004. 40.; *Apokrif*, 1996. 129.

tos a történet szempontjából, mivel itt ugyanazzal a törekvéssel állunk szemben, mint Péter római történetének esetében.

János evangélistát is egy látomás indította arra, hogy Epheszoszba menjen. Ezt az utat az apokrif tanúsága szerint Milétoszon keresztül tette meg. Sokáig maradt Epheszoszban és csak egyszer-egyszer tette ki a lábát a környékbeli falvakba, ahová gyalogszerrel, földutakon is eljuthattak az emberek – akárcsak ma. Sem arról, hogy miként kerül Milétoszba, Epheszoszba vagy Szmürnába, nem szól az apokrif János-cselekedetek. De ez esetben sem az a fontos, ki merre járt. Az utaztatás itt is csak keretként szolgál ahhoz, hogy bizonyóságot kapjanak a hívők arról, hogy az új hit az ismert világ egyik határától a másikig terjedt.³⁹ Ugyanakkor itt is, mint mindegyik evangéliumban – kivéve talán Tamást – feltűnő, hogy az apostol már kialakult kis korai keresztény közösségek hívására megy az adott helyre.

Pál apostol térítőútjai

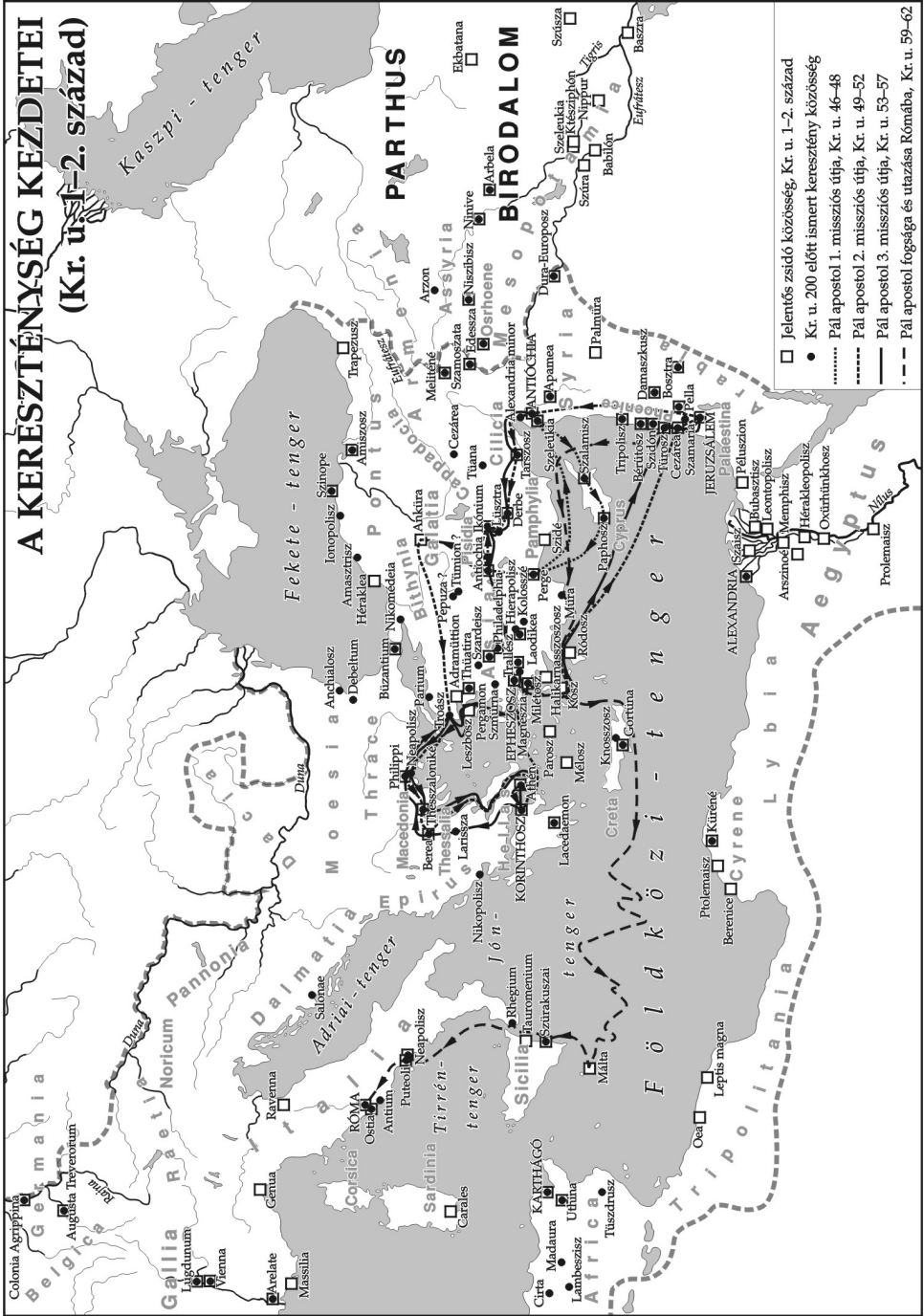
Legbővebb tudásunk Pál apostol térítőútjairól, illetve az azt megelőző keresztény-üldöző tevékenységéről van. Pál tarszoszi (Kilikia, ma Törökország) születésű, hellenizált kultúrkörből származó, magasan képzett ember, a diaszpóra tagja, állítólag farizeus család sarja és a híres Gamaliél rabbi tanítványa. Úgy tudjuk, római polgárjoggal is rendelkezett, ennek köszönhetően került Rómába, mert joga volt az ottani ítélethez. Születési helye is jellemzően a tengerparton, a Szíriát és Kis-Ázsiát összekötő utak mentén helyezkedik el. Történelme során sok nép megfordult erre (ma talán azt mondanánk, multikulturális összekötő kapocs volt).

Tarszosz, Jeruzsálem, Damaszkusz – akkoriban (36–38) már bevett útvonal volt. Így juthatott el, főleg a part mentén hajózva Türoszon és Caesarea kikötőjén át, majd a szárazföldön Jeruzsálembe és onnan Damaszkuszba, ahol már megint egy, a diaszpórához tartozó közösségben kellett a „szakadókat” felfedezni. A „pálfordulás” után Antiochiába érkezett, ahol szintén jelentős zsidó közösség élt, és amely Péter missziója után a kereszténység egyik központjává vált. Pál missziós útjai során minden esetben akkor már jól ismert vízi és kereskedelmi utakat használt, amelyeknek sokkal korábbi alapjuk volt és a római korban épültek ki, nem kevésbé a katonai szellemnek megfelelően. Bár a vízi utak veszélyesebbek voltak, mert a kalózkodás és rabszolga-kereskedelem nagy üzletnek számított.

A missziós utak (46–48, 49–52, 53–57), valamint Pál útja Rómába (59–62) a Földközi-tenger hajózó-kereskedelmi útjait és központjait érintik (lásd a 2. térképen). Mind jól ismert útvonalak. Pál cselekedeteinek írója tájékozott volt a kor közlekedését illetően.⁴⁰ Ugyanakkor azt is meg lehet figyelni, hogy az apostolok útjainak valós vagy képzelt célközösségei majdnem minden esetben olyan városokban találhatók, ahol jelentős zsidó diaszpóra is élt – és véleményem szerint ez nem lehet véletlen. Általá-

³⁹ Apokrif, 1996. 5–40.

⁴⁰ Apokrif, 1996. 79–93.; valamint Aharoni–Avi-Yonah, 1999. 182–185. térképek (ApCsel 9,1–30; 11,22–30; 15,1–30; 15,39–18,22 alapján).

2. térkép.

ban először nem a „pogányok” közé mentek, hanem a Római Birodalom elgörögösödött zsidó közösségeihez, amelyekben az új életmód lassan tért hódított, és amelyhez minden bizonnyal csatlakoztak nem zsidó elemek: nők, rabszolgák, katonák. Mindenesetre a keresztény gondolat elterjedésének kezdetén bizonyára így volt. Később ezek a közösségek elváltak egymástól és önálló életre keltek.

Sokasodtak tehát Jézus, az apostolok, Péter és Fülöp működése alapján a birodalom, illetve kezdetben a Földközi-tenger medencéjének diaszpórájában az új életmód és világszemlélet követői, akik az antiochiai egyház megalapítása óta a „keresztény” elnevezést használták. Pál tevékenységének köszönhetően pedig egyre nagyobb tért hódított a kereszténység a nem zsidó eredetű vallások követői között is. Néhány évtizeddel Jézus halála után már a pogányok között is voltak követői, bár vallási szinkretizmusról nem beszélhetünk, ugyanakkor a kezdeti filozófia bizonyosan későbbi követői szellemisége szerint is alakult.

Rabszolgák, katonák, arisztokraták, polgárok, szíriai-palesztinai,⁴¹ görög és római, hispániai, galliai közemberek lelkesedtek és vállaltak mártíromságot az új gondolkodásmódért. A 2. századtól a kereszténység rohamosan terjedt – nem mellesleg társadalmi mondanivalója miatt –, de ebben nagy segítségére volt az a szárazföldi és tengeri úthálózat, amelynek alapjait ugyan sokkal korábban vetették meg, de tökélyre a Római Birodalom területszerző és államépítő császárai vitték. Ezeken az utakon haladtak a 2. századtól azok a névtelen hívők, akik a kereszténység híreit vitték. Mindaddig, míg Konstantin segítségével ez a szellemiség egyeduralkodóvá nem vált az egész akkor ismert világon.

Összegezve: mindazon szövegek, amelyeket eddig olvashattunk, évtizedekkel, akár évszázadokkal a leírt események után keletkeztek. Sokszor olyan információkat is tartalmaznak, amelyeket a „történés” korában élők nem is ismerhettek, a szövegek rögzítésének idején azonban már köztudottak voltak. A valós vagy nem valós történeti események menetétől eltekintve, az írások alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a Római Birodalom hadi és kereskedelmi úthálózata, illetve az ezt megelőzően már létező más útvonalak – korábbi belső úthálózat, a közel-keleti államokat összekötő karavánutak és a katonai felvonulási utak – a 2. századra végül a kereszténység terjedésének úthálózatává váltak.

41 Ennek az sem mond ellent, hogy az első vértanú István protomártír, akit göröggént írnak le. Miután a történetből tudjuk, hogy jeruzsálemi, és a Szanhedrin ítélte el, nyilvánvaló, hogy a zsidó közösséghez tartozott, de valószínűleg másképp képzelte el a judaizmust.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Aharoni–Avi-Yonah

1999 *Bibliai atlasz*. Szerk.: Aharoni, Yohanan–Avi-Yonah, Michael. Jeruzsálem–Bp., 1999.

Apokrif

1996 *Az apostolok csodálatos cselekedetei*. Szerk.: Dörömbözi János, utószó: Adamik Tamás. Bp., 1996. (Apokrif iratok.)

Brown

1999 Brown, Peter: *Az európai kereszténység kialakulása 200–1000*. Bp., 1999. (Európa születése.)

Czaches

2004 Czaches István: A korai kereszténység és az antik irodalom. Elhívási történetek az Apostoli Aktákban. In: *Vita és párbeszéd. A monoteista hagyomány történeti perspektívában*. Szerk.: Losonczi Péter – Xeravits Géza. Bp., 2004. 25–42. (Dialogosz.)

Jakab

2004 Jakab Attila: Az apostolok utazásai az apokrif cselekedetekben. In: *Ókor*, 3. (2004) 1. sz. 39–42.

Horváth

2017 Horváth Dániel: *„Tudod-e az utat Médiába?”* Kézirat, Bp., 2017.

Johnson

2001 Johnson, Paul: *A kereszténység története*. Bp., 2001.

Kovács

1969 Kovács Károly: *Hellenizmus, Róma, zsidóság. Az Újszövetség korának világa*. Köln–Bécs, 1969.

Kőszeghy

2014 Kőszeghy Miklós: *Föld alatti Izrael. Az Ószövetség világának anyagi kultúrája*. Bp., 2014.

Pacomio–Vanetti

1991 *Kis bibliai atlasz. A Biblia történelme, földrajza és régészete*. Szerk.: Pacomio, Luciano – Vanetti, Pietro. Bp., 1991.

Póczy

1997 Póczy Klára: A „Via Postumia” meghosszabbítása az Aquileia–Aquincum szakasszal. In: *Budapest Régiségei*, 31. (1997) 289–294.

Strabón

1977 Strabón: *Geógraphika*. XVI. könyv. Ford.: Földy József. Bp., 1977.

Streck

2004 Streck, Michael P.: Utazás az ókori Keleten. In: *Ókor*, 3. (2004) 1. sz. 18–22.

Tarján

Tarján M. Tamás: 313. február 3. A milánói ediktum kiadása. In: *Rubiconline*. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/313_februar_3_a_milanoi_ediktum_kiadasa.

Thiede

2005 Thiede, Carsten P.: *A titkos Péter-akták. Péter apostol nyomában*. Bp., 2005.

Tóth

2004 Tóth Endre: Római utak Pannoniában. In: *Ókor*, 3. (2004) 1. p. 43–48.

Vermes

2001 Vermes Géza: *Jézus változó arcai*. Bp., 2001. (Osiris könyvtár. Történelem.)

2013 Vermes Géza: *A kereszténység kezdetei Názárettől Nikaiáig (Kr. u. 30–325)*. Bp., 2013.

Xeravits

2008 Xeravits Géza: *A deuterokanonikus művek. Bevezetés keletkezés- és irodalomtörténetükbe*. Bp., 2008. (Deuterocanonica, 4.; Subsidia, 1.)

Zsengellér

2004 Zsengellér József: Jézus és a szamaritánusok. Egy interreligiozítás kezdete. In: *Vita és párbeszéd. A monotheista hagyomány történeti perspektívában*. Szerk.: Losonczy Péter – Xeravits Géza. Bp., 2004. 43–67. (Dialogosz.).

ERZSÉBET HANNY

“QUO VADIS, DOMINE?”

POSSIBLE PROPAGATION PATHS OF THE GOSPELS

In the Roman Empire, after the initial persecution, Christianity was accepted in 313 AD, and later became the official religion of the Empire. Naturally this took a long time to happen. It became reality by the development of a 1st century messianic movement originated in Galilee and Judea, a faraway province of the Empire, the converting activity of the Jewish Diaspora and the Apostles, and by further drifting away from the origins. Through the canon and apocryphal variations of the Acts of the Apostles—not taking the truth in the miraculous stories into account—I try to trace the footsteps of these great converting individuals. The study examines whether those routes mentioned in the sources were in existence in their times, or rather they are records of a much later time. Beside the function of these routes, i. e. caravan, military, etc, the mentality of the peoples living in the various areas of the Empire at the time is also taken into account in order to determine the possible success rate of preaching this way.

A püspöki adminisztráció

Egy késő antik információs üzem működése Augustinus levelezése alapján

Régebbi korok információs viselkedését történeti vizsgálat tárgyává tenni, rekonstruálni azt jelenti, hogy a hozzáférhető és fennmaradt forrásbázis olyan specifikumaira fókuszálunk, amelyek az információk létrehozására, megosztására, tárolására vonatkoznak, valamint megnézzük, hogy ezek a jellemzők mennyiben felelnek meg vagy térnek el a korszak szokásaitól, rendjétől.¹ Ebben a tanulmányban egy nagy hatású és saját korában jelentős társadalmi szerepet betöltő személy, Augustinus hippói püspök információkezelési szokásairól lesz szó. Augustinus irodalmi munkássága, műveinek nagy száma és műfaji sokszínűsége (vallomások, értekezések, levelek, szentbeszéd) lehetővé teszi, hogy szerzőjük írási, olvasási, diktálási, levelezési szokásait, a korabeli információöngzítést és -áramlást megvilágító részletek segítségével képet alkothassunk a 4–5. század késő antik római társadalmának információs működéséről. Ennek vizsgálatához leginkább az *Epistulae* és a *Retractationes libri duo* című műveinek egyes részletei használhatók fel, de fontos források számunkra Possidius művei is, aki a hippói püspök életrajzát írta meg.

Aurelius Augustinus (354–430) a késő antikvitás legnagyobb hatású gondolkodói közé sorolható. Legismertebb műve a *Vallomások*, amelyben lelkének mélységeit tárja elénk, és a kereszténységre történő megtéréséhez vezető szellemi útját mutatja be. Milánói megkeresztelkedése után hazatért szülőföldjére, és az észak-afrikai Hippo városában szentelték pappá, majd 395-ben püspökké, amely hivatal haláláig betöltötte. Püspöki éveiről és működéséről levelezésén kívül Possidius Augustinus-életrajza a legfontosabb forrásunk. Possidius Augustinus tanítványa volt, és a Hippóhoz közeli Calama püspökeként állandó kapcsolatban maradt évtizedeken át a hippói püspökkel. Possidius életrajzában kihagyja Augustinus életének azokat a momentumait, amelyeket a korabeli olvasók is ismerhettek a *Vallomások* szövegéből Augustinus gyerekkorára, tanulmányaira és megtérésére vonatkozóan, inkább a püspök portréjának felvázolására, szokásainak, erkölcsének bemutatására törekszik. Műve más szentéletrajzoktól eltérően mellőzi a csodák leírását, inkább a saját tapasztalatainak, emlékeinek felidézésére, a hippói püspök mindennapi tevékenységeinek felvázolására koncentrálna.

* A szerző a Nyíregyházi Egyetem Történettudományi és Filozófiai Intézetének főiskolai docense (4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B., obis.hajnalka@nye.hu).

1 Z. Karvalics, 2015. 13.

Possidius 431 körül a *Vita Augustini* mellé egy jegyzéket is összeállított az életrajz mellékleteként, amely Augustinus műveinek lajstromát tartalmazza (1030 művet). Ebből tudjuk, hogy mi az, ami nem maradt fent a munkásságából. Az *Indiculum* például jóval több levelet tartalmaz, mint ami ránk maradt. Egy ilyen jegyzék elkészítésének abban is szerepe lehetett, hogy a lista segített megkülönböztetni a kéziratos körforgásban szereplő valódi műveket azoktól, amelyeket tekintélyes szerzők neve alatt, de mások írtak, vagy amelyek a szerző engedélye nélkül, befejezetlenül vagy hibásan kerültek be az irodalmi, másolási körforgásba. Ez utóbbi esetre példa Augustinusnak a karthágói Aureliushoz írott leveléből (Ep. 174) az a részlet, amely arról tudósít, hogy a hippói egyház scriptoriumából a püspök beleegyezése nélkül kerültek ki a *De Trinitate* egyes befejezetlen példányai. A kor másik jelentős egyházi személyisége, Szent Jeromos (Hieronymus) is elhatárolódik levelében egyes neve alatt futó fordításoktól, amelyeket nem maga készített (Ep. 71,5), és a *De viris illustribus* utolsó fejezetében felsorolja saját műveit. Az ilyen bibliográfiák készítésének jelentősége lehetett a kor irodalmi körforgásában és a szöveggyománnyozódásban egyaránt.²

Nemcsak tanítványa és életrajzírója tartotta azonban fontosnak, hogy a hippói püspök számos művének lajstroma ránk maradjon, hanem maga a szerző is. Életének utolsó éveiben, valószínűleg 427-től, elkészítette műveinek felülvizsgálatát két könyvben (*Retractationes libri duo*). Rendszerezi összes munkáját, műfajilag könyvekről, levelekről és értekezésekről beszél (*opuscula in libris, in epistulis, in tractatibus*), habár vannak olyan hosszabb levelei, amelyek önálló értekezésnek számítanak. Ezzel a munkával foglalkozott halála előtt is, ahogy Possidius a *Vita Sancti Augustini* 28. caputjában leírja: „A halálát megelőző napon az általa kiadott és diktált könyvek felülvizsgálatát végezte, részben azokét, amelyeket megtérése előtti időben még mint világi, részben azokét, amelyeket papként, vagy amelyeket püspökként diktált. Ha ezekben felfedezett valamit, amit az egyház szabályától eltérően diktált volna, még amikor az egyház szokását kevésbé ismerte és kevésbé értette, akkor azokat magától elvetette és kijavította. Ezért írt két könyvet, A könyvek felülvizsgálata címmel. Amiatt is panaszkodott, hogy néhány könyvét a testvérek már akkor elvették tőle, mielőtt kijavíthatta volna. Néhány könyvet, közelgő halála miatt befejezetlenül hagyott. Mindenkinek hasznára kívánt lenni, annak is, aki sokat tud olvasni, annak is, aki keveset, mindkét sugalmazott Szövetség könyveit magyarázta, az Ót és az Újat, előrebocsátva egy előszóban az isteni parancsolatokat és tilalmakat, amelyeket kivonatolt, mint életszabályokat. Ezekből egy kódexet készített, hogy aki akarja, olvassa és ismerje fel, mennyire engedelmeskedett Istennek, vagy mennyire volt engedetlen, és ezt a művét *Speculum*nak akarta nevezni.”³

2 Dejsics, 2010. 49.

3 Possidius, 1999. 293.

A levelek létrehozása és sokszorosítása

Az ókori római kultúra kéziratos műveket hozott létre és terjesztett, az írást azonban fáradságos munkának tartották, a szövegek létrehozására szolgákat, rabszolgákat, írnokokat, titkárokat (*notarii, librarii*) alkalmaztak, akiknek a szerző általában diktált. A szövegek írása és olvasása is az ókorban általában hangos művelet volt,⁴ nemcsak a világi előkelők, hanem az egyházi emberek is így hozták létre a korban a szövegeiket. Ritkább esetben van csak tudomásunk arról, hogy egy diktált levélhez a küldője még néhány sort saját kezűleg írt, amelyet a későbbi másolók *alia manu* megjelöléssel szokták a kéziratos hagyományban jelezni. Az írás tehát elsősorban diktálást jelentett Augustinus esetében is, és egyáltalán nem magányos tevékenységként kell elképzelnünk, miként az egy 14. századi miniatúrán látható (1. kép).⁵ Az augustinusi szövegek között vannak olyanok is, amelyek nem szerzőjük diktálásában maradtak ránk, hanem például elhangzott szöveg lejegyzéseként, de ezeket a hippói püspök nem tekinti teljesen magáénak. A *Retractationes* prologusában megkülönbözteti azokat a szentbeszédeit, amelyek mások által lejegyzett szövegek, azoktól, amelyeket diktált, ez utóbbi jelenti számára azt, hogy ő írta.

Nemcsak ebben a magányos írótevékenységben nem tükrözi a miniatúra Augustinus-ábrázolása a 4–5. századi püspök képét, hanem öltözékében sem. A hippói püspök a források tanúbizonysága szerint nem viselt díszes öltözetet, püspöki süveget vagy papi sapkát, egyszerű *gyapjútunicát* hordott, ugyanolyan egyszerű szandállal, mint klérusának tagjai, a papok, a szerzetesek, a *diaconusok* vagy a *lectorok*.⁶ Bár a hippói egyházmegye földje hússzorosa volt annak a birtoknagyságnak, amelyet Augustinus apjától szülővárosában, Thagastében örökölt,⁷ az anyagi forrásokat nem díszes öltözetekre vagy lakomákra költötték, igyekeztek egyszerű életmódot követni, a szegényeket támogatni. A püspöki hivatal írásbelisége és az ügyek intézése azonban megkövetelte, hogy az ehhez szükséges eszközök, íróanyagok rendelkezésre álljanak, akár egyházi bíraskodási ügyben, akár valamilyen más kérdésben kellett állást foglalnia, dokumentumokat készítenie a püspöknek.

Augustinus levelezésében – így a 15. levélben – találunk utalásokat a dokumentumok anyagára, formátumára vonatkozóan (a latin szövegben dőlt betűvel jelölve) és arra is, hogy néha előfordulhatott, hogy nem volt mire írnia: „Augustinus

1. kép. Szent Ágostont ábrázoló miniatúra a 14. századból

4 A szóbeliség és írásbeliség viszonyáról a korabeli római kultúrában számos kommunikációtörténeti tanulmány született. A hangos és néma olvasás kérdéséről lásd: Simon, 2006. 223–237.

5 Biblioteca Apostolica Vat. Lat. 8541. A kép forrása: <http://www.cassiciaco.it/navigazione/iconografia/cicli/trecento/vaticano/studio.html>. A képet egy vatikáni írnok készítette 1330–1340 között. A szentet éppen írás közben, kezében írószerszámmal, asztalnál vagy írópulpitus előtt láthatjuk.

6 Hamman, 1989. 235.

7 A *Sermones* 125,1 alapján idézi Hamman, 1989. 257.

Romanianusnak. 1. Ez a levél nem úgy jelzi *papírom* hiányát, hogy tanúsítaná, hogy legalább *pergamenum* bőségesen van. Az *elefántcsont írótaábláimat*, ami nálam volt, nagybátyádnak küldtem el *levelekkel*. Te könnyebben megbocsátod ugyanis nekem ezt a *pergamenumlapot*, mivel amit neki írtam, halaszthatatlan volt, és úgy gondoltam, nem lenne helyénvaló, ha nem írnék neked is. Ha nálad vannak *írótaábláim*, kérlek, küldd vissza nekem őket, mert szükségem van íróanyagra. Írtam ugyanis valamit a katolikus vallásról, amire az Úr méltónak tartott megadni az ihletet, ezt még érkezésem előtt szeretném elküldeni neked, ha időközben nem fogy el a *papírom*. Meg kell elégedned majd azzal az írással, ami Maiorinus műhelyéből származik. Ami a *kódexeket* illeti, teljesen kimentek a fejemből, kivéve a *De oratore* (A szónokról) könyveit. De nem válaszoltam volna neked mást, mint azt, hogy vedd magadhoz azokat a könyveket, amelyeket szeretnél, és most is ez a véleményem. Nem tudom ugyanis, mi egyebet tehetnék így, hogy távol vagyok.”⁸ (Óbis Hajnalka fordítása.)

Augustinus 15. levele két részből áll. Az idézet első részben a levélíró arról tudósítja Romanianust, hogy írt egy művet a katolikus vallásról, ez az említett mű a *De vera religione*. A levél másik felében arról van szó, hogy a mulandó javak helyett az örökké tartó javak birtoklására kell törekedni, vagyis a második rész buzdítás a helyes keresztény életmódra. A levél címzettje, Romanianus egy gazdag thagastei polgár, aki Augustinus közeli barátja és már fiatal korától támogatója volt. Augustinus Romanianus anyagi segítségével végezhetette el Karthágóban a retorikai tanulmányait. Augustinushoz hasonlóan akkoriban Romanianus is a manicheusok közé tartozott, megtérése után azonban Augustinus Romanianust és több egykori manicheus társát a keresztény igazságról igyekszik meggyőzni, neki ajánlva a *Contra Academicos* és a *De vera religione* című műveit. A levélben szó esik az írás körülményeiről, arról, hogy Augustinus milyen íróanyagokat, írófelületeket használt. A *membrana*, *pelliculae* szavak arra utalnak, hogy ezt a levelet egy darab pergamenre írta, nem volt kéznél sem papír, sem elefántcsont írótaábla.

A pergamen elnevezését a kis-ázsiai Pergamon városáról kapta, amely fontos kereskedelmi és kulturális központ volt II. Eumenész király uralkodása alatt. Az egyiptomi papiruszkivitel korlátozása vezetett ahhoz, hogy a pergamoniak kikészített állatbőröket kezdtek nagy mennyiségben előállítani és exportálni. A kisebb állatok – szamár, borjú, juh, kecske – bőrét használták erre a célra, a legfinomabb pergament általában az anyaméhből kivett állatok bőréből nyerték. A bőröket gondosan simára kikészítették, megszártították, fehér enyvfestéssel befestették vagy bekrétázták, és tajtékkövel kisímították. A pergamenlapokat eredetileg a papirusz-

8 *Opere di Sant'Agostino*, 1992. vol. 21. „Epistula 15,1 Romano Augustinus: Non haec epistola sic inopiam chartae indicat, ut membranas saltem abundare testetur. Tabellas eburneas quas habeo, avunculo tuo cum litteris misi. Tu enim huic pelliculae facilius ignosces, quia differri non potuit quod ei scripsi, et tibi non scribere etiam ineptissimum existimavi. Sed tabellas, si quae ibi nostrae sunt, propter huiusmodi necessitates, mittas peto. Scripsi quiddam de catholica religione, quantum Dominus dare dignatus est, quod tibi volo ante adventum meum mittere, si charta interim non desit. Tolerabis enim qualemcumque scripturam ex officina Maiorini. De codicibus, praeter libros De oratore, totum mihi excidit. Sed nihil amplius rescribere potui, quam ut ipse sumeres quos liberet, sed nunc in eadem maneo sententia. Absens enim quid plus faciam non invenio.”

hoz hasonlóan feltekerték, később alakult ki a pergamenkönyv, a *codex*forma. Ezeknek a fehér vagy sárgásfehér színű lapoknak mindkét oldala alkalmas volt az írásra.

A *charta* speciálisan előkészített drága és törékeny papiruszlapokat jelent, amelyeket tekercsben tároltak és szállítottak. Jól lehetett rá írni, a rostirányoktól és az írószerszámtól (nádtoll, írónád) függően általában a színére írtak, mert a hátoldalon a függőleges rostok miatt a tinta szétfröccsenhetett.

Az ókori írófelületek közül a viasztábla használatára utal a *tabellae* szó, erre írhatta Augustinus a legtöbb levelét. Két vagy több, egyenlő nagyságú, viasszal bevont táblából állt, amelyeket a peremükön áthúzott zsinórral fűztek egybe. A vékony viaszrétegbe bronzból, fából vagy csontból készült íróvesszővel (*stilus*) karcolták bele a betűket. A levél tanúsága szerint ezek a viasztáblák elefántcsontból készültek. Visszaküldeni azért kellett őket a levélírónak, mert miután a viaszréteget elsímították rajta, újra felhasználható volt egy újabb levél írására, az pedig, hogy elefántcsontból készültek, anyaguk miatt is értékessé tette őket.

A levél említi egy bizonyos Maiorinus másolóműhelyét, amely a *De vera religione* másolatát fogja elkészíteni Romanianus számára, vagyis Augustinus műveinek korabeli sokszorosítását és terjesztését ehhez hasonló másolóműhelyek végezhették. Megemlíti ezenkívül Cicero szónoklattani művét, amelyet saját könyvtárából kölcsönad a címzettnek, sőt engedélyt ad arra is, hogy más könyveket is elvigyen, ha kedve tartja.

A másolóműhelyek színvonala változó lehetett, a korszak jelentős keresztény szerzője, Hieronymus levelében így panaszkodik ezzel kapcsolatban: *„Művecskéimet, amelyekről te aligha érdemeik miatt, hanem udvariasságból mondod, hogy szeretnéd megkapni őket, odaadtam embereidnek, hogy másolják le, és az összefűzött papírlapokra írt másolatokba bele is tekintettem, sőt gyakorta intettem őket, hogy figyelmebben vessék össze az eredetivel, s a hibákat javítsák ki. (...) Ezért, ha bármi elírást találsz vagy hibás alakokat, amelyek akadályozzák az olvasót a megértésben, nem engem kell hibáztatnod, hanem embereidet, meg az írnokok járatlanságát és a másolók hanyavetiségét, akik nem azt másolják le, amit látnak, hanem amit gondolnak, s míg mások hibáit igyekeznek kijavítani, maguk követnek el hibákat.”*⁹

A dokumentumok létrehozása, sokszorosítása és terjesztése tehát írnokok, másolók segítségével történt. A másolók az augustinusi művek esetében gyakran az egyház alkalmazásában álltak, de a korban az sem volt ritka, hogy egy keresztény szerző művének másolását nem az egyház, hanem egy gazdag patrónus finanszírozta, mint például Sulpicius Severus esetében, aki tours-i Szent Márton életrajzát írta meg. A diktált szövegek lejegyzéséhez Augustinusnál gyorsírást is alkalmaztak, ennek ókori használatáról már Cicero korából tudunk, akinek Tiro nevű rabszolgája jegyezte le ilyen jelekkel gazdája elhangzott szónoki beszédeit. Gyorsíráshoz vagy rövidebb szövegek, például levelek lejegyzéséhez a vékony viaszréteggel bevont táblákat használták, ezekre hegyes íróvesszővel vészték a jeleket. A szövegeket ezek után tintával átírtatták írónáddal, ritkábban ecsettel drágább alapanyagra, papiruszra

9 Szent Jeromos, 2005. Ep. 71,5, Takács László fordítása.

vagy pergamenre írták. (Madártollat, amelyet a miniatúra képén látunk, csak az ókor legvégén kezdtek használni.)

Augustinust tehát írás közben titkára vagy titkárai jelenlétében kell elképzelnünk, és Lancel szerint Hippo püspökének remek titkárai lehettek.¹⁰ Az egyház részben maga képezte a titkárokat, részben a császári adminisztrációból vett át embereket. *Notarii ecclesiae*nek emlegeti őket, vagyis a hippói egyházkerület alkalmazottai lehettek. Munkájuk nehéz volt, mert gyakran késő éjszaka dolgoztak, olajmécsesek fényénél, e tekintetben a miniatúra ábrázolása megfelelhet a korabeli viszonyoknak, mert a könyv fölött egy égő mécsést láthatunk, amely megvilágítja a kódex lapjait. Augustinus szeretett éjszaka diktálni, ahogy Possidius is leírja a *Vita Augustiniban*.¹¹

Augustinus nappalait papi munkával, egyházi bíráskodással, látogatók fogadásával töltötte, művei írására inkább éjszaka volt ideje. Fáradhatatlan munkabírásáról árulkodik az a levele, amelyet Possidiusnak írt 419 decemberében, és amelyben közli, hogy mi mindent diktált szeptember 11-től december 1-jéig: „Hazaérkezésem óta összesen vagy hatezer sort diktáltam.” Marie-François Berrouard átszámította ezt az adatot, és azt írta, hogy Augustinus notariusainak egy sora a *Patrologia Latina* egy sorának háromnegyede, így az a hatezer sor, amit Augustinus hat hét alatt diktált, a *Patrologia Latina* 4572 sorának felel meg.¹² Az általa diktáltak azonban gyakran a püspöki teendőkkel kapcsolatos dolgok voltak, nem volt elég ideje a nagyobb lélegzetű műveire, legalábbis erről panaszkodik a leveleiben. Possidiusról tudjuk, hogy Augustinus munkamódszere a következő volt: előbb hosszasan gondolkodott a megfogalmazandó szövegen, azután diktált, ezt követte az *emendatio*, a javítás, de az átírt szövegen. A titkárok valószínűleg gyorsírásjelekkel jegyezték le a diktált szövegeket, majd *scriptura continuába* tették át, ahol a szavak nem voltak szétválasztva. A hippói kolostornak mindenképpen volt *scriptoriuma*, ahol Augustinus befejezett műveit másolhatták a papok, de arról is tudunk, hogy olyan művet sokszorosítottak, amelyet Augustinus még nem tekintett befejezettnek.

Gyorsírók alkalmazásáról Possidius is ír a 7. caputban: „Isten csodálatos kegyelméből forrászó és eredő könyveit és beszédeit, amelyeket érvek sokaságával és a Szent Írások tekintélyével támasztott alá, még a katolikusokkal együtt azokra összecsendülő eretnekek is óriási lelkesedéssel hallgatták. Sőt, ha valaki akarta és képes is volt rá, gyorsírókat fogadott, hogy lejegyezzék, amit mondott. Így immár egész Africa testében eláradt a dicső tan, Krisztus jó illata, és nyilvánvalóvá vált benne, amely fölött, miután ez tudomására jutott, Isten tengeren túli egyháza is örvendezett.”¹³

A hippói püspök tevékenységét nemcsak az istentiszteletek tartása, a lelkipásztori teendők, az egyházi bíráskodás foglalta le, hanem az eretnekek és eretnekiségek elleni harc is. Szerette nyilvános hitvitákon bizonyítani a katolikus tanítás erejét és igaz voltát, Possidiusról tudjuk (*Vita Augustini* 6. caput), hogy amikor a manicheus Fortunatusszal két napon át vitázott, jegyzők is jelen voltak, akik viasztáblákra

10 Lancel, 2004. 352.

11 Magyarul lásd: Possidius, 1999.

12 M.-F. Berrouard kommentárja: *Opere di Sant'Agostino*, 2010. vol. 44. B.

13 Possidius, 1999. 267.

jegyezték fel, hogy ki mit mondott, hogy aztán egy művet készíthessenek a jegyzőkönyvekből, amit aztán terjesztenek.

Az elhangzott szöveg megörökítését tehát ilyen módon végezték az ókorban, a gyorsíró tehetségétől függött, hogy milyen hitelességgel és megbízhatósággal. Nemcsak szóban, hanem írásban is küzdött Augustinus az eretnekségek ellen. Possidiusnál a *Vita Augustini* 9. caputjában a donatisták elleni hitvitáiról¹⁴ ez olvasható: „Ugyanezen tévely [a donatizmus] elsőrendű püspökeinek és laikusainak magánleveleket is küldött, tudniillik számot adva, ugyanakkor intve őket, hogy vagy helyesbítsék a tévedést, vagy jöjjenek el megtárgyalására. Ám azok, nem lévén biztosak ügyükben, soha semmi választ nem akartak adni, hanem haragjukban indulatosan azt beszéltek, hogy Ágoston a lelkek megtévesztője és félrevezetője, amit magánkörökben és nyilvánosság előtt harsogtak, arról beszéltek és tárgyaltak, hogy a nyáj védelmében a farkast meg kell ölni.”¹⁵

Epistolae privatae

A fenti szövegből úgy tűnhet, hogy a hitviták írásban, levelezés útján történtek, de a szerző utalt a korabeli szóbeszédre, a közhangulatra is. Az *epistolae privatae* (magánlevelek) megnevezés esetleg azt sugallhatná, hogy Augustinus elkülönítette a magán- és a hivatali levelezését. Ha a mai olvasó a *Vallomásokból* megismert Augustinus – aki lelkének mélységeit, bűneit őszintén feltárja Isten és az olvasók előtt – leveleinek olvasásától azt várja, hogy magánéleti eseményekről és érzésekről értesülhet, csalódní fog. Leveleinek ránk maradt gyűjteményeiben nem válik külön a személyes és a hivatali adminisztráció és levelezés, nem különíthető el az, amit Augustinus magánemberként írt, attól, amit püspökként diktált. A magánember eggyé vált a püspöki hivatásával.

Az *epistolae privatae* fogalmának ebben a kontextusban történő értelmezéséhez inkább az antik levél műfajának jellegzetességei felől juthatunk közelebb. Bár az antik levelek eredetileg a feladóra és a címzettre vonatkozó közlést tartalmaznak, tehát leggyakrabban „távol lévő barátok beszélgetéseiként”,¹⁶ távol lévő személyek közötti kommunikációként születnek, a korabeli szokásoknak megfelelően nemcsak a címzett olvasta őket, hanem továbbadta, továbbküldte ismerőseinek, barátainak, mivel a levelek tartalma számukra is érdekes lehetett. Műfajilag ezért ezek a levelek inkább a mai publicisztikával rokoníthatók.¹⁷ Az elküldött levél másolatok útján több emberhez, közösséghez is eljutott, nyilvánosságra került. Ebben az esetben az *epistolae privatae* inkább arra vonatkozhat, hogy Augustinus mondan-

14 A donatistákról összefoglalóan: *Augustinus Lexikon*, vol. 2. fasc. 3/4. 1999; *Dizionario patristico e di antichità cristiana*, 1983. vol. 1.; Havas-Németh-Szabó, 2001. 199.

15 Possidius, 1999. 269.

16 A levél definíciójának meghatározásához leggyakrabban Marcus Tullius Cicerót idézik, aki a Marcus Antonius ellen mondott beszédében (*Philippicae* 2,7) a távol lévő barátok beszélgetésének (*amicorum colloquia absentium*) nevezi ezt a műfajt.

17 Cugusi, 1989. 379–421.

dóját nem a donatista vagy a katolikus közösség egészének, hanem csak a levél címzettjének szánta, személyesen akarta meggyőzni hite igazságáról, ma azt mondhatnánk, hogy nem a nyílt levél publicisztikai műfajában fordult az adott donatista vitapartnerhez.

Egy intézmény, így az egyház és annak funkcionáriusa (a püspök) társadalomra tett hatása nemcsak az intézménytől, hanem az illető személyes *auctoritásától*, személyes érdekérvényesítő szerepétől függött.¹⁸ A püspöki szerepkör és hatalom ezért eltéréseket mutat a Római Birodalom egyes területein, noha jogilag a püspökök társadalmi státuszát már I. Constantinus kora óta császári rendeletek írták elő.¹⁹ Még a nagy tekintélyű püspökök levelezési, információkezelési szokásai is különbözhetnek, és erre vonatkozóan a forrásaink nagyon eltérőek: Augustinusról, írnokeiról, titkáiról, műveinek terjedéséről, levelezéséről elég sokat tudunk, közel háromszáz levele ismert, míg például egy másik korabeli püspök, tours-i Szent Márton esetében csak egy elküldött leveléről maradt fenn említés. Ennek a Sulpicius Severus által említett levélnek ismerjük a címzettjét, az előkelő Arboriust, de tartalmáról semmit sem tudunk, csak azt tudjuk, hogy Arborius beteg lányának mellére helyezve ezt a levelet, a lányt csodás módon meggyógyította a negyednapos váltólázból.²⁰ A levél tehát Szent Márton egyik csodás gyógyításának leírásában szerepel. A lány felveszi a szüzek fátyolát, és a történet azt mutatja meg, hogy a püspök levelezése hozzájárult a keresztény hit terjesztéséhez, de nem tartalma és érvrendszeré által, mint Augustinusnál, hanem egyszerűen azzal, hogy áttevődött rá a szent püspök csodatévő ereje. Forrásaink tehát eléggé eltérő képet mutathatnak egy-egy püspök levelezési szokásairól attól függően, hogy a püspöki hivatal és személyiség bemutatásában mit szeretnének kihangsúlyozni a szerzők.

A levelek terjesztése és megőrzése

Az Augustinus által titkárának diktált levelek terjedéséről is beszélnek a forrásaink: papi személyek vagy laikusok vitték el őket a címzettekhez, püspöktársaihoz, illetve más papi személyekhez, akik több példányban lemásolták és szétküldték a Földközi-tenger térségében. Augustinus levelezése, ha a fennmaradt közel háromszáz levelet tekintjük, rendkívül élénk volt, és térben Galliától Palesztináig terjedt.²¹ Nincs utalás arra, hogy Augustinus az állami postaszolgálatot valaha is igénybe vette volna, amelyet inkább az állami hivatali levelezés számára tartottak fenn.

Több adatunk van azonban a levélvivőkről, akiket Augustinus a *perlator*, *baiulus*, *portitor*, *tabellarius* szavakkal nevez meg. A levélvivőket általában név szerint is

18 Dovert, 1997. 161–185.

19 Lizzi Testa, 2000. 55–103.

20 Sulpicius Severus: *Vita Sancti Martini*, 19,1. Magyarul: Havas, 2003. 423.

21 Az antik levelezés levelezőkörével a római köztársaság és a késő császárság korában T. Horváth Ágnes foglalkozott disszertációjában, és – a Johannes Divjak által kiadott levelek kivételével – a régebben ismert 270 levelet feldolgozva térképen is ábrázolta Augustinus levelezésének földrajzi kiterjedését. T. Horváth, 1999.

megemlíti a levélben, a címzett figyelmébe, pártfogásába ajánlja őket, vagy fontos szóbeli üzenetet bíz rájuk. Ilyen üzenetről van szó a Dorotheushoz írott 14* levélben, ahol a levélvivő feladata, hogy elnyerje előbb a címzett ígéretét, hogy nem bünteti meg szigorúbban azt a szolgáját, akire a levélben Augustinus panaszcodik, és csak azután adja oda a tényleges panaszt tartalmazó levelet, amely a vétkest is nevének nevezi. Néhány levélvivőről egészen sok információval rendelkezünk, és követni lehet az útjukat is. A levelekből azt is megtudjuk, hogy nem könnyű levélvivőt találni, amikor nagy távolságokról van szó a címzett és a feladó között, és több szöveghely utal arra, hogy a kézbesítő sietsége miatt nem volt idejük csiszolni a levél stílusán.²² Denys Gorce a levélvivők sietségét említő szövegrészekről azt gondolja, hogy csak üres stílusfordulatok voltak, ezzel csupán a levél stilisztikai csiszolatlansága miatt mentegetőznek,²³ Michele Pellegrino szerint azonban nem erről van szó, hanem inkább a reális körülmények tisztelete és az azokhoz való alkalmazkodás nyilvánul meg ezekben a mondatokban.²⁴ A levelek stílusa igényes és csiszolt, jelen van benne a ritmikus prózára törekvés, de jobban érvényesül azokban a levelekben, amelyek hosszabbak, és műfajilag inkább az értekezések közé tartoznak. Azok a baráti levelek, amelyekben a címzett néhány feltett kérdésére válaszol, kevésbé választékos, közvetlenebb stílust mutatnak, kevesebb szabályos prózaritmussal.

A levelezésben olvashatunk idegen kézbe került és elkallódott levelekről, de arról is, hogy nemcsak a címzettek másoltatták le, sokszorosították és terjesztették a levelek szövegét, hanem maga Augustinus is megtartott magának egy másolatot az elküldött leveleiről. Például az Ep. 149,2-ben fájjalja, hogy a Paulinushoz küldött levelei nem jutottak el a címzethez, és elküldi azok másolatát, az Ep. 74,1 is beszél másolatok küldéséről. Augustinus e szokását Donatien de Bruyne vizsgálta, és kimutatta, hogy az Ep. 104,5-ben idéz egy másik leveléből, az Ep. 91,9-ből, amelyet egy évvel korábban írt.²⁵ Az Ep. 147, 42-ben idézi az Ep. 92,5 egyik rövid passzusát, amelyet öt évvel azelőtt írt. Ebből is arra lehet következtetni, hogy Augustinus gyűjtötte a *litterarum missarum* másolatait is. Ez nemcsak az ő szokása volt, hanem levelezőtársai is hasonlóképpen jártak el, mivel az Ep. 95-ben Augustinus arra kéri Paulinus Nolanust, hogy küldje el neki egy olyan levél másolatát, amely nem érkezett meg hozzá. Az elküldött levelek másolatának a szerző általi összegyűjtése lehet az egyik magyarázata annak, hogy ilyen nagy számban őrződtek meg Augustinus levelei, mivel a különféle címzettekől nehéz lett volna azokat utólag összegyűjteni az Augustinus halálát követő barbár támadásoktól zavaros időkben.

Jelen tanulmány keretei csak azt tették lehetővé, hogy felvázoljam az augustinusi levelezés és a kora keresztény egyházi információs gépezet működésének tárgyi feltételeit, és a rögzítés és továbbítás jellegzetességeit. A levelek tartalmának

22 Lásd: Ep. 205,19; Ep. 178,3; Ep. 214,5; Ep. 245,1. Ez utóbbiban azt írja Augustinus, hogy bár nagyon elfoglalt, de mivel a levélvivő sietve indul vissza, nem teheti meg, hogy ne írjon választ Possidiusnak: „*Sed nunc epistola Sanctitatis tuae et occupatissimum me reperit et celerrimum baiuli reditus neque non rescribere tibi neque ad ea quae consulisti, ita ut oportet, respondere permisit.*”

23 Gorce, 1925. 228.

24 *Opere di Sant'Agostino*, 1992. vol. 21. XVI.

25 Bruyne, 1932. 233–248.

részletesebb vizsgálata azonban azt is megmutatja, hogy ezek az információtovábbítási keretek miként járultak hozzá döntések születéséhez, magatartás- és gondolkodásmódok változásához, valamint hogyan kapcsolták össze egyetlen információs közösséggé a benne részt vevőket.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Augustinus Lexikon

1999 *Augustinus Lexikon*. Hrsg. v. Mayer, Cornelius. Vol. 2. Fasc. 3/4. *Deus – Donatistas*. Basel, 1999.

Bruyne

1932 Bruyne, Donatien de: La correspondance échangée entre Augustin et Jérôme. In: *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche*, 31. (1932) 1. sz. 233–248.

Cugusi

1989 Cugusi, Paolo: L'epistolografia. Modelli e tipologie di comunicazione. In: *Lo spazio letterario di Roma antica*. Vol. II. *La circolazione del testo*. Dir.: Cavallo, Guglielmo – Fedeli, Paolo – Giardina, Andrea. Roma, 1989. 379–421.

Dejcsics

2010 Dejcsics Konrád: Szent Jeromos korának irodalmi körforgása. Bepillantás a szerzetes-életrajzok segítségével. In: *Ókor*, 9. (2010) 3. sz. 46–51.

Dizionario patristico

1983 *Dizionario patristico e di antichità cristiane*. Vol. 1. A–F. Dir. da Angelo Di Berardino. Casale Monferrato, 1983.

Dovere

1997 Dovere, Elio: Il vescovo „teodosiano” quale riferimento per la normazione. In: *Vescovi e pastori in epoca Teodosiana. In occasione del XVI centenario della consacrazione episcopale di S. Agostino, 396–1996*. Roma, 1997. Vol. I. 161–185. (*Studia ephemeridis Augustinianum*, 58.)

Gorce

1925 Gorce, Denys: *Les voyages. L'hospitalité et le port des lettres dans le monde chrétien des IVe et Ve siècles*. Paris, 1925.

Hamman

1989 Hamman, Adalbert-Gautier: *La vita quotidiana nell'Africa di S. Agostino*. Milano, 1989. (Già e non ancora, 170.)

Havas–Németh–Szabó

2001 Havas László – Németh György – Szabó Edit: *Római történeti kézikönyv*. Bp., 2001.

Lancel

2004 Lancel, Serge: *Szent Ágoston*. Bp., 2004. (Életek és Művek.)

Lizzi Testa

2000 Privilegi economici e definizione di status: il caso del vescovo tardoantico. Nota di Rita Lizzi Testa presentata dal Socio Corrispondente L. Cracco Ruggini. In: *Rendiconti. Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Classe di Scienze Morali, serie IX.*, vol. XI. (2000) 55–103.

Opere di Sant'Agostino

1992–2010 *Nuova Biblioteca Agostiniana. Opere di Sant'Agostino. Edizione latino-italiana.* Parte seconda: *Lettere*. Vol. 21/1–2. *Le lettere 1–123*. Introduzione di Michele Pellegrino, traduzione di T. Alimonti (1–30) e L. Carrozzi (31–123); Parte quinta: *Sussidi*. Vol. 44. *Indice analitico*. A cura di Franco Monteverde. Roma, 1992, 2010.

Possidius

1999 Possidius: Szent Ágoston élete. Ford.: Győrffy Andrea. In: *A III–IV. század szentjei*. Szerk.: Vanyó László. Bp., 1999. 255–310.

Simon

2006 Simon Attila: Olvasás és vallomás. Balogh József Szent Ágoston-értelmezése. In: *Szerep és közeg. Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*. Szerk.: Oláh Szabolcs – Simon Attila – Szirák Péter. Bp., 2006. 223–237.

Sulpicius Severus

2003 Sulpicii Severi Vita Sancti Martini. In: *Ókeresztény latin írók*. Red.: Ladislaus Havas et Emericus Tegyei. Debrecen, 2003. 357–448. (Agatha, X.)

Szent Jeromos

2005 Szent Jeromos: *Levelek I–II*. Bp., 2005.

T. Horváth

1999 T. Horváth Ágnes: *A Római Birodalom latin nyelvű levéltudományának néhány aspektusa. Tanulmányok a latin nyelvű levelezés köréből*. [PhD-disszertáció.] Debrecen, 1999.

Z. Karvalics

2015 Z. Karvalics László: A hétköznapi információs viselkedés helye az információ mikrotörténetében. In: *Az információ mikrotörténetéhez*. Szerk.: Gulyás László Szabolcs. Bp., 2015. 7–35.

HAJNALKA ÓBIS

THE EPISCOPAL ADMINISTRATION

THE OPERATION OF AN INFORMATION WORKSHOP ON THE BASIS OF AUGUSTINE'S CORRESPONDENCE IN LATE ANTIQUITY

Augustine was a bishop in Hippo Regius who had a great influence and a significant social role in late antiquity. Using details which illuminate the information recording of the time, we analyse Augustine's habits of information handling and his writing, reading, dictating and letter-writing practice to construct a picture about the information flow of the Roman society in the 4th and 5th centuries AD. From Augustine's correspondence, references of his other works, and from Possidius' reports who wrote a relevant biography about Augustine we can reconstruct how could the office administration of the bishop of Hippo has been operated. In the studied sources we found references to the material and production of the documents (e.g. charter, parchment, tablet), information is provided about the following items: the secretaries' and letter-bearers' work, shorthand recorded texts, Augustine's works copied in scriptoriums, or copied and forwarded letters. We have references to other document types, registers, synodic official reports which are essential for the operation of the episcopal administration. The "information handling habits" of the bishop of Hippo are outlined from the analysed texts and the part that a bishop could fill in the information flow of the society in the 5th century AD.

Dante, a hithős

Az itáliai könyvnyomtatás az 1400-as évek végén jön igazán lendületbe. Az itáliai irodalom legnagyobb alakja, Dante Alighieri (1265–1321) ekkor már majdnem kétszáz éve halott. A nyomdák nem az ő szövegeinek a kiadásával vannak elfoglalva. Dante fő műve, az *Isteni színjáték* sincs népszerűsége csúcán, kisebb olasz nyelvű verses művei még kevésbé népszerűek, latin nyelvű elméleti írásai iránt pedig csak néhányan érdeklődnek. Ráadásul Dante *Egyeduralom* (*De Monarchia*) című, a pápa és a császár, az egyházi és a világi hatalom azonos szintjét, kiegyensúlyozott viszonyrendszerét felvázoló írását nem sokkal a szerző halála után eretneknek nyilvánították, és máglyára került.

Az egyház Luther fellépése előtt nem szól bele abba, hogy a különböző nyomdákban mi kerül ki. Aztán ahogy előbb Luther, majd később a többi reformátor tanításait elítélik, írásaikat Itáliában egyre nehezebb nyomtatásban megjelentetni. Luthertől például hivatalosan bármi eleve csak töredékesen, a cáfolatok szövegébe ágyazva kerül Itáliába. Aztán az 1540-es években már komoly listái vannak az egyháznak a tiltott könyvekről, szerzőkről és kiadókról, és gyorsan kiépül az eszközrendszer ezeknek a tiltásoknak az érvényesítésére. Van olyan mű, amely soha nem jelenhet meg nyomtatásban, van, amely megjelenik, de az összes példányát megsemmisítetik, és van, amely megjelenik, de nem Itáliában lát napvilágot és terjed el, pedig olasz a szerző, a szöveg és az olvasó is.

Ebből a szempontból nézve különös jelentősége van annak, hogy egy szöveg kinyomtatása a döntő lépés az utókor számára való megőrzése tekintetében: nemcsak művelődéspolitikai, hanem egyben emlékezetpolitikai döntés is. A 14–15. század fordulója idején a legfontosabb „véleményformáló” itáliai gondolkodók Dante életműve helyett Francesco Petrarca költészetét és Giovanni Boccaccio prózáját tartják az itáliai nyelvű irodalom csúcseinak és követendő mintáinak. Ugyanakkor néhányan megmozdulnak Dante az egyház hatalmáról szóló szövegének megmentéséért, azonosítják a szerzőt, felmérik a szöveg jelentőségét, felkutatják, leporolják, majd kimentik Itáliából az eretnek *Egyeduralom* még fellelhető néhány kéziratát.

Véleményem szerint a 16. század a legérdekesebb időszak a könyv története szempontjából, és nem csak Itáliában. Írásomban azonban az olasz könyvek törté-

* A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem Idegen Nyelvi Lektorátus és Theolingua Vizsgaközpont tanára (Budapest, Reviczky u. 4., hajnoczi.kristof@kre.hu).

netére összpontosítok; ezen belül a jobb követhetőség kedvéért három fázist különböztetek meg. Az első szakasz a latin, itáliai és görög klasszikusok kiadása – ez Aldus Manutius (1449–1515) programja.¹ A második szakasz a reformáció gondolatainak elterjedése Itáliában is, ami számos humanistát, fordítót, szerkesztőt és gondolkodót magával ragad. A harmadik fázisban következik be az inkvizíció és egyúttal a tiltott könyvek listáinak újjászervezése, ami meglátásom szerint nemcsak a reformáció itáliai időszakának, hanem bizonyos mértékben magának az itáliai reneszánsznak a lezáródását jelenti.

A 16. század Dante Alighieri életművének szempontjából is változatos időszak. Az alábbiakban megpróbálom az említett három szakaszt jellemezni, és egyúttal röviden összefoglalni Dante műveinek 16. századi sorsát, Michele Barbi több mint százhusz évvel ezelőtti szintézisét nyomon követve.² Ezek után pedig ismertetem az *Egyeduralom* első kiadásának történetét az itáliai reformáció összefüggésébe ágyazva.

A Színjáték

Dante fő műve viták keresztútjába kerül. A leginkább Padovában és Velencében működő kiemelkedő humanista, későbbi bíboros Pietro Bembo (1470–1547) állásfoglalásában – amellyel az itáliai irodalmi kánon alapjait fektette le, a költészetben Francesco Petrarca, a prózában Giovanni Boccaccio írásait ajánlva modellül – Dante nem kap előkelő helyet. Bembo szerint Dante jobban tette volna, ha kevésbé magasztos és tágas témát választ, és azt sem verses formában, mert amennyire kiemelkedőt nyújt mind a hét szabad művészetben, költészetében annyival kevésbé tökéletes és emelkedett a stílusa.³ Mégis, Bembo, aki „dantista” közegben nőtt fel,⁴ maga is közreműködött a *Színjáték* Manutius-féle 1502-es velencei kiadásában. Mindvégig jobban szerette azonban Petrarca tisztaságát és klasszicizmusát, ezáltal egyben a Dante-életművel szembeni egyfajta bizalmatlanság és kritika elterjedéséhez is hozzájárult – legalábbis Észak-Itáliában. A *Színjáték* azután több újrakiadást is megért:

1 Olaszosan általában Aldo Manuzio (1449–1515): velencei nyomdász és kiadó, a kurzív betű és valamennyi újabb antikva betű megteremtője. Velencében főleg az ókori klasszikusok első kiadásaival lett híres. Első nyomtatott könyve, 1495-ben, egy görög nyelvtan volt. Az ókori klasszikusok szövegei ekkorra erősen leromlottak a sok kódexmásolási hiba miatt. Manutius háza egyszerre volt iskola, kollégium, könyvkiadó és nyomda: itt állapították meg a kéziratok kritikai szövegét, hozták helyre a hibákat, majd rendezték nyomás alá és korrigálták azokat. A program első és egyik legfontosabb eleme az ötkötetes Arisztotelész-kiadás, amely görög kézírást utánzó kurzív betűtípusával 1495 és 1498 között jelent meg. Ezt követte a századfordulón Szophoklész, Platón, Thuküdidész és Xenophón műveinek kiadása, majd a latin klasszikusok: többek között Vergilius, Horatius és Ovidius. Utánuk az itáliai irodalom nagyjai, Dante, Petrarca, Boccaccio jelentek meg, majd a kortársak közül Erasmus művei.

2 Barbi, 1890.

3 Bembo, 1525. II. 71–72., 80–81.

4 Apja, Bernardo, ahogy Carlo Dionisotti az *Enciclopedia dantesca* Pietro Bembo-szócikkében emlékezett, nemcsak a *Színjáték* egy kitérő példányát birtokolta (ugyanazt a Vat. lat. 3199 jelzetű kódexet, amely Boccaccio és Petrarca kezében is volt), hanem Ravenna *podestájaként* a költő síremlékének 1483-as felújításához is hozzájárult. Dionisotti, 1970.

Manutiusnál 1515-ben, majd halála után többször is, majd ezt követte öt lyoni kiadás és három további velencei a század második felében.

A másik szál a firenzei Cristoforo Landino (1424–1498) kiadásáé.⁵ Firenzében ekkoriban szinte tapintható a humanista szándék, hogy valahogyan visszaszerezzék a város számára Dantét. Landino kommentárja a *Színjáték*hoz, ami egyébként a *Színjáték* első firenzei kiadása Boccaccio óta, ugyan 1481-ben lát napvilágot, ám a 16. században több újrakiadást megért. Mivel Bembo a maga 1502-es kiadásához nem fűzött kommentárt, számos későbbi szövegkiadás „hibrid”, azaz tartalmazza a Bembo által gondozott szöveget és Landino kommentárját, így például a *Színjáték* 1507-es és 1529-es velencei kiadásai is.

A Dante körül Bembonak köszönhetően kialakult vitában sok értelmiségi vesz részt. Közülük csak hármat említenék példaként. A később eretnokség gyanújába keveredő velencei *poligráfus*, Lodovico Dolce (1510–1568) bár nem ért egyet Bembo *Színjáték*-kritikájával, Dante *népnyelv*-elméletét sem fogadja el.⁶ Ezzel szemben a firenzei humanista Benedetto Varchi (1503–1565) megvédi a *Színjáték*ot az Accademia Fiorentina keretei között tartott Dante-előadásában.⁷ Harmadik példa az arisztoteliánus humanista filológus és kritikus, később Melanchthont olaszra fordító és eretnokség vádja miatt Modenából az akkor svájci fennhatóságú Chiavennába menekülő Ludovico Castelvetro (1505–1571). Ő az 1545-ös *Sposizione a XXIX canti dell'Inferno dantesco* című írásában,⁸ mint egyfajta ellen-Bembo, éppen a lélegzet nagysága és a mű témájának szélessége miatt méltatja Dante költészetét (és ezzel szemben úgy véli, hogy Petrarca *Canzoniere*je Dante fő művéhez képest „kicsiny” és „szerény”).

Az Egyeduralom

Az „Egyeduralom”, azaz a *Monarchia* szövegének⁹ máshogy alakult a sorsa. Barbi négyszáz oldalas művében csupán kettőt szentel neki. A csaknem két évszázada egyházi tilalom által sújtott latin szöveg, úgy tűnik, nem kelt nagy érdeklődést a 16. század eleji humanisták között. Amikor Marsilio Ficino (1433–1499) neoplatonikus értelmezésében újraolvassa Dante szövegét, az olyan mély benyomást tesz rá, hogy 1467-ben még a platóni dialógusok fordítását is félbehagyja, hogy időt

5 Landino, 1481. Újabb kiadás: Landino, 2001.

6 Dolce, 1550.

7 Varchi, 1841.

8 Castelvetro, 1886.

9 A VIII. Bonifác pápa által 1302-ben kiadott *Unam sanctam* kezdetű bullára adott válaszként az 1313-ban befejezett dantei szöveg amellel érvel, hogy az isteni terv szerint az egyeduralkodó egyetemes birodalma az egész világra kiterjed, hatalma közvetlenül Istentől származik, és működésének célja az ember e világi boldogulásának előmozdítása a béke, az intézmények és a tudományok, elsősorban a filozófia segítségével. Az egyház és feje, a pápa nem áll az uralkodó felett, ahogy a pápa kánonjogászai állították, mivel az ő működésének célja más: a túlvilági üdvözülés előmozdítása. Dante e nézeteinek egy összetettebb változata jelenik meg a *Színjáték* szövegében – maradandó „politikai” elem azonban I. Konstantin császár (274–337) „keresztény” és „római” birodalmának idealizálása.

szakítson Dante írásának lefordítására. Ficino számára a költő-filozófus elképzelése már önmagában is kedves, Dante ezenfelül honfitársa, akinek művei ráadásul többnyire Ficino keze ügyében vannak.¹⁰

Továbbmenve: Dante politikai víziója neoplatonikus értelmezésben egy szerves, egységes világmindenség részét képezi: itt nem a *Színjáték* Pokláról és Paradicsomáról olvasunk, hanem egy egész e világi birodalmat látunk, a világ élőlényeit a Földön, a földi boldogságok között. Ficino a *Monarchia* fordításával egyben állást is foglal: egy Firenze történetében kényes pillanatban, amikor a várost pápai kiközösítés fenyegette. Dante immáron „firenzeiül” is hangsúlyozza, hogy a birodalom közvetlenül Istentől függ, „a pápa közvetítése” nélkül.¹¹

Milyen hatással van mindez a 16. századra? Barbi lényegre törő: van néhány – nagyon kevés – példány a szövegből, és az immár az Alpokon túl, az itáliai inkvizíció szféráin kívül készülő jövőbeli nyomtatott kiadásból nem kerül majd vissza egy példány sem Itáliába. A 18. század elején legalábbis nem találni belőle.

Az első 16. századi utalás Dante szövegére 1527 márciusából származik: Mercurino Gattinara (1465–1530), V. Károly császár piemonti származású kancellárja levélben kéri Rotterdami Erasmust, hogy vegye gondjaiba Dante *Monarchia* című értekezésének kiadását, amelyből Gattinara hozzájutott egy példányhoz.¹² Ebből a levélből egyértelmű, hogy Gattinara jól ismeri a szöveget – sőt, valamennyit tud annak 14. századi, Bertrand du Pouget (1280–1352) által megrendezett 1328-as bolognai elégetéséről is, valamint az azzal egyidejű, Guido Vernani da Rimini (1290–1345) általi cáfolatáról, illetve elítéléséről (*De Reprobatione Monarchiae compositae a Dante*). Gattinara számára világos, mekkora jelentősége lehetne az értekezésnek a 16. századnak azokban a birodalom jövője szempontjából kényes éveiben, és szeretné, ha a szöveg mindenki számára olvasható volna.¹³ Másfelől, mivel a kancellár a cselekvés embere, a birtokába került példánynak fontos szerepe lesz majd a nyomtatott kiadásnál. Feltételezhető ugyanis, hogy ez a példány ugyanaz, amely alapján Johannes Oporinus (1507–1568) harminc évvel később Bázelen elkészíti az első nyomtatott kiadást.

Az Erasmusnak megfogalmazott levél a spanyol Al(f)onso de Valdès (1490–1532) keze írása; ő az *alumbrado* Juannak, a század első felében, Nápolyban kibontakozó evangéliumi mozgalom eszének és szívének a testvére.¹⁴ A levélnek azon-

10 Garfagnini, 2011.

11 Barbi, 1890. 100. A fordítást lásd például: Dante, 1844.

12 Renello, 2011.

13 A levél vonatkozó részét idézi Renello, 2011. 169.

14 Juan de Valdès (1509–1541) a 16. század első felének egyik legnagyobb kasztíliai filozófikus keresztény gondolkodója. Erasmus nagy tisztelője, bátyjával, Alfonsóval együtt a rotterdami nézeteinek és írásainak fontos spanyol terjesztője. 1529-ben és 1531-ben lutheránus eretnokség vádjával az inkvizíció elé kerül. Valdès jól kiemeli a lutheri tanítás fő pozitív üzenetét, és elhagy belőle minden Róma-ellenességet: a hit általi megigazulás, Melanchthon kifejezésével a *beneficium* kapja a fő hangsúlyt; ez Krisztus váltságműve és az abból fakadó kegyelem. Életének utolsó hat éve hihetetlenül termékeny, kapcsolatokban gazdag időszak, amely alapvetően határozza meg az itáliai reformáció sorsának későbbi alakulását. Kommentárt ír a Zsoltárokhoz, Pál apostol leveleihez (ezek közül a Római és a Korinthusi levelekhez írottak maradtak fenn), az evangéliumokhoz (ezekből a Mátééhoz írottat ismerjük), befejezi az *Alfabeto Cristiano* írását, amely egy beszélgetés Giulia Gonzagával. Juan Valdès hagyomány-, dogma- és hierarchiaellenességével,

ban, úgy tűnik, semmi következménye nem lett. Nem ismert a *Monarchia* kiadása 1559 előttről, és nincs nyoma, hogy Erasmus valaha foglalkozott volna Dante értekezésével. Valószínűleg Valdès megírta a levelet és Gattinara *Monarchia*-példányával együtt elküldte Bázélbe, ahol abban az időben Erasmus tartózkodott, ám azután nemkívánatos események miatt – mint például Róma német zsoldosok általi kifosztása ugyanabban az évben, valamint Bécs oszmán–török ostroma két évvel később – a térv háttérbe szorult, aktualitását veszítette, majd feledésbe merült.¹⁵ Így a *Monarchia*, mondjuk úgy, „politikai”, „ghibellin” olvasata feledésbe merült, Ficino és Gattinara szándékai ellenére. Az értekezés későbbi gondozói teljesen más szemüveget használnak majd.

Reformáció Itáliában

A következőkben megpróbálom röviden bemutatni az általam fentebb második szakasznak nevezett időszakot, Salvatore Caponetto ennek a jelenségnek szentelt írását nyomon követve.¹⁶ Erre a *Monarchia* szövege körüli események jobb megértése miatt később szükség lesz. A protestáns eszmék itáliai elterjedése szempontjából a nyomtatásban megjelent könyvek három mozzanatát különíteném el.

A század első felében jelennek meg, leginkább Velencében – név nélkül vagy álnév alatt, más szövegekhez írt bevezetés, megjegyzés vagy buzdítás formájában – a lutheri tiltakozás főbb szövegei: mindenekelőtt Luther 95 tétele, még 1517 végén, latinul, majd a lutheri „trilógia” – a *Buzdítás*, a *Prelúdium* és a *Szabadság* – az Alpokon túl, Strasbourgbán vagy Bázélben nyomtatva, eleinte németül, majd latinul.¹⁷ Néhány hónap elteltével a filológus humanista Lodovico Castelvetro, a *Sposizione* szerzője latinról olaszra ülteti „Ippofilo da Terra Negra”, azaz Philip Melanchthon *Loci communes theologici* – Itáliában az eredeti változatában egyébként már jelen lévő – írását.¹⁸

Több kutató szerint az itáliai reformáció alapműve a *Beneficio di Cristo*, Benedetto Fontanini da Mantova (1495–1556) és Marcantonio Flaminio (1498–1550) műve; ez szintén Velencében lát napvilágot, de már 1543-ban, tehát az itáliai spirituálisok saját összefoglaló írásai jó negyed évszázados késést mutatnak a reformáció

illetve a lutheri tanítás lecsupaszított és finomabban megfogalmazott pozitív üzenetét hirdetve az evangéliumi és apostoli állapotokhoz és hithez visszatérni áhító itáliai evangéliumi csoportok világitótornyává vált. A spanyol *alumbrado* hagyományból továbbviszi az Isten előtt igazzá vált hívő felemelkedésének, megszentelődésének, Szentlélek általi vezetésének tanait. Valdès nem neoplatonikus, középkori vagy ficinánus humanista misztikus. Legkésőbbi, legrettebbnek tekinthető írása, a Máté evangéliumához írt kommentár bevezetőjében leszögezi, hogy a Biblia szövege kizárólagosan mértékadó, semmilyen személyes tapasztalat nem írhatja felül. Bővebben: Caponetto, 1997. 81–94.

15 Renello, 2011. 170.

16 Caponetto, 1997. III. fejezet.

17 Uo. 29–33.

18 Uo.

indulásához képest.¹⁹ De a legfontosabb a Biblia olasz fordításának kiadása a firenzei humanista Antonio Brucioli gondozásában, 1532-ben, Velencében.²⁰

A második hullámban azután már Itáliában is megjelennek az erősen Róma-ellenes, hitvitázó írások, mint például az anonim *Pasquino in estasi vitairat*,²¹ vagy a *Tragedia del libero arbitrio*, Francesco Negri da Bassano Ágoston-rendi szerzetes monumentális drámája.²²

19 A kutatók egy része számára a teljes címén *Trattato utilissimo del beneficio di Giesù Christo verso i christiani* (Velence, 1543) – ma már tudjuk, elsősorban Benedetto Fontanini da Mantova műve – a saját útját kereső itáliai szellemi-evangéliumi (a szakirodalomban *spirituali* vagy *evangelici*) mozgalom fő alkotása. A mű eléggé jól követhetően az *alubrado* Juan de Valdés filozófiájára, leginkább az *Alfabeto cristiano* és a *Cento e dieci divine considerazioni* ekkor még kéziratban lévő, posztumusz megjelentetett szövegeire épít. Jellemzően ugyanakkor Melanchthon 1521-es *Locijának* bűn–törvény–kegyelem hármás felosztású logikai felépítését követi, valamint átvesz fogalmakat, bibliamagyarázatokat is. Maga a címben szereplő kifejezés, a *beneficio di Cristo*, Jézus jótéteménye, vagyis keresztáldozata is Melanchthon tanításának egyik alapfogalma. Fontanini a szöveg befejező részében még egyszer kifejti a mű címében is szereplő célkitűzést: Jézus jótéteményének, vagyis váltságművének dicsőítése, az ingyen kegyelemből, hit által való megigazulásnak a méltatása. Ez világosan a lutheri felfogás finomabb valdesiánus ihletésű megfogalmazása. Különbséget tesz élő, az egyházatyákéhoz hasonlóan a cselekvő Istenbe vetett és történelmi, például Nagy Sándor létezését elfogadó hit között – itt néhol szó szerint vesz át Luther írásaiból. A III. és IV. fejezet az egyedüli hit általi megigazulás melletti érvelés, bibliai hivatkozásokkal, valamint idézetekkel Órigenész, Vazul, Ágoston és Ambrus egyházatyák írásából. Isten előtt igazzá válni ugyan jogi értelemben semmissé teszi a jó cselekedetek révén meglévő érdemeket, ugyanakkor, etikai értelemben, jót cselekedni eleve csak a megigazultak tudnak Isten iránti hálából – ők Isten fiaivá, Jézus barátává, Isten lelkének irányításával az isteni természet részeseivé válnak. Az V. fejezet a bencések között annyira elterjedt *Imitatio Christi* mintájára leírja, hogyan lehet, illetve kell Jézust követni, a VI. pedig a reménytelenség és a kísértések ellen javasol segítséget: az imádságot, a keresztség emléket és a gyakori úrvacsorát, a kiválasztottak üdvbizonyosságát. A kiválasztottak közössége nem azonos az intézményes egyházzal, utóbbiról Fontanini egy szót sem ejt. Uo. 95–116.

20 Antonio Brucioli (1498 (?) – 1566) filozófiában jártas görög–latin műveltségű firenzei humanista; a Giulio de' Medici kardinális elleni köztársaságpárti összeesküvésben való részvétel miatt menekül Velencébe. Ott nyomdai korrektúrákat javít, majd 1530-ra elkészül az Újszövetség, két évvel később pedig a teljes Biblia fordításával. Brucioli fordítása minden tiltás, elkobzás és elégetés ellenére az itáliai protestánsok legelterjedtebb Bibliája lett egészen Giovanni Diodati (1576–1649) 1606-os, „olasz Károli-” fordításának megjelenéséig. Brucioli a későbbi, 1540-es és 1546-os kiadásokhoz bőséges magyarázatot és jegyzet-apparátust készített, amelyen átérződik a reformált gondolkodás, így akarva-akaratlanul is állásfoglalással válik a hit általi megigazulás, ingyen kegyelem, két szentség és számos, a korai egyház gyakorlatától eltérő korabeli hagyomány megítélése tekintetében. Uo. 40–42.

21 A *Pasquino in estasi* Celio Secondo Curione legsikeresebb munkája. Velencében készült és jelent meg, az első kiadás dátuma nem ismert. Egy szatirikus párbeszéd a két híres római szobor, Pasquino és Marforio között. Pasquino látomásában egy dantei ihletésű túlvilági engesztelő utazást tesz, melynek során felfedezi, hogy két ég van, az Istené és a pápáké, amelyek között semmilyen kapcsolat nincs. A mű Európa-szerte híressé vált latin kiadása *Pasquillus extaticus et Marphorius* címen Bázelen jelent meg 1544-ben. Uo. 45.

22 A *Tragedia del libero arbitrio* (1546) a bassanói Francesco Buonamonte, később frà Simeone da Bassano néven padovai bencés szerzetes, majd Francesco Negri da Bassano néven svájci olasz lelképásztor (1500–1563) fő műve (Barbieri, 2000. 239–276.). A *Tragedia...* egy, a polemikus protestáns iratok közé sorolható drámai mű, ám az elkeseredett hitvitázó tartalom eléggé kevésbé költői és még kevésbé színdarabszerű. Az öt színben megismerjük Libero Arbitrio, azaz Döntési Szabadság király az Antikrisztus által neki ajándékozott királysághoz tartozó, de uralma ellen lázadó tartományokat. A tanácstalan uralkodó zsinatot hív össze a Vatikánba, hogy ott tisztázzódjanak a lázadás okai. A nyolc tartomány – Monacato (Szerzetesség), Culto dei santi (Szentkultusz), Fabbrica dei luoghi pii (Kegyes helyek gyára), Penitenza (Bűnbánat), Digiuno (Böjt), Orazione (Könyörgés), Elemosina (Alamizsna), Messa (Mise) – azonban hajthatatlan. Ekkor az Úr elküldi a Grazia giustificantét, a Megigazító Kegyelmet, aki megöli a királyt. Ezután

Nincs azonban nyoma olyan szövegek nyomtatott kiadásának, amelyeket korábban elítélt az egyház, vagy amelyek Róma-ellenes olvasatban is értelmezhetőek voltak, mint amilyen például Dante *Monarchiája*. Ez a tény meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy Barbi többek között azzal magyarázza Dante értekezésének későbbi elterjedését és népszerűségét, hogy a reformáció követői, leginkább az Alpok északi oldalán, különösen Németországban, rokonszenveztek vele. Ennek ellenére ebben az irányban kell vizsgálódnunk, ha meg akarjuk érteni, hogyan jutott el a *Monarchia* szövege a század második felére a humanisták és a protestánsok kezébe Európa-szerte.

A fenti felosztás harmadik fázisában a 16. század közepén a nyomtatott könyvek itáliai történetében fordulópont következik be. Az ortodox katolikus hit védelmében meg-, illetve átszerveződő egyházi intézmények működése komoly kihatással van a nyomtatott könyvek kiadására és kereskedelmére. A különböző, kezdetben csak a helyi listák és katalógusok összeállítása a nem javasolt, illetve tiltott könyvekről néhány évtized alatt alapjaiban változtatja meg az itáliaiaknak a könyvhöz mint szellemi termékhez való viszonyulását.²³

Míg korábban nem csupán Velencében, hanem kisebb városokban is, mint Ferrara és Modena, szabadon nyomtattak, adtak-vettek, írtak, olvastak és vitattak meg heterodox ihletésű könyveket is, ettől kezdve ezeket a könyveket elkobozzák és elégetik, sőt e könyvek kiadóit, forgalmazóit, birtoklóit és olvasóit is bíróság elé állítják, és esetenként őket is megégetik. A nem támogatott írárok első listái, mint Giovanni Della Casa apostoli nuncius első, 1549-es velencei katalógusa²⁴ a hangsúlyt szinte kizárólag a heterodox, kétes vagy nyilvánvalóan protestáns eredetű művek legújabb kiadásaira helyezik, így nincs bennük utalás az egyház által korábban elítélt művekre, mint Dante *Monarchiája*. Az első lista, amelyen szerepel a „*Monarchia Dantis*”, az 1552 végén napvilágot látott firenzei (*Indice dei libri proibiti...*). Ez a tiltás megismétlődik az 1554-es velencei (*Catalogus librorum haeticorum...*), majd az 1559-es központi római indexen (*Index librorum prohibitorum...*), utóbbi helyen egy rövid magyarázattal kiegészítve.

A *Monarchia* első nyomtatott kiadása 1559 októberében jelenik meg Bázelen, Johann Oporinus nyomdájában, nem önálló kiadásként, hanem Andrea Alciato *De formula Romani Imperii libellus* című írásának függelékeként, három másik szöveggel együtt.²⁵ Tehát Firenzében, 1552-ben még a kéziratosszöveget tiltották be.

válik világhosszá a világ számára, hogy kicsoda az Antikrisztus: a pápa, aki nem Krisztus, hanem a Sátán földi helytartója. Barbieri, 1997. 107–140.

23 Giorgio Tourn az olaszoknak ezen a könyvekkal szembeni viselkedésbeli változásán gondolkodva egyenesen azt kérdezi magától a 20. század végére és Umberto Eco-ra utalva: „Vajon véletlen, hogy *A rózsza neve* cselekménye egy tűz martalékká váló könyv, illetve könyvtár köré épül?” Tourn, 1997. 77.

24 Teljes címen *Catalogo di diverse opere, compositioni et libri, li quali come heretici, sospetti, impii et scandalosi si dichiarano dannati et prohibiti in questa inclita città di Vinegia et in tutto l'illustrissimo dominio Vinitiano, si damare come da terra, composto dal reverendo padre, maestro Marino Vinitiano [...] Inquisitore dell'hereticaprità [...]; d'ordine e commissione del Reverendissimo Monsignor Giovanni Della Casa [...]*. Venezia, 1549.

25 Dante, 1559a.

Vergerio

Itt kell említést tenni ifjabb Pier Paolo Vergerio alakjáról, aki az azonos nevű humanista²⁶ dédunokája.²⁷ Vergerio diplomáciai útjai során személyesen is megismerte a korszak számos alakját, például Luthert, III. Pál pápát, Contarinit, a nápolyi valdesiánusokat, V. Károly császárt, a birodalom immár evangélikus választófejedelmeit, Pietro Bembót, Lodovico Castelvetrót, az emigráns Celio Secondo Curionét, a félig illegális szerzetes bassanói Francesco Negrit (a *Tragedia* későbbi szerzőjét). Menekülése során a pere miatt lefoglalt könyvtárából nem sok könyvet tudott magával vinni. Ám annál nagyobb tudást menekített ki Itáliából: számtalan szerző nevét, művek címét, kiadók elérhetőségeit, kapcsolatokat, könyvészeti adatokat, könyvek tartalmát. Így jelentősen hozzájárult a 15. századi és 16. század eleji itáliai humanizmus szellemi javainak a megmentéséhez.

Vergeriónak valószínűleg az 1550-es években még meggyőződése volt, hogy az itáliai ellenreformáció, amelynek ő is kárvallottja volt, valamilyen mértékben visszafordítható. Ezért svájci emigrációjában óriási, a szó eredeti értelmében vett *propagandatevékenységbe* kezdett: nekiállt vallási témájú könyveket, leveleket, hírlapokat, kiáltványokat írni, gondozni, szerkeszteni és nyomtatni (létrehozott egy saját nyomdát), majd megszervezte ezek terjesztését. Vitába szállt a trentói zsinat résztvevőivel (*A' reverendissimi vescovi congregati in Trento*)²⁸ (oda is utazott és majdnem közbeavatkozott), az inkvizícióval (*Postremus catalogus haeticorum Romae conflatus*),²⁹ olyan vallási hagyományokkal, mint például a rózsafüzér használata³⁰ vagy a Madonna loretoi házának tisztelete³¹ – és mindenekelőtt, olasz és latin nyelven is,³² a tiltott könyvek jegyzékeinek szerzőivel és szerkesztőivel.

26 A dédapa volt a független Padova egyik utolsó védője, a nevelés humanista elméletalkotója, a konstanzbázei egyetemes zsinat egyik szürke eminenciása, majd Luxemburgi Zsigmond kancellárja és mint ilyen, a magyarországi humanizmus egyik első támogatója a 15. század elején. Az idősebb Vergeriőről bővebben magyarul lásd: Huszti, 1955. Huszti szerint Vergerio javasolta Vitéz Jánosnak, hogy Padovába küldje Janust.

27 Pier Paolo Vergerio junior (Koper, 1498 – Tübingen, 1565) a Pietro Bembo nonianói villájában találkozó fiatal humanisták egyike. Bembói ihletésű a *De Republica Venetiana Liber primus* (Paganini, 1525) című párbeszéde, amely a köztársaság intézményeinek dicsérete. Vergerio az 1530-as évek elején egyházi tisztséget kap: Bécsbe kerül mint apostoli nuncius, hogy előkészítse az egyház egyetemes zsinatát. Egyik franciaországi útja során összebarátkozik az itáliai „spirituálisokkal”, azokkal a sokszor vezető egyházi és világi tisztségeket viselő értelmiségiekkel, akik nyitottak a lutheri gondolatok néhány alapvető tételének – így a „solusok”, az isteni kegyelemből való hit általi megigazulás, a Jézus-központúság és a Szentírás alapvető fontosságának – elfogadására, és akik közül néhányan a római egyház óvatos reformjainak támogatói. Az itáliai protestánsok 1545 után választás elé kerülnek: vagy száműzetés, vagy „kibékülés” az egyházzal, vagy pedig egyházi per, szabadságvesztés, esetleg halálos ítélet és kivégzés vár rájuk („religionis causa”). Vergerio megpróbál egyházmegyéjén belül elindítani bizonyos reformokat, majd a Della Casa által elindított egyházi jogi vizsgálat elől 1549-ben a svájci Poschiavo falujába, végül a protestáns Württembergi Kristóf tübingeni udvarába menekül.

28 Vergerio, 1562.

29 Vergerio, 1559b.

30 Vergerio, 1550.

31 Vergerio, 1554b.

32 Például Vergerio, 1559a; Vergerio, 1559b.

Vergerio feltalált egy új irodalmi műfajt, az ellen-, pontosabban javított indexét. Valójában fő célja az volt, hogy kitartásra ösztönözze azokat a hittestvéreit („Fratelli d’Italia”, a kifejezést neki köszönhetjük),³³ akik az egyre nehezebb körülmények ellenére Itáliában maradtak, és ott próbáltak továbbra is hitük szerint élni. Valamilyen módon emigrációjában is meg tudta szerezni a frissen kiadott katolikus katalógusokat, listákat és indexeket, legjobb tudása szerint kijavította őket, majd ezeket az általa javított változatokat kiadta és terjesztette,³⁴ mintha azt akarná ezzel üzeni: valójában ezek a kérdéses termékek még mindig rendelkezésre állnak, és ezek azok a könyvek, amelyekben még mindig el lehet olvasni az igazságot a hit témájában, olasz nyelven. De nemcsak a lehetséges protestáns olvasóinak üzent mindezzel, hanem a katolikus listák szerkesztőinek is: ráirányította a figyelmet tudatlanságukra és tájékozatlanságukra ebben az összefüggésben, elméleti, teológiai vonatkozásokban csakúgy, mint konkrét szerzők, címek, kiadók és tartalmak tekintetében. Vergerio valószínűleg, legalábbis a trentói zsinat munkálatainak vége előtt, még meg volt győződve arról, hogy könyveket létrehozni és terjeszteni mindig könnyebb, mint összegyűjteni és elpusztítani őket – vagyis hogy a protestáns győzelem ebben az itáliai lelkekért folytatott csatában csak idő kérdése.

Aztán egy második szakaszban, nagyjából az 1550-es évek második felétől kezdve Vergerio egyre inkább elszigetelődött. Ebben több minden közrejátszott: temperamentuma, az eleinte Luthertől és Kálvintól szinte egyenlő távolságra lévő vallási elképzelései (ami egyre kevésbé fenntartható a század második felében, bár például a tübingeni udvarban még mindig hasonló nézeteket vallottak), az itáliai felekezeti helyzet romlása, a svájci protestáns itáliai emigránsok belső vitái. Végül fel kellett adnia a küzdelmet. Mindenesetre ebben a munkájában, az Itáliában készült irodalmi művek inkvizíció előli megmentésében soha nem maradt magára.

A Monarchia kiadása

Visszatérve Dante *Monarchiájára*, 1559-ben legalább két kéziratnak kellett Bázelen lennie. Az egyik alapján dolgozott Johannes Heroldt a traktátus német fordításán, egy másikat pedig Johannes Oporinus forgatott az *editio princeps* kiadásához. Több feltételezésünk is van. Az egyik az, hogy az egyik kézirat Gattianararé. A másik az, hogy valaki, feltehetőleg Vergerio, menekülésekor vagy magával hozta a szöveget Itáliából, vagy valahogy megvásárolta – miként három évtizeddel korábban Gattinara Erasmusét –, és ő hívta fel rá Oporinus és Matthias Flacius Illiricus figyelmét. Utóbbi Vergerio isztriai honfitársa, Matja Vlačić, latinositva Flacius Illiricus (1520–1575), Luther egyik legközelebbi munkatársa. Flacius a *Monarchia* szövegéből legalább egy könyvet megszerezhetett, ugyanis ebből idéz néhány mondatot a szintén Bázelen, Oporinus nyomdájában 1556-ban megjelent *Catalogus testium*

33 Lásd: Vergerio, 1563.

34 A már hivatkozott „ellenjegyzékei” mellett megemlítem még az első ilyen kísérletét, az 1549-es első veneciai *Catalogo* általa javított változatát: Vergerio, 1549.

veritatis című írásában.³⁵ Ez ugyanaz a kézirat lehet, amely alapján Oporinus majd három évvel később elkészíti a nyomtatott kiadást.

Vergerio Bembo jó tanítványának mutatkozik: már az 1549-es velencei Della Casa-féle *Catalogóra* adott válaszában hangsúlyozza az egyház által nem támogatott művek vallási jelentősége mellett azok irodalmi értékét is. Amikor néhány évvel később, 1554-ben kirohanást intéz a „loretói bálvány”, azaz Loreto állítólagos Madonna-háza körül kialakult kultusz ellen,³⁶ szokása szerint említést tesz arról is, hogy ugyanabban az évben a második velencei jegyzékben már feltűnik Dante Alighieri *Monarchiája*.

Vergerio itt először is röviden, de eléggé pontosan bemutatja a szerzőt, a 14. század elején alkotó firenzei Dante Alighierit, majd „bembianus” múltjához képest meglehetősen kiegyensúlyozottan méltatja műveit, mintegy egy szintre helyezve a három nagy 14. századi firenzeit, hangsúlyozva azok nem csupán irodalmi, hanem emberi nagyságát is. Aztán idéz egy szakaszt a *Színjáték* Poklából, amelyben Dante a szimónia ellen intéz kirohanást (Pokol XIX. 105. és köv. versek). Ezek után hosszabban elidőzik a *Monarchia* tartalmának összefoglalásánál, illetve a szöveg későbbi sorsának ismertetésénél. Vergerio olvasatában Dante értekezésének végkövetkeztetése: „*imperium non pendere ab ecclesia*” (a birodalom nem függ az egyháztól). A *fatum libellit* illetően emlékeztet többek között arra, hogy a traktátus hatással volt Padovai Marsiliusra, illetve arra, hogy az egyház elítélte Dante téziseit. Vergerio azt írja, hogy szándékában áll sajtó alá rendezni az értekezést, már csak azért is, mert a két évvel korábbi firenzei lista hatására immár a későbbi velencei index is elítéli azt, pedig a szöveg még csak kézirat formában létezik. Ez a gyakorlat pedig egyrészt nagyon szokatlan, másrészt nagyon veszélyes. Szokatlan, mert egy néhány példányban létező kézirat nem könyv a szó szoros értelmében, és mint ilyen, az indexek eddig érthetően nem törődtek vele. És veszélyes, mert néhány kéziratot sokkal könnyebb megsemmisíteni, mint néhány száz nyomtatott könyvecskét.

Vergerio honfitársa és hittestvére, Matthias Flacius 1556-ban, azaz két évvel az *Appendix de idolo lauretano* megjelenése után és három évvel a *Monarchia* első nyomtatott kiadása előtt a mintegy ezeroldalas *Catalogus testium veritatis* című hit-történeti összefoglalásában fél oldal erejéig lényegében átveszi Vergeriótól Dante életének és munkásságának bemutatását. A *Monarchiáról* ezt írja: „*in eo probavit papam non essere supra imperatorem nec habere aliquod ius in imperium*” (ebben bebizonyította, hogy a pápa nem áll a császár fölött, és semmilyen joggal nem bír a birodalomban); egyúttal jelezve, hogy ezek azok a tézisek, amelyek miatt az egyház elítélte az értekezést.³⁷

Így érünk a *Monarchia* sorsa szempontjából kulcsfontosságú 1559. évhez. Egyrészt ez az *editio princeps* kiadásának éve. Az egyház megítélése szempontjából a nyomtatott változat megjelenése nem sokat változtatott a helyzeten, tekintve hogy a kézirat már évszázadok óta ítélet alatt állt. De ebben az évben jelenik meg

35 Flacius, 1556.

36 Vergerio, 1554b.

37 Flacius, 1556.

a német fordítás is, amelynek óriási jelentősége lesz a *Monarchia* hatástörténete szempontjából. Ugyanebben az évben azonban két további szöveg is megjelenik. Mindkettőben említésre kerül a *Monarchia*, és a második az elsőre adott válasz volt. Előbbi az első központi római index, utóbbi a *Postremus catalogus haereticorum Romae conflatus...*

Vergerio ennek a különös jelentőséggel bíró javított indexének a bevezetőjében (ne feledjük, ezt a római jegyzéket már a pápa megbízásából állították össze, és rajta van a pontifex maximus *placetje*) sokáig elidőzik a *Monarchiánál*. Ezúttal még világosabb és részletesebb, mint korábban. Összefüggést teremt Dante és egyfelől Marsilius, másfelől William Ockham között, és könyvről könyvre ismerteti a *Monarchia* tartalmát. Ügyesen hasonlítja a maga korának politikai és diplomáciai viszonyait Dante két és fél évszázaddal korábbi világához: a saját sorsát (elsősorban nyilván száműzetését) a költőéhez, Habsburg Ferdinándét Bajor Lajoséhoz, mivel mindkettőt pápai elismerés nélkül koronázták császárrá, IV. Pál pápáét pedig XXIII. Jánoséhoz, amennyiben mindkettő kész volt szembeszállni az egyházfői tekintély e megsértőivel.³⁸

Vergerio sok más meghívottal együtt jelen volt Bolognában, 1530 februárjában, V. Károly császárrá koronázásakor, ott kezdte egyházi „karrierjét”, ott kapta meg bécsi apostoli nunciusi kinevezését. A *Postremus catalogus* írásakor tisztában volt azzal, hogy az európai helyzet nagyon megváltozott a harminc évvel korábbihoz képest. 1559-ben már sokan nem élnek az 1530-as évek politikai és vallási életének főszereplői közül: Luther († 1546), VII. Kelemen († 1534) és III. Pál pápa († 1549), I. Ferenc († 1547) francia és VIII. Henrik († 1547) angol király. Angliában 1559-ben lép trónra I. Erzsébet. Franciaországban a Spanyolországgal megkötött cateau-cambrésis-i béke után nyáron meghal II. Henrik, és még tovább éleződik a feszültség a katolikusok és a protestánsok között. Németországban régen megszűnt a schmalkaldeni szövetség, de a reformáció gyökeret eresztett és megerősödött, akárcsak Svájc, Németalföld, Skócia, Skandinávia és Magyarország nagy részén. Spanyolország a tengerentúlon és itáliai alkirályságában hatalma csúcsán van, de még a calabriai valdenszek elleni, illetve a valtellini „szent” mézszárlás előtt vagyunk. Trentóban az egyetemes zsinat munkálatai hat éve szünetelnek, de a legfontosabb döntéseket már meghozták. 1558-ban a birodalmi gyűlés Frankfurtban elfogadja V. Károly császár lemondását, és megválasztja helyére testvérét, Ferdinándot.

Amikor 1559 őszén néhány hét eltéréssel megjelenik nyomtatásban Dante *Monarchiája* és a Vergerio szerkesztette „ellenindex”, IV. Pál, azaz Giovanni Pietro Carafa, a konzervatív pápa immár nincs többé, és a pápai trón betöltetlen. Utódját, a diplomatikusabb IV. Piust karácsonykor választják meg.

A *Monarchia* első nyomtatott kiadása 1559 októberében jön ki Oporinus bázeli nyomdájából, négy, a birodalom joghatóságával foglalkozó értekezés közül másodikként.³⁹ A fedlap és az ajánlás szerint az értekezés címe *DE Monarchia*, míg a szöveg elején *Monarchia* szerepel, úgy, ahogy az egész hagyomány számon tartja

38 Idézi Renello, 2011. 173.

39 Dante, 1559a.

a 14. századtól máig (Guido Vernani da Rimini is így hivatkozik rá). A szöveg, az 50. és a 180. oldalak között szerepel, és egy szerkesztői ajánlólevél előzi meg, amelyben Oporinus azonosítja a szerzőt Poliziano egy Dante nevű barátjával, aki valóban létezett, de ettől a helytől – és később Oporinus nyomán Flacius *Catalogus*ától – eltekintve senki más nem kérdőjelezte meg az értekezés szerzőjének azonosságát a költővel. Ugyanekkor jelenik meg a *Monarchia* német fordítása is.⁴⁰

Gattinara az 1520-as években úgy látta, a *Monarchia* hasznos eszköz a birodalom védelmében és mindazokkal szemben, akik időről időre szembeszállnak vele. Flacius 1554-ben felvette Dantét a hit igazságának tanúi közé, mint egyfajta *anticurialis auctort*. Oporinus a megfelelő pillanatban, 1559 őszén megjelentette a *Monarchia* szövegét nyomtatásban, talán azzal a szándékkal, hogy az új pápa megválasztásához szem előtt tartandó szempontokat sugalljon. Mindezek nyomán a *Monarchia* német fordítója, Johannes Heroldt számára Dante Alighieri már egyenesen egyfajta *ante litteram* evangélikus. Így Flacius és Heroldt együtt indítja el az Alpoktól északra a *Monarchia* olvasásának egy nagy korszakát, és egyúttal az előreformátor Dante Alighieri európai hagyományát.

De melyik kézirat?

Heroldt azt írja, hogy részben Ficino firenzei, részben egy eredeti latin kézirat alapján dolgozott a német fordításon. Flacius már 1552-ben keresi az értekezés kéziratát, mert Vergerio felhívja rá a figyelmét, és azt akarja, hogy Dante neve szerepeljen a készülő *Catalogus testium veritatis*ban. Oporinus is tud a kézitról, a birtokában van egy példány, vagy legalábbis annak részei, de szerkesztéspolitikai okokból nem akar foglalkozni vele, talán a megfelelő pillanatra vár. 1554-ben Flacius elkészül a *Catalogusszal*, amelyben idézi a *Monarchia* harmadik könyvének harmadik kérdését, ahol Dante a császár pápától való függetlensége mellett érvel – feltételezhető tehát, hogy legalább a *Monarchia* szövegének ezt a részét forgatta.⁴¹ Vergerio a *Postremus catalogus* Bevezetőjében azt írja, hogy birtokában van a *Monarchia* Ficino által fordított olasz változata, valószínűleg ugyanaz a példány, amely alapján Heroldt a német fordítást készíti.

Ahhoz, hogy ezeket a szálat kibogozhassuk, Francis Cheneval segítségét fogom igénybe venni, aki – amint arra többek között Gian Paolo Renello és Alessandro La Monica⁴² is hivatkozik – 1995-ben végigkövette a *Monarchia* kéziratának történetét a kezdetektől a nyomtatott kiadásig.⁴³ Ezek szerint a *Monarchia* címe 1552-ben megjelenik a tiltott könyvek firenzei listáján. Vergerio ezt észreveszi, és botrányt csinál. Flacius elkezdi keresni a szöveget, majd ehhez Vergerio segítségét kéri. Vergerio, mint írja, „nagy nehezen” megszerez egy példányt a Ficino-féle for-

40 Dante, 1559b.

41 Ezt írja: „*Scripsit librum quem appellavit Monarchiam. In eo probavit, Papam non esse supra Imperatorem, ob eamque rem a quibusdam haereseos est damnatus.*”

42 Renello, 2011; La Monica, 2008.

43 Cheneval, 1995. 77–78.

dításból, illetve még egy másolatot az eredeti latin szövegből, és először arra gondol, hogy maga teszi közzé, azonban elkészik. Flacius ugyanis máshonnan is segítséget kér és kap. Caspar von Nidbruck (1525–1557) bécsi udvari diplomata, jogász, Flacius pártfogója elküldi neki a *Monarchia* egy részét, a harmadik könyvet, amelyből Flacius azonnal beemeli a fent említett részt az ő *Catalogus*ába.

Oporinus 1554 nyarán egy levelében azt írja, hogy a latin szövegnek legalább egy része a birtokában van, és ezt a példányt használja a nyomtatott kiadás elkészítéséhez. Heroldt ugyanekkor elkezd lefordítani a szöveget egy másik latin példány alapján. Vergerio a *Postremus catalogus*ban 1559-ben azt írja, hogy végre a kezében van az értekezés egy latin kézírata, de nem említi Oporinus egy hónappal azelőtt megjelent kiadását, tehát még nem értesült róla. Nincs ezért továbbra sem kizárva, hogy Oporinus már 1554-ben említett példánya ugyanaz, amit Gattinara Erasmusnak több mint harminc évvel korábban elküldött. A Heroldt kezében lévő Ficino-féle fordítás szinte biztosan Vergerio példánya.

Oporinus, aki pedig Vergeriával is és Flaciusszal is kapcsolatban van – az ő nyomdájából jön ki a *Catalogus testium veritatis* is –, és birtokában is van a latin szöveg egy példánya, éveken át mégsem mutat érdeklődést a kiadás iránt. 1559-ben azonban eljön a lehetőség: Andrea Alciato őt kéri meg, hogy adja ki a *De formula Romani Imperii* című művét, és Oporinus ehhez mellékel három másik hasonló témájú értekezést, második függelékként a *Monarchia* szövegével. A helyzet kedvező: a *Monarchia* már szerepel a római indexen, de a téma már nem olyan kényes, mint akár néhány hónappal korábban: az „erős” római pápai hatalom nagy támogatója, IV. Pál meghalt, és a pápai szék üres. Oporinus azonban nem tudja megelőzni Heroldtot: a német változat előbb kerül ki a nyomdából. Heroldt egy másik latin és egy olasz kézirat alapján dolgozik, talán a latin példány is Vergerióé.

*

Összeraktuk egy kirakós nagyobb darabjait: ezek Dante általános megítélése 1500-ban, az *Egyeduralom* jelentőségének korabeli felismerése, a szöveg kiadásáért tett erőfeszítések. Láttuk, az 1500-as években ki mit tudott a szerzőről, a szövegről, hozzá tudott-e férni, el tudta-e érni, hogy a szöveg kézírata idejében kijusson Itáliából és nyomtatásba kerüljön. Talán ez az itáliai keresztény humanizmus egyik csúcspontja. Ennek megvalósításához megfelelő filológiai ismeretekkel kellett rendelkezni, fel kellett kutatni, illetve ismerni kellett egy évszázadok óta lappangó, az egyház világi hatalmának mindenek felett állását kétségbe vonó kézíratos szöveget, majd ezt a kéziratot ki kellett menekíteni Itáliából, mielőtt az egyház megtalálja és megsemmisíti, végül pedig rá kellett venni egy nyomdát, hogy adja ki, még mielőtt a nyomdászok tudomására jut az immár pápai tiltás. Végül a szöveg „megmenekül”, Itálián kívül adják ki, de ennek az az ára, hogy a szöveg pápaság- és katolicizmusellenes kontextusba kerül. Bár, mindent egybevetve, nem biztos, hogy Vergerio ténylegesen hozzájárult Dante *Monarchiájának* nyomtatott kiadásához, és valójában nem ő segített Flaciusnak a *Catalogus* megírásakor, mégis alapvető szerepe van a *Monarchia* újjászületésében (bár most már katolikusellenes olvasatban), azaz egy veszélyeztetett klasszikus szöveg megőrzésében az utókor számára.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Barbi

1890 Barbi, Michele: *Della fortuna di Dante nel secolo XVI*. Pisa, 1890.

Barbieri

1997 Barbieri, Edoardo: Note sulla fortuna europea della «Tragedia del libero arbitrio» di F. N. da Bassano. In: *Bollettino della Società di studi valdesi*, CXIV. (1997) 107–140.

2000 Barbieri, Edoardo: Pier Paolo Vergerio e Francesco Negri. Tra storia, storiografia e intertestualità. In: *Pier Paolo Vergerio il Giovane, un polemista attraverso l'Europa del Cinquecento* Convegno internazionale di studi. A cura di Rozzo, Ugo. Udine, 2000. 239–276.

Bembo

1525 Bembo, Pietro: *Prose di M. Pietro Bembo nelle quali si ragiona della volgar lingua scritte al Cardinale de' Medici che poi è stato creato a Sommo Pontefice et detto Papa Clemente Settimo divise in tre libri*. Venezia, 1525.

Caponetto

1997 Caponetto, Salvatore: *La Riforma protestante nell'Italia del Cinquecento*. Torino, 1997.

Castelvetro

1886 Castelvetro, Ludovico: *Sposizione di Ludovico Castelvetro a XXIX canti dell'Inferno dantesco, ora per la prima volta data in luce (col testo di Dante) da Giovanni Franciosi*. Modena, 1886.

Cheneval

1995 Cheneval, Francis: *Die Rezeption der Monarchia Dantes bis zur Edition Princeps im Jahre 1559. Metamorphosen eines philosophischen Werkes*. München, 1995.

Dante

1559a *Andreae Alciati... De formula Romani imperii libellus. Accesserunt non dissimilis argumenti; Dantis Florentini De Monarchia libri tres; Radulphi Carnotensis De translatione imperii libellus; Chronica M. Jordanis qualiter Romanum imperium translatum sit ad Germanos*. Ed.: Hieronymus Frickerus. Basel, 1559.

1559b Dante, Alighieri: *Monarchey oder dass das Keyserthumb zu der Wolfart diser Welt von noeten*. Durch Basilius Joannem Heroldt. Basel, 1559.

1844 *La Monarchia di Dante Alighieri*. Col volgarizzamento di Marsilio Ficino tratto da codice inedito della Mediceo-Laurenziana di Firenze. Livorno, 1844.

Dionisotti

1970 Dionisotti, Carlo: Bembo, Pietro. In: *Enciclopedia Dantesca*. Vol. 1. A–Cil. Roma, 1970.

Dolce

1550 Dolce, Lodovico: *Libri delle osservationi nella volgar lingua*. Venezia, 1550.

Flacius

1556 Flacius, Matthias: *Catalogus testium veritatis, qui ante nostram aetatem pontifici Romano, ejusque erroribus reclarunt*. Basel, 1556.

Garfagnini

2011 Garfagnini, Gian Carlo: La Monarchia di Dante e la traduzione di Ficino. Un manifesto politico tra utopia e realtà. In: *Thinking Politics in the Vernacular: From the Middle Ages to the Renaissance*. Eds.: Briguglia, Gianluca – Ricklin, Thomas. Fribourg, 2011. 149–166.

Huszti

1955 Huszti József: Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdetei. In: *Filológiai Közlemények*, 1. (1955) 521–533.

La Monica

2008 La Monica, Alessandro: Indici e controindici. La polemica di Pier Paolo Vergerio contro la censura ecclesiastica In: *Quaderni d'italianistica*, 29. (2008) 2. sz. 17–28.

Landino

1481 Landino, Cristoforo: *Comento di Christophoro Landino fiorentino sopra la comedia di Danthe Alighieri poeta fiorentino*. Firenze, 1481.

2001 Landino, Cristoforo: *Comento sopra la Comedia*. I–IV. Ed.: Procaccioli, Paolo. Rome, 2001.

Negri

1546 Negri, Francesco: *Tragedia del libero arbitrio*. Venezia, 1546.

Renello

2011 Renello, Gian Paolo: Per un'edizione critica della Monarchia. In: *Italianistica. Rivista di letteratura italiana*, 40. (2011) 1. sz. 141–180.

Tourn

1997 Tourn, Giorgio: *Italiani e protestantesimo. Un incontro impossibile?* Claudiana, 1997.

Varchi

1841 Varchi, Benedetto: *Lezioni sul Dante e Prose varie di Benedetto Varchi*. I–II. A cura di Aiazzi, Giuseppe – Arbib, Lelio. Firenze, 1841.

Vergerio

1549 Vergerio, Pietro Paolo: *Il catalogo de libri, li quali nuovamente nel mese di maggio nell'anno presente MDXLVIII sono stati condannati et scomunicati per heretici da M. Giovan Della Casa legato di Venetia et d'alcuni frati. E aggiunto sopra il medesimo catalogo un iudicio et discorso del Vergerio*. Poschiavo, 1549.

1550 Vergerio, Pietro Paolo: *A quegli venerabili Padri Dominicani, che difendono il Rosario per cosa buona*. Poschiavo, 1550.

1554a Vergerio, Pietro Paolo: *De idolo lauretano*. Tübingen, 1554.

1554b Vergerio, Pietro Paolo: *Della Camera, e Statua della Madonna chiamata di Loreto*. Tübingen, 1554.

1559a Vergerio, Pietro Paolo: *A gl'inquisitori che sono per l'Italia. Del catalogo di libri eretici, stampato in Roma nell'anno presente*. Tübingen, 1559.

1559b Vergerio, Pietro Paolo: *Postremus catalogus haereticorum Romae conflatus 1559: continens alios quatuor catalogos, qui post decennium in Italia, nec non eos omnes, qui in Gallia & Flandria post renatum Evangelium fuerunt aediti*. Tübingen, 1559.

1562 Vergerio, Pietro Paolo: *A' reverendissimi vescovi congregati in Trento. Delle enormità del Concilio loro*. Tübingen, 1562.

1563 Vergerio, Pietro Paolo: *Ai fratelli d'Italia. Di vn libro di fra Ippolito Chizzvola da Brescia*. Kiadási hely ismeretlen, 1563.

KRISTÓF HAJNÓCZI

DANTE, THE WITNESS

The sixteenth century was an interesting time from the point of view of the luck of the works of Dante Alighieri. The *Monarchia* has had a bit different story from the vernacular works of Dante. Barbi in his work of four hundred pages devotes two pages there. The Latin text, under the ecclesiastical ban for almost two centuries, it seems, does not arouse much curiosity from the part of the humanists of late fifteenth, early sixteenth century. The situation changed in the mid-sixteenth century. The reorganization of ecclesiastical institutions in defence of the orthodox Catholic faith, as first compilation of various regional lists of books for now discouraged or prohibited by reading marks the beginning of a different era especially compared to the two previous decades, years in which, on the contrary, first in Venice, but also in smaller cities such as Ferrara, Modena or were printed many works of heterodox matrix. The first attempts to compile such lists, the first and the second Milan in Venice by the Apostolic Nuncio to the Republic of Venice, Msgr. Giovanni Della Casa, focus almost exclusively on the works of dubious origin or heterodox obvious matrix Protestant, recently released. Thus, in the *Catalogo* of Della Casa in 1549 there is not any reference to works previously already condemned by the Church, such as the *Monarchia* of Dante. The Florentine list however, at the end of 1552, lists among the works to avoid the “*Monarchia Dantis*,” ban that will be repeated in the list of Venice of 1554 and will have a further confirmation in the Roman Index in 1559, in the latter place with a brief explanation.

The first printed edition of the *Monarchia* was released in October 1559 in Basel, work of Johann Oporinus, even not as an independent work, but in the appendix, with three other texts, titled *De formula Romani Imperii Libellus* by Andrea Alciato. So in Florence in 1552 was banned a manuscript text yet. This manuscript, however, has disappeared as a result, so it seems according to research by Gian Paolo Renello, prior to the new edition of Dante to the next anniversary of the Florentine poet. To draw attention to the appearance in the various lists of banned books of Dante’s Pier Paolo Vergerio (1498–1565), recently deposed bishop of Capodistria, which in the same period in 1550 in his Swiss exile tries to fight the Catholic Church, inventing the genre of “controindici” or “corrected indexes”, correcting, completing and reviewing the Catholic lists always personally. When, at the end of the proceedings of the Council of Trent Roman exits the central list of banned books in his response Vergerio does not leave without words that the *Monarchia* of Dante is always present in. We do not know, what was his role in bringing the manuscript to prevent Basel, which is based not only on the *editio princeps* but also the contemporary German version by Heroldt, nor how the other Istrian, Matja Vlacic, latinized as Flacius Illiricus (1520–1575), one of the closest associates of Martin Luther, has entered into possession, if not through his friend Vergerius, of Dante’s work, for use it in his *Catalogus testium veritatis* (1566), a turning point in the history of the European reception of the *Monarchia*, while convinced that the author was another Dante, a friend of Poliziano.

Galilei Csillaghírnöke mint óvatos kiállítás az új világrend mellett

Forrásközlés bevezető tanulmánnyal¹

Az 1610. március 13-án 550 példányban,² latin nyelven kiadott *Sidereus nuncius* (Csillaghírnök) Európa-szerte rohamos gyorsasággal vált ismertté, és szerzett Galileo Galileinek (1564–1642) nemzetközi hírnevet. A mű első harmada (5 *recto*–16 *recto*) Galileinek a Holdat érintő felfedezéseit tartalmazza. Ezután az állócsillagokat – *stellae fixae* – tárgyalja a szerző (16 [A] *recto*–16 [B] *recto*), majd a Tejút értelmezéséről (16 [C] *recto*–16 [C] *verso*),³ végül a Jupiter négy holdjának felfedezéséről ír (17 *recto*–28 *verso*). A főszöveg így összesen 52 oldal. Az egyetemes tudománytörténet egyik – hacsak nem a – legtöbbet elemzett, magyarázott művének e meglepő rövidegét az indokolja, hogy Galilei eleve csupán értesítésnek (*avviso*) szánta, mivel el akarta kerülni, hogy mások megelőzzék felfedezéseit (*per non correr risico che qualche altro non avesse incontrato l'istesso... et per ciò l'ho mandato fuori in forma di avviso*).⁴

A Hollandiában 1608-ban feltalált távcső hírére ugyanis Paolo Sarpi tudós Ágoston-rendi szerzetes, velencei államférfi már 1609-ben elhossa a 45 éves Galileinek,⁵ aki ekkor s a *Sidereus nuncius* írásakor a Velencei Köztársaság nevezetes padovai egyetemén oktat geometriát, mechanikát és csillagászatot.⁶ Bár kezdetben sem Sarpi, sem Galilei nem mutatnak komoly érdeklődést az ekkor még általában

* Kutrovácz Gábor: egyetemi adjunktus, ELTE Természettudományi Kar Csillagászati Tanszék (Bp., Pázmány Péter sétány 1/A, g.kutrovacz@astro.elte.hu); Suszta Laura: mesterszakos egyetemi hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem BTK; Vassányi Miklós: egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem BTK Szabadbölcshészet Tanszék (Bp., Reviczky u. 4., vassanyi.miklos@kre.hu).

1 A fordítás létrejöttét a Ministero degli Affari Esteri, Roma kutatói ösztöndíja és a firenzei Museo Galilei támogatása tette lehetővé, mely intézményeknek ezúton is köszönetet mondunk.

2 Galilei 1610. március 13-án Belisario Vintához írott rövid levele az első, amely hírt ad a megjelenésről: „Non prima che oggi, et ben tardi, si è potuto havere alcuna copia del mio Avviso Sidereo.” (Nem korábban, mint ma, még hozzá eléggé későn tudtam megkapni néhány példányt a *Csillaghírnök*omból.) 1610. március 19-i fontos, műve keletkezéstörténetét is ismertető levelében – ugyancsak Vintához – pedig úgy fogalmaz, hogy már tervezi a második, bővített kiadást, „perchè 550, che ne hanno stampati, sono già andati via tutti” (mivel az az 550 példány, amelyet kinyomtattak belőle, már mind elfogyott). Galilei: *Edizione Nazionale*, vol. X. 1900. 288. № 271., illetve 300. № 277.

3 Az 1610-es velencei *editio princeps* nyomdahibája folytán a 16. lap után két oldalszámzás nélküli lap következik, majd a 17. lap. Ezért beszélünk 16 [A], 16 [B] és 16 [C] lapokról, illetve ezek *recto*–*verso* oldalairól.

4 „...hogy ne kockáztassam azt, hogy valaki más megtalálja ugyanezt... s ezért értesítés formájában adtam ki.” Galilei 1610. március 19-i levele Belisario Vintához. Galilei: *Edizione Nazionale*, vol. X. 1900. 300. № 277.

5 Heilbron, 2010. 148.

6 Tonini, 1986. 45.

occhialének nevezett és kezdetben két-háromszoros nagyításra képes műszer iránt,⁷ 1609 augusztusában Galilei már kilencszeres nagyítású, saját készítésű távcsővel rendelkezik, melyet sikerrel mutat be a velencei szenátusnak mint új tengerhajózási és különösen katonai eszközt,⁸ s amelyet hamarosan az ég felé fordít. Bár a mesternek korábban is voltak kisebb tudományos sikerei (különösen egy katonai tájoló tökéletesítése kapcsán: *Le operazioni del compasso geometrico et militare*, 1606), az igazi áttörést a *Csillaghírnök* – első komoly tudományos publikációja – hozta meg számára.⁹ Galilei a művet II. Cosimo de' Medici toszkán nagyhercegnek ajánlja,¹⁰ s e gesztusnak, valamint a régi ismeretségnek köszönhetően a nagyherceg teljes kutatási szabadsággal bíró udvari matematikusa és filozófusa (*Primario Matematico e Filosofo*) lehet – amint ezt maga Don Cosimo, Gran Duca di Toscana közli szerzőnkkel 1610. július 10-én írott levelében.¹¹ Messer Galilei még ez évben vissza is költözik Firenzébe, feladva 17-18 éve tartott padovai professzori állását.¹²

A távcső feltalálása

A távcsövet magát nem Galilei találta fel, és nem is ő fordította először a csillagos ég – nem sokkal később pedig a Nap – felé. René Descartes (†1650), az új tudományos módszertan és az új fizika atyja így adja elő a felfedezés történetét néhány évtizeddel később a *La Dioptrique (Fénytöréstan)* című művében: „Körülbelül harminc éve történt, hogy egy bizonyos Jacob Metiusnak a hollandiai Alkmaar városából

7 Sarpi így fogalmaz egy 1609. július 21-én írott híres levelében: „In Italia non abbiamo cosa nuova, solo è comparso quell' occhiale che fa vedere le cose lontane; il quale io ammiro molto per la bellezza dell'invenzione e per la dignità dell'arte, ma per uso della guerra nè in terra, nè in mare, io non lo stimo niente.” (Itáliában nincs semmi újság, hacsak az nem, hogy megjelent az a látcső, mely láthatóvá teszi a távoli tárgyakat; amit én nagyon csodálok a találmány szépsége és a mesterség nemessége miatt, de ami háborús – akár szárazföldi, akár tengeri – használatát illeti, nem becsülöm semmire.) Sarpi, 1863. vol. I. 279. Lásd még: Heilbron, 2010. 148.

8 Az 1609. augusztus 24-én Leonardo Donato velencei dózséhez írott levelében Galilei így jellemzi a távcsövet és annak gyakorlati hasznait: „...un occhiale cavato dalle più recondite speculazioni di prospettiva, il quale conduce gli oggetti visibili così vicini all'occhio..., che quello che è distante, v.g., nove migliaia, ci apparisce come se fusse lontano un miglio solo; cosa che per ogni negozio et impresa marittima o terrestre può esser di giovamento inestimabile; potendosi in mare in assai maggior lontananza del consueto scoprire legni et vele dell'inimico, si che per due hore et più di tempo possiamo prima scoprir lui che egli scuopra noi...” (...egy látcső, amelyet a perspektívára vonatkozó legrejtettebb elmékedésekből húztam elő, s amely a látható tárgyakat oly közel hozza a szemhez..., hogy az, ami – mondjuk – kilenc mérföld távolságra van, olyanannak tűnik nekünk, mintha csak egyetlen mérföld távolságra lenne; olyan dolog ez, amely minden tengeri és szárazföldi foglalatosság és vállalkozás során felbecsülhetetlen hasznot hajthat, mivel tengeren jelentősen nagyobb távolságból lehet így meglátni az ellenség hajóit és vitorláit, úgyhogy két órával és még többel hamarabb felfedezhetjük őt, mint ő minket...) Galilei: *Edizione Nazionale*, vol. X. 1900. 250–251. № 228. Lásd még: Biagioli, 2006. 84.

9 Bedini, 1986. 138.; Koestler, 2014. 326.

10 Galilei sietett a frissen kinyomtatott művet a saját távcsővel együtt minél hamarabb eljuttatni a nagyherceghez, amint erről 1610. március 19-én írott rövid üzenete tanúskodik. Galilei: *Edizione nazionale*, vol. X. 1900. 297.

11 Galilei: *Edizione nazionale*, vol. X. 1900. 400. № 359.

12 Seeger, 1966. 5–15.

– aki sosem tanult, bár apja és bátyja foglalkozására nézve matematikus volt, de aki különösen szeretett tükröket és lencséket készíteni, annyira, hogy még télen is készített néhányat jégből, amint a tapasztalat megmutatta, hogy ez lehetséges – tehát ennek az embernek egyszer több különböző alakú lencséje volt, és véletlenül egyszerre kettőn nézett keresztül. Az egyik lencse a közepén kicsit vastagabb volt, mint a szélein, míg a másik éppen ellenkezőleg, a szélein volt sokkal vastagabb, mint közepén: szerencsés módon e két lencsét egy cső két végébe helyezte, és így készült az első a szóban forgó teleszkópok közül.¹³

A mai kutatás egyetért abban, hogy a távcső feltalálóját nem lehet egyértelműen azonosítani.¹⁴ Az eszköz 1608-ban jelent meg holland piacokon, és a jelek szerint többen, egymástól függetlenül készítettek hasonló eszközöket. Mire Hans Lippershey, a middelburgi (Zeeland) szemüvegkészítő benyújtotta szabadalmi kérelmét Hágában október 2-án, eszközéről már tartott egy demonstrációt néhány magas rangú katonai hivatalnoknak,¹⁵ és több megbízást is kapott. A szabadalmat

13 „Il y a enuiron trente ans, qu'vn nommé laques Metius de la ville d'Alcmar en Hollande, homme qui n'auoit iamais estudié, bien qu'il eust vn pere & vn frere qui ont fait profession des mathematiques, mais qui prenoit particulièrement plaisir à faire des miroirs & verres bruslans, en composant mesme l'hyuier avec de la glace, ainsi que l'experience a monstré qu'on en peut faire; ayant à cete occasion plusieurs verres de diuerses formes, s'auisa par bonheur de regarder au trauers de deus, dont l'un estoit vn peu plus espais au milieu qu'aux extremités, & l'autre au contraire beaucoup plus espais aus extremités qu'au milieu, & il les appliqua si heureusement aus deux bouts d'un tuyau, que la premiere des lunettes, dont nous parlons, en fut composée. Descartes, 1637. 1–2. Magyar kiadása: Descartes, 2016. 7. (Fordította Tóth Zita Veronika.)

14 A kérdés régóta vitatott, és óriási irodalma van. A távcső általános történetével kapcsolatban klasszikus forrás: King, 1955. A távcső elméletét, építését és történetét foglalja össze a francia szakirodalom klasszikusa: Danjon–Couder, 1935. 583–695. A holland forrásokat legrészletesebben Cornelius de Waard dolgozza fel, aki idézi az eredeti levéltári dokumentumokat is: Waard, 1906. 115–183. és 189–225. Kifejezetten a megjelenésről hasznos Albert van Helden írása: Helden, 1977. Ugyanezzel a témával kapcsolatos tanulmányokat foglal össze Helden et al., 2010. Magát a prioritási vitát mutatja be ebből a kötetből az első tanulmány: Zuidervaart, 2010. – Az itt következő tömör összefoglaláson túli részletek iránt érdeklődők számára kiindulásként ezeket a műveket ajánljuk.

15 Erről beszámoló is készült röpirat formájában: *Ambassades dv Roy de Siam envoyé a l'excellence du Prince Maurice, arriué à la Haye le 10. Septemb<re> 1608*. A dokumentum végén található, a távcső használatáról szóló legelső nyomtatott beszámoló – mely a katonai hasznosításra koncentrált – egyben az eszköz csillagászati alkalmazhatóságáról is tanúskodik: „vn faiseur de lunettes de Mildebourg pauure homme, fort religieux et craignant Dieu, fist present à son Excellence de certaines lunettes, moyennant lesquelles on peut decouurir & voir distinctement les choses esloignées de nous de trois & quatre lieux, comme si nous les voions à cent pas pres de nous: Estans sur la tour de la Haye on voit par lesdictes lunettes clairement l'horloge de Delft, & les fenestres de l'Eglise de Leyden, nonobstant que lesdites villes soyent esloignées l'vne d'une heure & demie, l'autre de trois heures & demi de chemin de la Haye. ... d'une lieuë loing & plus, on peut aussi distinctement remarquer toutes choses comme si elles estoient tout aupres de nous: & mesmes les estoiles qui ordinairement ne paroissent à nos yeux pour leur petitesse & foiblesse de nostre veuë, se peuuent voir par le moyen de cest instrum<ent>.” (Egy mildeburgi szemüveggyártó – szegény ember, igen vallásos és istenfélő – Óexcellenciájának bizonyos távcsövet ajándékozott, melynek segítségével felfedezhetjük és elkülönítenet láthatjuk a tőlünk három-négy mérföldnyire lévő tárgyakat, mintha csak százlépésnyi közelségben lennének hozzánk; a hágai toronyra felmenvén, az ember az említett távcső által világosan látja a delfti <torony>órát és a leydeni egyház ablakait, jóllehet e városok egyike másfél, másika három és fél órányi útra van Hágától. ... továbbá egy mérföldnyiről és még messzebből világosan észre lehet venni minden dolgot, mintha csak egészen közel lennének hozzánk; és még a csillagok is, melyek általában nem láthatóak a szemünk számára kicsinyiségük miatt és szemünk gyengesége folytán, láthatóak ezen eszköz révén.) *Ambassades dv Roy de Siam*, 1608. 9–11.; lásd: Zuidervaart, 2010. 14.

azonban nem kapta meg, ugyanis hamarosan két további jelölt is jelentkezett a fel-találó címre. Egyikük Lippershey riválisa, Jacob Adriaanszon – Descartes szövegé-ben Metius – október 17-én jelentette be a találmányt. Később Zacharias Janssen azt állította, hogy ő már 1604-ben elkészítette az eszközt. A hágai hivatal ezután úgy döntött, hogy az elsőség megállapíthatatlan.

Az eszköz eredetét illető bizonytalanság egy másik vetülete azzal kapcsola-tos, hogy számos olyan, a 17. század előtti leírás született optikai eszközökről, melyek homályos vagy kétértelmű megfogalmazásait akár úgy is lehet olvasni, mintha azok kezdetleges távcsövek leírásai volnának. A középkorból szóba szokott kerülni ebben az összefüggésben Ibn al-Haytham (latinosan Alhazen, 10–11. század), Roger Bacon (13. század), valamint a később említendő Vitellio vagy Witelo (13. század). A 16. szá-zad legkomolyabb jelöltjei Leonardo da Vinci,¹⁶ Giovanni Battista della Porta,¹⁷ vala-mint Leonard Digges.¹⁸ Arra azonban nincs meggyőző bizonyíték, hogy ezek az elő-futárok valóban alkottak volna működő távcsövet – ám még ha meg is tették, ez nem jelent meg a köztudatban, majd a tudományos gyakorlatban úgy, mint 1608-tól a „holland távcső,” melynek híre robbanásszerűen terjedt Európa-szerte.

A Csillaghírnök tudományos újdonsága

A *Csillaghírnök* az első nyomtatásban megjelent tudományos publikáció, amely táv-csöves csillagászati észlelésekről számol be. A felfedezett jelenségek többnyire ad-dig ismeretlenek – mivel a szabad szemes észlelés számára hozzáférhetetlenek – voltak, így a műben leírt megfigyelések az újdonság erejével hatottak. Érdekessé-gük azonban nemcsak az újdonságukban állt. Olyan korban kerültek a köztudatba, melyben több, egymással versengő csillagászati elképzelés állt rendelkezésre a vi-lág alapvető szerkezetéről: a geocentrikus ókori örökség (Aristotelész szféraelmélete és Ptolemaiosz epiciklusos-excenteres modellje), a heliocentrikus copernicusi elmé-let, valamint a geo-heliocentrikus kompromisszum például Tycho de Brahe († 1601)

16 Ezt az álláspontot osztja például a magyar csillagásztörténeti ismeretterjesztés nagy alakja, Bartha Lajos. Barta, 1993.

17 Della Porta (1535–1615) e természetfilozófiai művének érintett fejezete különösen a nagyítólencsék mű-ködésével foglalkozik. Egyik mondata azonban egy konkáv és egy konvex lencse egymás mögé helyezé-sének hatását írja le: „*Concauo longe parua vides, sed perspicua, convexo propinqua maiora sed turbida, si vtrunq-ue> recte componere noueris, & longinqua & proxima maiora & clara videbis.*” (Homorú <lencsé-vel> a messze lévő dolgokat kicsinek látod, de világosan; domborúval a közelebbi dolgokat nagyobb-nak, de homályosan; ha netán össze tudod illeszteni őket helyesen, akkor a távoli és a közeli dolgokat egyaránt nagyobb-nak is és világosan is fogod látni. Porta, 1589. 269. XVII. könyv: „De catoptricus imaginibus”, 10. fejezet: „De crystallinae lentis affectibus”). Ezt a mondatot Kepler is úgy értelmezte, mint egyértelmű bizonyítékát annak, hogy Porta itt a távcsőről beszél (Kepler: *Dissertatio cum nuncio sidereo*, 1610. 108–109.). Ezt az értelmezést és más szövegrészek hasonló értelmezését Albert van Helden igyekszik részletesen cáfolni (Helden, 1977).

18 Talán ő a legvalószínűbb jelölt, ugyanis fiával, Thomas Diggessel bizonyosan kísérleteztek lencsákat kom-bináló optikai eszköz létrehozására. Ám hogy valóban építettek volna működő távcsövet, azt a mai napig nem sikerült kielégítően alátámasztani. Főleg az 1990-es években kapott szárnyra a Digges elsőbbségét állító nézet, lásd például Ronan, 1992. 91–94.

jóvoltából.¹⁹ Elkerülhetetlen volt, hogy a távcsöves felfedezéseket ennek a vitának a fényében is értelmezze a korabeli olvasó.

Tudjuk, hogy Galilei a copernicusi rendszer híve volt.²⁰ Bár felfedezéseit úgy látta, hogy azok szinte egytől egyig a heliocentrikus elméletet támasztják alá vagy a geocentrikusat cáfolják,²¹ ennek ellenére nem arra használta ezt a művét, hogy érveljen a heliocentrikus elmélet mellett,²² és a copernicusi rendszerre való utalásai itt szórványosak és viszonylag hangsúlytalanok maradtak.²³ Mindamellet az alább felsorolt felfedezéseket a copernicusi és aristotelési világképek közötti vita kontextusában fogjuk értelmezni, összhangban azzal az uralkodó felfogással, amely szerint Galilei távcsöves felfedezéseinek jelentősége elsősorban abban áll, hogy perdöntő szerepük volt az ókori csillagászati világkép elvetésében és a copernicusi elfogadásában.²⁴

19 Olvasmányos összefoglalást nyújt Koestler, 2014; valamint Kuhn, 1957.

20 Nicolaus Copernicus *De revolutionibus orbium coelestium* című műve 1543-ban jelent meg, ám az abban kifejtett heliocentrikus rendszert még csak kevesen fogadták el a 17. század elején, és még kevesebben vállalták nyilvánosan az elfogadását. A Galilei korai kopernikánizmusával kapcsolatos talán legfontosabb episztoláris forrás az ekkor Grazban tanító – és nyíltan kopernikánus – Keplerhez 1597. augusztus 4-én írott levele, mely szerint már régóta híve Copernicus rendszerének, melyet számos módon be is bizonyított, de nem meri azt nyilvánosan felvállalni, mivel tart, hogy Copernicus sorsára jut: kigúnyolják: „...in Copernici sententiam multis abhinc annis venerim, ac ex tali positione multorum etiam naturalium effectuum causae sint a me adinventae, quae dubio procul per comunem hypothesim inexplicabiles sunt. Multas conscripsi et rationes et argumentorum in contrarium eversiones, quas tamen in lucem hucusque proferre non sum ausus, fortuna ipsius Copernici, praeceptoris nostri, perterritus, qui, licet sibi apud aliquos immortalem famam paraverit, apud infinitos tamen ... ridendus et explodendus prodiit.” (Galilei: *Edizione nazionale*, vol. X. 1900. 67. № 57.) Szemben Keplerrel, Galilei a *Csillaghírnök* megjelenéséig nem vállalta fel nyilvánosan ezt a nézetét.

21 Számos észlelése összeegyeztethető lett volna ugyan a geo-heliocentrikus rendszer Tycho Brahe-féle változatával, amelyben a Hold, a Nap és az állócsillagok a mozdulatlan Föld körül keringenek, a bolygók pedig a Napot járók körül – amely elképzelés igen népszerű volt a korban –, ám erről Galilei mind itt, mind később a *Dialogo* (1632) című művében hallgat.

22 Részben talán amiatt, mert sietett elsőként publikálni az észleléseket (lásd korábbi jegyzetünket), s az érvelő jelleg bonyolította volna a szöveget és lelassította volna a publikációt, másrészt esetleg azért, mert a téma kényes volta érezhető volt (hírhedt teológiai konnotációi miatt). Az érvek módszeres kifejtése csak jó két évtizeddel később jelent meg a *Dialogo* című művében.

23 Lásd a fordítás megfelelő szöveghelyeire vonatkozó két lábjegyzetünket; illetve Galilei retorikájáról a kopernikánizmus kapcsán lásd: Shea, 1998. A *Sidereus nuncius*ban a legközvetlenebb elköteleződés a II. Cosimo de' Medici nagyherceghez címzett, itt nem fordított ajánlásában olvasható, ahol a következőképpen jellemzi a Jupiter négy holdját: „disparibus inter se motibus circum lousi Stellam caeterarum nobilissimam, tanquam germana eius progenies, cursus suos, orbisque conficiunt celeritate mirabili interea dum unanimi concordia circa mundi centrum, circa Solem nempe ipsum, omnia simul duodecimo quoque anno magnas conuolutiones absoluunt.” (Egymáshoz képest különböző mozgásokkal futják pályáikat s köreiket a Jupiter csillag körül – mely a többenél sokkal nemesebb – csodálatos sebességgel úgyszólván mint testvérek, az ő ivadékai; miközben teljes egyetértésben végzik nagy keringéseiket a világ középpontja, vagyis maga a Nap körül mindnyájan egyszerre tizenkét év alatt. Galilei: *Sidereus nuncius*, 1610. 3r.) Itt tehát világosan kimondja, hogy a „világ” középpontja a Nap.

24 Fontos megjegyezni, hogy ez a narratíva sok ponton kétségbe vonható: „Az Aristotelést megcáfoló Galilei népszerű története nagyrészt mítosz, melyet a hibás történeti nézőpont hozott létre” (Kuhn, 1957. 95.). E bevezető nem ad teret annak, hogy ebben a kérdésben igazságot tegyünk, ám az itt előadott rekonstrukció nagymértékben tükrözi azt, ahogy a kortársak egy (kevésbé beavatott) része és az utókor többsége – Galilei szándékával összhangban – értelmezte az észlelések jelentőségét. A pontosításokhoz lásd további lábjegyzeteinket.

A *Csillaghírnök* főcíme rögtön felsorolja ama néhány tárgykört, melyekben a távcső (*perspicillum*) újdonságot hozott. Ezek közül az első a Hold felszínének vizsgálata,²⁵ amellyel kapcsolatban fő tézise, hogy egyenetlen, így hasonlóságot mutat a Föld felszínéhez. Ez egyfelől ellentmondott az aristotelési tannak, mely szerint a Hold felszíne – mint minden égi objektumé – tökéletes,²⁶ másfelől összhangban állt azzal a copenicusi nézettel, hogy a Föld és az égitestek között nincsen lényegi eltérés, tehát nincsen külön égi és földi világ.²⁷

A csillagokkal kapcsolatban Galilei egyik tapasztalata az, hogy azok sokkal többen vannak, mint ahány szabad szemmel látható. Ez azért lehet érdekes, mert egybecseng a copernicusi rendszer azon következményével, hogy a csillagok jóval messzebb vannak, mint azt korábban gondolták,²⁸ hiszen a szabad szemmel láthatatlan csillagok sokasága értelmezhető úgy, mint igen távoli objektumok halmaza.²⁹ A másik felismerése az volt, hogy szemben a bolygókkal, melyek képét a távcső felnagyítja, a csillagok továbbra is pontszerűek maradnak³⁰ – ami ismét arra utal, hogy sokkal messzebb vannak a bolygóknál, összhangban a heliocentrikus elmélettel. Ezenkívül azt is megsejtette, hogy a Tejút (az égen húzódó halványan világító sáv) nem más, mint számtalan sok apró csillag összemosódó fénye.³¹

A mű talán legmeglepőbb és legnagyobb port felkavaró újdonsága a Jupiter holdjainak felfedezése. Ezek nem az állócsillagokhoz tartoznak (melyekből amúgy is nagyon sok van, és meglehetősen „unalmasak”), hanem „bolygócsilla-

25 1609. december 1-jén, amikor Galilei elkezdte megfigyelni az eget, a Hold ciklusának a negyedik vagy az ötödik napjában (vagyis látványos és könnyen megfigyelhető fázisában) járhatott, állítják a kutatók (Shea, 1977. 67–76.). Ezt maga Galilei is megerősíti 1610. január 7-én Antonio de’ Medicinek írt levelében: „Prima, cominciando a rimirla 4 o 5 giorni dopo il novilunio vedesi il confine che é tra la parte illuminata et il resto del corpo tenebroso.” (Galilei: *Edizione nazionale*, vol. X. 1900. 273–274. № 259.)

26 Tegyük hozzá, hogy amint az az elnevezésekből is látszik, a Hold némileg átmeneti objektumnak számított a szublunáris (Hold alatti) és szupralunáris (Hold feletti) régiók között, hiszen mozgásában az égitestekre, látható anyagában pedig a fizikai világra hasonlít, amennyiben nem saját fényrel világít, és felszíne szemmel láthatóan foltos, tökéletlen. Az aristotelési holdfelfogásról, annak középkori értelmezéseiről, illetve ezek Galileire gyakorolt hatásáról lásd: Ariew, 1984.

27 Lásd ezekhez részletesebben a fordítás megfelelő szöveghelyeire vonatkozó lábjegyzeteinket.

28 Ugyanis egészen a 19. századig nem sikerült kimérni az éves parallaxis jelenségét, vagyis azt, hogy mivel a Föld a pályája mentén különböző irányokból tekint egyes csillagokra, az ebből következő perspektivikus elmozdulásnak jelentkeznie kellene a csillagok látható pozíciójában. A megfigyelhető parallaxis hiányát sokan a Föld mozgásának cáfolataként tekintették (például később Tycho de Brahe). Copernicusknak ezért fel kellett tennie, hogy az univerzum határát kijelölő csillagszféra sokkal messzebb van, mint addig gondolták, így a kérdéses effektus túl kicsi ahhoz, hogy megfigyeljük. Lásd: Kuhn, 1957. 155–160., 200–209.

29 Bár mai szemmel tekintve talán kézenfekvő volna, de Galilei sohasem fogadta el Giordano Bruno (1548–1600) nézetét, mely szerint a világ tere végtelen lenne, benne határtalanul sok elszórt csillaggal (Bruno, 1584). Galilei végtelen térrel kapcsolatos nézeteiről lásd: Koyré, 1957. 88–99.

30 A pontszerűség erős egyszerűsítés, hiszen a csillagokhoz hagyományosan látható nagyságot társítottak (ípercnnyi nagyságrendben), ahogy arra a ma „fényrend”-nek fordított *magnitudo* (azaz „nagyság”) szó is utal. Galilei felismerése – hogy a távcső nem nagyítja a képüket – azt sugallta, hogy ez a látszó nagyság illuzórikus, a csillagok fényességének a következménye. Ennek ellenére a csillagászok közössége még évtizedekig nem fogadta el ezt a felismerést. Lásd: Helden, 1985. 73–76.

31 Részletesebb magyarázathoz itt is lásd a főszöveg vonatkozó lábjegyzetét. Ugyanakkor ez a felfedezés nem kapcsolódik a heliocentrizmus kérdéséhez – majd a 18. század közepétől válik lényegessé, amikor körvonalozódik a Kant, Lambert és Laplace által képviselt, úgynevezett ködelmélet. Dick, 1982. 159–175.

gok”, azaz mozgásuk eltér az égbolt egyszerű napi körfordulásától. Ilyenekből (ha a Napot és a Holdat is beleszámítjuk) ősidők óta hét volt ismert, és nem túlzás azt állítani, hogy senki sem számított arra, hogy létezhetnek eleddig láthatatlan „bolygók” is. Ráadásul ezek mozgása szorosan kötődik egy másik bolygó, a Jupiter mozgásához, amennyiben körülötte látszanak keringeni. Ez egyrészt alátámasztja azt a copernicuszi nézetet, hogy a világon nem egyetlen mozgásközpont létezik,³² másrészt erősíti azt a tézist, hogy a Föld is lehet a bolygók egyike, mert nem kizárható hozzájuk képest amiatt, hogy van egy saját holdja.³³

Három évvel később, amikor újabb észleléseit publikálta *Kutatás és bizonyítások a napfoltokról* cím alatt,³⁴ már nyíltabban és módszeresebben lándzsát tört a heliocentrizmus mellett. Két fő érve volt: az egyik a Vénusz fázisai, amelyek egyrészt mutatják, hogy a Vénusz – a Holdhoz hasonlóan – a Naptól kapja a fényét;³⁵ másrészt a fázisok összefüggése a látszó mérettel és a Nap helyzetével bizonyítja, hogy a Vénusz a Nap körül kering.³⁶ A másik érve a napfoltok felfedezése volt, ami a legtökéletesebbnek tűnő égitest, vagyis általában az égbolt tökéletlenségét mutatja, ismét szemben az aristotelési felfogással.³⁷ Ezeket a megnyilvánulásokat követte az inkvizí-

32 Lásd a *Commentariolus* legelső téziséit: „*Omnium orbium coelestium seu sphaerarum unum centrum non esse.*” (Nem azonos az összes égi pálya vagy szféra középpontja.) „*De hypothesis motuum caelestium a se constitutis commentariolus.*” Kopernikus, 1948. 10. Ez főként azért fontos, mert míg a geocentrikus rendszerekben minden égitest a Föld körül kering, addig Copernicus heliocentrikus rendszerében minden a Nap körül, kivéve a Holdat, amely továbbra is a Föld körül. Ezt a „szépséghibát” orvosolja az a megfigyelés, hogy a Jupiter körül holdak keringenek, hiszen ekkor akár föld-, akár napközéppontú rendszerben gondolkodunk, mindenképpen több mozgásközpontot kell elfogadnunk.

33 Galilei egyedül itt, a mű végén említi meg Copernicus nevét, és állítja, hogy „kiváló és igen világos érve van” azok ellen, akik elfogadják ugyan Copernicus hipotézisét, de zavarja őket a Holdat hordozó Föld kitüntetettségéből eredő komplikáció: „*Eximium praeterea praeclarumque habemus argumentum pro scrupulo ab illis demendo, qui in Sistematē Copernicano conversionem Planetarum circa Solem aequo animo ferentes, adeo perturbantur ab vnus Lunae circa terram latōne..., vt hanc vniuersi constitutionem tanquam euertendam esse arbitrentur.*” (Ezenkívül kiváló és igen világos érvünk van arra, hogy megszüntessük azok aggályait, akik a copernicuszi rendszerben elfogadják a bolygók keringését a Nap körül, de annyira zavarja őket, hogy a Hold egyedül kering a Föld körül..., hogy a világegyetemnek ezt a felépítését elvetendőnek ítélik.) Galilei: *Sidereus nuncius*, 1610. 28r. Vegyük észre az óvatos stratégiát: itt sem a copernicuszi rendszer mellett érvel, csupán indirekt módon védi, amikor feloldja annak látszólagos ellentmondását azok számára, akik eleve elfogadnák azt.

34 Galilei: *Istoria e dimostrazioni intorno alle macchie solari e loro accidenti comprese...* 1613. – A magyar és az angol szakirodalomban egyaránt a *Levelek a napfoltokról* cím alatt szokás hivatkozni rá.

35 Azaz nem igaz, hogy az égitestek mind saját fénnel világítanak, ahogy az aristotelési tanok képviselői általában tanítják. Természetesen ez is egyszerűsítés, mert voltak aristotelianusok, akik úgy olvasták a Filozófus szövegeit, hogy azok alapján csak a Napnak tulajdonították saját fényt. A kérdés korabeli megítéléséről és Galilei érveinek közvetlen fogadtatásáról lásd: Palmieri, 2001.

36 A ptolemaiosi rendszerben a Vénusz a Nap előtt kering egy úgynevezett epiciklus körön, melynek középpontja mindig a Nap irányába mutat. Bár ez a hipotézis képes magyarázni a Vénusz látszólagos mozgását és előrejelezni a pozícióit, azonban ellentmond a fázisok észlelt sorozatának: például így sohasem lehetne megfigyelni „telivénuszt”, hiszen a megvilágítás mindig hátulról érné. Bővebb magyarázatért lásd: Palmieri, 2001.

37 Ráadásul a foltok a megfigyelések szerint változékonyak, sőt keletkeznek és eltűnnek, ami ellentétben áll azzal a tannal, hogy az égi világban minden változatlan és örök, és az egyetlen lehetséges változás a helyváltoztató mozgás (és azon belül is a szabályos körmozgás). A vonatkozó aristotelési tanok rövid összefoglalását lásd: Kuhn, 1957. 78–94.

ció első figyelmeztetése Galileinek (1615. november–1616. február), majd 1632-ben az inkvizíciós pere, ám ezek vizsgálata kívül esik e bevezető keretein.

A Csillaghírnök korai recepciótörténete

Mint fentebb írtuk, a *Csillaghírnök* sikerkönyvnek bizonyult: elkapkodták, így hatástörténetének talán első említendő mozzanata az, hogy a mű még 1610-ben megjelent kalózkidrásban Frankfurtban is.³⁸ Az első neves csillagász, aki ezután nyilvánosan állást foglalt a mű mellett, maga Johannes Kepler volt, aki 1610. március idusa körül hallott először a megjelenésről (mint ezt műve, a *Dissertatio cum Nuncio sidereo* Galileihez címzett főszövegének 1. oldaláról tudjuk), 1610 áprilisában pedig már saját példánnyal rendelkezett a *Csillaghírnök*ből (mint ezt a *Dissertatio* II. Cosimo de' Medicihez címzett ajánlásából tudjuk). Kepler e kis művében érzékletesen adja elő saját hitetlenkedő reakcióját az új bolygók felfedezésének hírére;³⁹ állítja, hogy a távcsövet a fent már említett Johannes Baptista Porta – Giovanni Battista della Porta – találta fel és írta le a *Magiae naturalis, sive de miraculis rerum naturalium libri IIII* című könyvében;⁴⁰ továbbá beszámol arról is, hogy II. Rudolf német-római császár maga is Kepler állásfoglalását kérte a *Sidereus nuncius* felfedezéseiről.⁴¹ A *Dissertatio cum*

38 Galilei, Galileo: *Sidereus nuncius magna, longeque admirabilia spectacula pandens, suspiciendaque proponens vnuicuique* etc. MDCX. Prostat Francof-<orti> in Paltheniano. A kiadás a szöveget áttördeli, minden lehetséges szót rövidít a szokásos középkori rövidítésekkel, és az ábrák minőségét nagyon lerontja.

39 A hír érkezéséről így ír: „Ecce... nunciatum in Germaniam... de quatuor Planetis antea incognitis... usu perspicilli duplicati inventis; quod cum Illustris... D<ominus> Ioan<nes> Matthaeus Wackherius... de curru mihi ante habitationem meam nunciasset, tanta me incessit admiratio, absurdissimi acroamatis consideratione, tanti orti animorum motus..., ut ille gaudio, ego rubore, risu uterque, ob novitatem confusi, ille narrando, ego audiendo, vix sufficeremus.” (Íme... hír érkezett Németországba... négy, korábban ismeretlen..., dupla üvegű távcsővel felfedezett csillagról; s amidőn tekintetes Johannes Matthias Wackher úr a lakásom előtt a kocsjából közölte velem e hírt, akkor olyan csodálkozás fogott el, amikor ezt a lehetetlen tant megfontoltam, lélekben annyira felindultam, hogy az újdonság hatására ő örömeiben, én elképedésemben, mindketten neveltünkben, öszszezavarodtunk, s ő alig győzött mesélni, én pedig hallgatni.) – Későbbi vívódásait így foglalja össze Galileinek címezve: „*Temerarius forte videri possim, qui tuis assertionibus, nulla propria experientia suffultus tam facile credam; At quí non credam Mathematico doctissimo, ... qui tantum abest ut sese... vidisse dicitet quae non viderit..., ut vel receptissimis opinionibus, veritatis amore non dubitet repugnare, vulgique vituperia susque deque ferre <corr. ferri>? ... Egone ut Patritio Florentino fidem derogem de iis quae vidit? perspicaci lusciosus? instrumentis ocularibus instructo, ipse nudus et ab hac supellecti inops?*” (Talán vakmerőnek tűnhetnek, ha ily könnyen hiszek állításaidnak úgy, hogy nem támaszkodom saját tapasztalatra; de hogy is ne hinnék az igen tudós matematikusnak, akitől annyira távol áll, hogy azt állítsa: olyasmit látott, amit nem is látott, hogy... az igazság szeretete folytán nem fél attól, hogy még a legelfogadottabb véleményekkel is szembeálljon, s hogy a rágalmazó tömeg a szájára veszi? Én ne higgyek a firenzei patríciusnak azzal kapcsolatban, amit ő látott? Az éles szeműnek ne higgyek én, a gyöngye látású? Holott neki vannak szemlélő eszközei, míg én felszeretlen vagyok, és nincs ilyen eszközöm?) Kepler: *Gesammelte Werke*, vol. IV. 1944. 288–290. = Galilei: *Edizione nazionale*, vol. III/1. 1892. 105–107.

40 Kepler: *Gesammelte Werke*, vol. IV. 1944. 291–293. = Galilei: *Edizione nazionale*, vol. III/1. 1982. 108–109. Mint fentebb lábjegyzetben már jelöltük, Porta művének címe a későbbi kiadásokban megváltozott *Magiae naturalis, sive de miraculis rerum naturalium libri XX-re*.

41 „*Addebat animum Augustissimi Caesaris Rvdolphi imperia; qui meum de hac materia iudicium expetebat.*” Kepler: *Gesammelte Werke*, vol. IV. 1944. 289. = Galilei: *Edizione nazionale*, vol. III/1. 1892. 106.

*Nuncio sidereo*⁴² azonban elsősorban Kepler Galileihez intézett kérdéseit fogalmazza meg úgy, hogy egyértelműen elismeri annak fő téziseit, és felhívja Galilei figyelmét saját műveinek vonatkozó passzusaira. Megemlítendő, hogy több alkalommal is rátér kedvenc témájára: a Holdon és a Naprendszer más bolygóján minden valószínűség szerint szintén élnek élőlények.

A műre írott elméleti reakció továbbá Kepler *Dioptricéje (Fénytöréstan)*,⁴³ mely az európai tudománytörténet első rendszeres fénytöréstana, s amelynek hozszadalmos előszavában Kepler módszeresen bemutatja, miben hoznak újat a távcsöves észlelések, mennyiben pecsételik meg ezek a megfigyelések az aristotelési csillagászat sorsát; valamint idézi Galilei Prágába, a császárhoz írott olasz nyelvű levelét (1610. október 13.) is annak a *Sidereus nuncius* publikálása utáni csillagászati megfigyeléseiről, a Saturnus gyűrűjének felfedezéséről (melyet Galilei még három egymás melletti bolygónak vélt).

A *Csillaghírnök* recepciója azonban korántsem volt teljesen pozitív. Martin Horky cseh csillagász *Brevissima peregrinatio contra Nuncium sidereum*⁴⁴ című, gúnyos, invektívaszerű munkája különböző problémák felvetésével igyekezett megcáfolni Galileo felfedezéseit. Egyrészt kétségbe vonja, hogy a négy új bolygó valóban a Jupiter körül kering; másrészt megkérdőjelezi bolygó voltukat, felvetve, hogy esetleg csak a távcső okozta optikai csalódásról van szó.

Erre válaszul született meg a brit John Wodderborn *Quatvor problematvm qvae Martinvs Horky Contra Nuntium Sidereum de quatvor planetis novis Disputanda proposuit confvtatio* című műve,⁴⁵ melyben a szerző Horky négy felvetését cáfolta módszeresen, rosszakarattal és hazugsággal vádolva Horkyt.

Kepler is szükségesnek látta egy összesen ötoldalas, *Narratio de observatis a se quatuor louis satellitibus erronibus* (1611) című röpiratban még egyszer visszatekintni a *Sidereus nuncius* hitelességének kérdésére, mert attól tartott: mások úgy ítélik meg, hogy túl gyorsan nyilatkozott a *Dissertatióban*. A *Narratióban* már saját távcsöves megfigyelései alapján erősíti meg Galilei közleményének helyességét, mivel – mint írja – 1611 augusztusának végén a kölni érsektől, Bajorország hercegétől szűk két hétre kölcsönkapott egy távcsövet, mellyel maga is észlelte a Naprendszer több bolygóját, a Jupitert annak holdjaival együtt,⁴⁶ valamint a Hold felszínének árnyékjelenségeit is. Amikor kellőképpen meggyőződött Galilei tudósításának helyességéről – *fide narratorum Galilaei sufficienter confirmata* –, visszaadta a távcsövet a választófejedelemnek.

Ugyancsak 1611-ben Giovanni Antonio Roffeno az *Epistola Apologetica contra caecam Peregrinationem cujusdam furiosi Martini*⁴⁷ című hatoldalas röpiratá-

42 Kepler, 1610. = Kepler: *Gesammelte Werke*, vol. IV. 281–311. = Galilei: *Edizione Nazionale*, vol. III/1. 1892. 99–126.

43 Kepler, 1611.

44 Horky, 1610 = Galilei: *Edizione Nazionale*, vol. III/1. 1892. 127–145.

45 Galilei: *Edizione Nazionale*, vol. III/1. 1892. 147–178.

46 „*lorem surgentem contemplati, primam, indubitatum et pulcherrimam adepti sumus observationem Mediceorum.*” (Amikor a felkelő Jupitert szemléltük, szert tettünk az első kétségbevonhatatlan és gyönyörű megfigyelésre a Medici-csillagokról.) 1610. szeptember 1. Galilei: *Edizione Nazionale*, vol. III/1. 1892. 185.

47 Roffenus, 1611 = Galilei: *Edizione Nazionale*, vol. III/1. 1892. 191–200.

ban ismét Horkyt támadta. Érzékletesen írta le továbbá a *Sidereus nuncius* megjelenése által Bolognában – Galilei ellenlábasa, a neves csillagász, Giovanni Antonio Magini (†1617) városában – kiváltott meglepődést, sőt megütközést.⁴⁸

Galilei ellenlábasként lépett fel viszont a firenzei Francesco Sizzi, aki a *Διάνοια astronomica, optica, physica* című kisebb könyvében (1611) kifejezetten a négy új bolygó ellen érvel: végső soron a légköri jelenségek zavaró hatására és a lencsék tulajdonságaira vezeti vissza Galilei észleléseit.⁴⁹ Kiindulási érve azonban egyszerűen az, hogy a bolygók száma az egyetemes hagyomány szerint sem több, sem kevesebb nem lehet hétnél...⁵⁰

Galilei veszedelmesebb ellenfelei közé tartozott a firenzei Lodovico delle Colombe, aki *Contro il moto della Terra (A Föld mozgása ellen)* cím alatt köröztetett egy olyan kéziratot, amely Galilei csupán burkoltan előterjesztett heliocentrizmusát, a Föld mozgásának téziséit támadta.⁵¹ A nyomtatásban meg nem jelent, olasz nyelvű szöveg már első mondatával is az aristotelési filozófiát védelmezi, a későbbiekben pedig a matematika mint természettudományos eszköz megbízhatóságát kérdőjelezi meg. Ezután a hétköznapi érzékelésre és világtapasztalatra alapozott érvek sorát fogalmazza meg a „kopernikánusok” – *i Copernici* – ellen, de Galilei nevének említése nélkül. A szöveg erénye, hogy megfontolja az általa felvetett problémák lehetséges heliocentrikus megoldását is – azután az aristotelési fizika alapján igyekszik cáfolni azt. Delle Colombe az utolsó néhány oldalon kétségbe vonja a holdi hegységek valóságát is.

1611-ben, Galilei római utazása során a római jezsuita kollégium, a *Collegio Romano* előadást rendezett Galilei tiszteletére, melynek rövid szövege *Nuncius sidereus Collegii Romani*⁵² cím alatt maradt fenn kéziratban. E rövidege ellenére nagy jelentőségű szöveg szerzője és előadója, Odo van Maelcote (†1615) jeles flamand jezsuita csillagász maga is használta távcsövet, aminek alapján mint „későbbi csillaghírnök”, *posterior Nuntius Sidereus* sorjában megerősíti Galilei felfedezéseit a Holddal, az állócsillagok nagy számával, a „ködös” csillagokkal és különösen a négy új bolygóval kapcsolatosan. Nyíltan idézi a Galilei által Claviushoz írott

48 „*Ut Nuncius Sidereus Bononiam perlatus est, rei novitate multorum animos esse percultos negare non licet; aliis enim incredibile videbatur, tot saeculis iam elapsis, quibus tot viri in rerum caelestium observatione praecellentis fuerunt, hos quatuor circa Iovem planetas non illuxisse; alii affirmabant haec nova caeli prodigia reiicienda in visus hallucinationem, proveniente ex refractione concavarum convexarumque lentium in tubo ad invicem eo dispositarum intervallo.*” (Amikor a Csillaghírnök megérkezett Bolognába, akkor tagadhatatlan, hogy a dolog újdonsága sokak lelkét feldúlta; egyesek számára ugyanis hihetetlennek tűnt, hogy bár oly sok évszázad telt el, melyek során annyi férfiú kiválóságra tett szert az égi dolgok megfigyelésében, a négy bolygó a Jupiter körül nem tűnt fel nekik; mások azt állították, hogy az ég ezen új csodáit a látás csalódásának kell tulajdonítani, amely abból fakad, hogy a csöben egymáshoz képest ilyen távolságra elhelyezett homorú és domború lencsék megtörik a fényt.) Galilei: *Edizione nazionale*, vol. X. 1900. 195–196.

49 Uo. 203–250.

50 „*Tota veterum astronomorum et philosophorum schola hoc statutum et et ratum omni aevo habuit dogma et principium, et auctoritate summorum, tam philosophorum quam astronomorum, comprobata sententiam, non plures aut pauciores septem numero planetas existere...*” Uo. 212.

51 Uo. 253–290. – Egy kéziratban fennmaradtak Galilei bőséges kéziratos jegyzetei a szöveghez, melyeket az *Edizione nazionale* a főszöveggel párhuzamos lábjegyzetekben közöl.

52 Uo. 293–298.

levelet, melyben a mester kijelenti: a Vénusz a Nap körül kering (*Venerem moveri circa Solem*) – de nem hajlandó állást foglalni e kijelentés igazsága felől.⁵³ Ezután mindenesetre néhány évig úgy tűnhetett: a katolikus egyház nem tervez határozott fellépést az új csillagászati világrend ellen.

Végül Simon Marius – más néven Mayr –, Tycho Brahe egykori tanítványa azt állította az 1614-ben megjelent *Mundus Jovialis*ban, hogy ő fedezte fel elsőként a Jupiter-holdakat.⁵⁴ Ezt az állítást Galilei az *Il Saggiatore*ban cáfolta,⁵⁵ rámutatva, hogy Marius a Julianus-naptár szerinti időszámításra alapozta prioritási igényét, és így felfedezése valójában későbbi, mint Galileié. A Jupiter holdjai azonban mindmáig a Marius által adott neveket viselik.

Filológiai megjegyzések

Fordításunk alapja az 1610-ben Velencében megjelent *editio princeps*, melynek szigorúan tartjuk mondat- és bekezdéshatárait. A központosítást és a szöveget helyenként összevetettük az *Edizione nazionale* kritikai szövegével és más modern kiadásokkal. Az *Edizione nazionale* közli továbbá Galilei kézírásos vázlatának faksimiléjét is, mely jól olvasható. – A fordításban a szögletes zárójelek [] az eredeti terminusokat közlik, a csúcsos zárójelek <> a fordító által szükségesnek vélt kiegészítések, amelyeknek nincs megfelelőjük az eredetiben; a normál zárójelek () eredeti szerzői zárójelek. A jelen fordítás a mű első tartalmi egységét közli, mely a Hold leírása, s abbamarad ott, ahol Galilei rátér az állócsillagok tárgyalására.

Galileo Galilei: *Csillaghírnök*,

mely mindenkinek, de különösen a filozófusoknak és csillagászoknak nagy és igen csodálatos látványokat tár fel és javasol megcsodálni, amelyeket Galileo Galilei firenzei nemes, a padovai főiskola állami matematikusa figyelt meg az általa nemrég megalkotott [reperit]⁵⁶ látcsóval a Hold arcában, számtalan állócsillagban, a Tejúton, a ködös csillagokban, de mindenekelőtt a Jupiter csillaga körül eltérő időközökben és periódusokban csodálatos sebességgel körbepűrő négy bolygó-

53 „...an haec varietas ex ipsius <Veneris> circulari motu circa centrum Solis, an vero aliunde proveniat, et id genus alia definire vel investigare, nec huius temporis... nec est mei muneris.” Uo. 298.

54 Marius, 1614. B 2r.

55 Galilei, 1623. 3–4.

56 A *reperit* (< reperio „megtalál”) szóval kapcsolatban utalunk Albert van Helden fordítói jegyzetére, amely szerint ez a szó jelentheti azt is, hogy „feltalál”, és azt is, hogy „megalkot”. Albert van Helden szerint Galilei egyértelműen az utóbbi jelentésben használja a szót, és nem követelt magának kronológiai elsőséget a távcső felfedezése kapcsán (Galilei, 1989. 3. lábjegyzet). Ugyanígy foglal állást Edward Rosen is, aki rámutat, hogy Galilei a *Csillaghírnök* főszövegében – a 6r oldalon – expressis verbis kimondja, hogy ő maga is úgy hallott a távcső feltalálásáról (Rosen, 1954). Amikor Galilei a *reperior* szót használja a címben, elsősorban arra gondolhat, hogy ő jelentősen tökéletesítette az eszközt.

ban, melyeket mind a mai napig nem ismert senki, és nemrég fedezett fel a szerző, s amelyeket – úgy döntött – Medici-csillagoknak kell nevezni.⁵⁷
Velencében, Thomas Baglionénál, MDCX.⁵⁸

Csillagászati hírnök, amely friss megfigyeléseket tartalmaz és magyaráz, melyek az új távcső [*perspicilli*]⁵⁹ segítségével a Hold arcában, a Tejúton, a ködös csillagokban [*stellisque nebulosis*], számtalan állócsillagban és nemkevésbé a négy, Medici-csillagnak nevezett bolygóban végeztek el.⁶⁰

Valóban nagy dolgokat terjeszttek elő e kicsiny értekezésben megfontolás és vizsgálódás céljából minden egyes embernek, aki a természetről elmélkedik. Nagy dolgokat, mondom, mind maga az ügy nagyszerűsége folytán, mind eddig hallatlan újdonsága miatt, mind pedig azon eszköz miatt, melynek segédelmével e dolgok megmutatkoztak érzékelésünknek.

Igazán nagy dolog a nem bolygó csillagok [*inerrantium stellarum*] szépszámmú sokaságához, melyet mind a mai napig természetes képességünk révén lehetséges volt látni, megszámlálhatatlanul sok további csillagot hozzáadni s a szem szá-

57 *Siderevs Nvncivs Magna, longeqve admirabilia Spectacula pandens, suspiciendaque proponens vnuicuique, praesertim vero Philosophis, atque Astronomis, quae a Galileo Galileo Patritio Florentino Patauini Gymnasij Publico Mathematico Perspicilli Nuper a se reperti beneficio sunt obseruata in Lvnae facie, fixis innveris, lacteo circvlo, stellis nebvlosis, Apprime vero in Qvatvor Planetis Circa Iovis Stellam disparibus interuallis, atque periodis, celeritate mirabili circumuolutis; quos, nemini in hanc vsque diem cognitos, nouissime Author depraehendit primus; atque Medicea Sidera Nvncvpandos decreuit. Venetiis, Apud Thomam Baglionum. MDCX.* – A II. Cosimo de' Medici nagyherceghez címzett ajánlás négy oldal, a főszöveg 52 oldal. A mű címét hosszan értelmezi Isabelle Pantin (Pantin, 1992. XXXII–XLV.). – Szemelvényünk terjedelme az 5r–16r szakasz.

58 A címlapot (1r) Galilei ajánlása követi II. Cosimo de' Medici toszkán nagyherceghez, Galilei volt tanítványához, jövődó patrónusához („Padova, március idusának 4. napján, 1610;” 2r–4r), majd a cenzorok engedélye (4v) következik. E szövegeket nem fordítjuk.

59 *A perspicillum* – lat. „keresztülnéző” – új szóalkotás, de nem Galileié, mások is utaltak ezzel a névvel az új eszközre. A „távcső” terminus szokásos kora újkori latin megfelelője a *telescopium*, melynek elődje az olasz *telescopio*. Ez két görög szó: a τῆλε („messze, távol”), illetve a σκοπεῖν („szemlélő, megfigyelő”) összetételéből származik („távolba néző, messzire látó”). A *telescopio* kifejezést forrásaink szerint a római Accademia dei Linceiben vezették be 1611-ben, miután Galilei, aki hamarosan az intézet központi alakjává vált, bemutatta az új eszközt. A *Csillaghírnök* megírásakor tehát még nem létezett ez a terminus, és nem állt rendelkezésre más, általánosan elfogadott elnevezés sem. Galilei azonban még 1612-ben is *occhialénak* („szemüveg”) nevezte a műszer Mark Welser német nemesemberhez, kereskedőhöz, az Accademia dei Lincei tagjához a napfoltok valóságossága kapcsán írott első levelében: „*Le macchie vedute non sono illusioni dell'occhiale o difetti dell'occhio.*” (A látott foltok nem a távcső keltette illúziók, és nem is a szem hibái. 1612. május 4., Galilei: *Edizione nazionale*, vol. V. 1895. 96. = Galilei: *Edizione nazionale*, vol. XI. 1901. 293. № 672.). Egy itteni megfogalmazásból látjuk, hogy a *telescopio* szó még annyira új, hogy az *occhiale* szóval kell értelmezni: *col telescopio, cioè con l'occhiale* (Galilei: *Edizione nazionale*, V. 1895. 97.). Kepler azután egy 1613. július 18-án, Oddo van Maelcotéhoz a napfoltokról írott levelében már magától értetődően használja a *telescopium* szót: „*Igitur lente convexa telescopii optimi ... radium solis excepti.*” (Így hát egy kiváló távcső domború lencséjével ... felfogtam a Nap sugarát.) Galilei: *Edizione nazionale*, vol. XI. 1901. 536–537. = Kepler *Gesammelte Werke*, vol. XVII. 1955. 63–64. № 658. Lásd: Rosen, 1947. VIII. fejezet: „*Nostro Telescopio*”, ezen belül 39–42.

60 A főszöveget megnyitó szakasz cím a kötet 5r oldaláról. A mű frankfurti kalózkidávása (1610) „kozmiikus csillag”-ot ír „Medici-csillag” helyett.

mára világossá tenni, melyeket eddig soha nem láttak, úgyhogy ezek a régi és már ismert csillagokat több mint tízszeresen felülmúlják.⁶¹

Rendkívül szép s a szemet igen gyönyörködtető látvány a Hold testét, mely majdnem hatszor tíz földátmérőnyi távolságban van tőlünk,⁶² olyan közelről nézni, mintha csupán ugyanezen távolság kétszeresére volna; úgyhogy a Hold átmérője mintegy harmincszor, a felszíne kilencszázszor, szilárd teste pedig megközelítőleg huszonnétezerszer nagyobbnak tűnik ahhoz képest, amikor csupán szabad szemmel nézzük;⁶³ aminek alapján aztán bárki megértheti észszerű bizonyossággal, hogy a Hold felszíne egyáltalán nem sima és alaposan lecsiszolt, hanem durva s ki-egyenlítettlen; és mint maga a Föld felszíne, hatalmas duzzanatoktól, széles mélyedésektől és kanyargó völgyektől szabdalt mindenfelől.

Továbbá, hogy a *Galaxyáról*,⁶⁴ avagy Tejútól [*Lacteo circulo*] szóló vitákat megszüntettük, s a Tejút lényegét az érzékeny és nem kevésbé az értelem számára megmutattuk, az aligha tűnik kis jelentőségű dolognak; s ráadásul világosan megmutatni ama csillagok valóságát [*substantiam*], melyeket eddig minden csillagász „ködös”-nek [*nebulosas*] nevezett,⁶⁵ és tisztázni, hogy az egészen más módon, mint amilyennek idáig hitték, szórakoztató lesz és igen szép.

61 Bár optimális látási viszonyok esetén, fényszennyezéstől mentes tiszta égen elvileg 2-3 ezer csillag is kivehető egyszerre szabad szemmel, ezek többsége annyira halvány, hogy nehéz azonosítani. A klasszikus csillagkatalógusok – mint Ptolemaios *Syntaxis mathēmatikēj*ának katalógusa (VII. könyv, 5. fejezet – VIII. könyv, 1. fejezet) vagy a Copernicus *De revolutionibus*ában található (II. könyv, 14. fejezet) – kicsivel több mint ezer csillagot soroltak fel, ezek tekinthetők „ismert csillagok”-nak. A távcső segítségével ennél jóval több is látható.

62 Peter Barker rámutat, hogy Galilei eltévesztette a mértékegységet: hatvan föld^{sugarat} akart írni (Barker, 2004). Ezt bizonyítja az is, hogy Galilei egyes példányokat saját kezűleg javított a margón tintával – amint ez jól látható a Kansas City-beli Linda Hall Library honlapján közzétett fényképen (<https://www.lindahall.org/galileo-galilei/>). A kérdéses arányt Galilei nem úgy állapította meg, hogy a Hold távolságát elosztotta a Föld sugarával, mivel a Hold távolságát egyáltalán nem lehetett önmagában megmérni, és a Föld sugarát is csak viszonylagos pontatlansággal. A hivatkozott arány eléggé pontosan mérhető a távolságok ismeretétől függetlenül is, és a Kr. e. 2. századi Hipparkhos mérése óta ennek értéke – 60 – közismert volt (Helden, 1985. 10–14.).

63 Ma egy távcső nagyítását azzal a számmal adjuk meg, ahányszor nagyobb egy tetszőleges tárgy látószöge a távcsövön keresztül nézve, mint amekkorának szabad szemmel vizsgálva látszana ugyanakkora távolság esetén. Más szóval ez nagyjából azt jelenti, hogy hányszor nagyobbban látszik a távcsövön át a tárgy lineáris, a látóirányra merőleges mérete (például a Hold látszó átmérője). Galilei állítása szerint ez a szám eszköze esetében 30. Ebből következik, hogy a tárgyak látszó felszíne ennek négyzetével, azaz kilencszázszorosa tűnik nőni, a térfogat pedig a 30 köbével, vagyis 27 ezerszeresére változna – ha ez utóbbi állításnak volna értelme, mivel a tárgyról alkotott kép akár a szemben, akár a távcsőben eleve csak két-dimenziós. A felszínre és térfogatra vonatkozó adatok nem adnak többletinformációt a nagytávcső mértékéhez, ezért nem használatosak. Érdekes még megjegyezni, hogy vitatott, mennyire volt használható a mű megírásának idején a Galilei által készített, harmincszoros nagyítású távcső, ugyanis az ilyen típusú távcsöveknél a húsz feletti nagyítás már szinte kezelhetetlenül kis látómezőt eredményez, így az ennél nagyobb nagyítások csak a Kepler-féle távcsöveknél praktikusak (lásd: Drake, 1978. 147–148.; és alant a távcső mérőeszközként való felhasználásáról szóló jegyzetet).

64 Γαλαξίας (κύκλος): a Tejút görög neve, latin megfelelője *circulus lacteus* vagy *via lactea*.

65 Szabad szemmel viszonylag kevés ködös alakzat látható, és ezek nem kaptak komoly figyelmet az antik hagyományban. Aristotelés a *Meteorologica* I. könyvének 8. fejezetében tárgyalja a Tejút mibenlétére és a „szétszórt” csillagok természetére vonatkozó elméleteket (345 A 11–B 32), ám végül arra vezeti vissza e jelenségeket, hogy az atmoszféra felső, tüzes részei egy vagy több csillaggal való sűrűlódás hatására diffúz keveréket alkotnak – így keletkeznek az üstökösök is („εὐλογον γάρ, εἴπερ ἢ ἐνὸς ὕστρου κινήσις, καὶ

Ámde ami minden csodálatot messze felülmúl, illetve ami mindenekelőtt arra készítetett minket, hogy minden csillagász és filozófus figyelmét felhívjuk, az az, hogy négy bolygó csillagot [*Erraticas stellas*] találtunk, melyeket az előttünk járók egyike sem ismert vagy figyelt meg,⁶⁶ s amelyek egy bizonyos jeles, az ismertek közé tartozó csillag körül úgy forognak, mint a Vénusz vagy a Merkúr a Nap körül,⁶⁷ és csillagukat hol megelőzik, hol követik, miközben sohasem távolodnak el tőle bizonyos határokon túl. Mindezeket az általam kigondolt távcső [*Perspicilli*] révén

τῆν τῶν πάντων ποιῆν τι τοιοῦτον καὶ ἐκπιτῆζειν ἀέρα τε καὶ διακρίνειν”; logikus ugyanis, hogy ha egyetlen csillag mozgása tud ilyet csinálni, akkor az összes csillagé is tud, és fel tudja gyújtani a levegőt, és fel tudja bontani; 345 B 33–346 B 15; ezen belül 346 A 8). Másként szólva, a szublunáris szféra jelenségének tartja a Tejút fényét. Ptolemaios a katalógusában szereplő 1027 objektum közül összesen 5-7 esetében jegyzi meg, hogy „ködös”, majd ezt követően külön fejezetben (VIII. könyv, 2. fejezet) jellemzi a Tejút alakját anélkül, hogy tárgyalná annak mibenlétét. Copernicus szintén öt „csillag”-ot nevez „ködös”-nek (*nebulosae*) az általa számított összesen 1022-ből. Galilei a távcső segítségével arra a – mások által is képviselt – következtetésre jut, hogy a ködös régiók számtalan egymáshoz közeli, kisebb-nagyobb csillag összemósódott fényétől ragyognak („*Est enim GALAXYA nihil aliud, quam innumerarum Stellarum coaequatim consitarum congeries; in quacumque enim regionem illius Perspicillum dirigas, statim Stellarum ingens frequentia se se in conspectum profert, quarum complures satis magnae, ac valde conspicuae videntur; sed exiguarum multitudo prorsus inexplorabilis est;*” Galilei: *Sidereus nuncius*, 1610. 16r). A kérdés azonban még sokáig vitás marad, és csak a 19. század során kezd tisztázódni, hogy néha valóban ez a helyzet (csillaghalmozatok), máskor azonban ténylegesen diffúz objektumok (például csillagközi anyag) fénylenek.

66 Galilei itt feltehetőleg jogosan állítja a felfedezés elsőségét. Simon Mayr (vagy Marius), bajor udvari csillagász ugyanis tőle függetlenül, de egy nappal később – 1610. január 8-án – fedezte fel a Jupiter szóban forgó holdjait, bár csak 1614-ben publikálta eredményeit *Mundus Iovialis anno MDCIX detectus ope perspicilli Belgici* című, Nürnbergben kiadott művében. Galilei (jogtalanul) plágiummal vádolta emiatt. Bár a négy égitestet összefoglaló néven ma Galilei-holdaknak nevezzük, egyedi neveik – Ió, Európa, Ganümedész, Kalliszto – Mayr rendszertelen oldalszámozású kötetének B 2r-v oldalairól származnak. Lásd még: Pasachoff, 2015.

67 Ez valójában burkolt kopernikanizmus. Bár e két bolygó égi helyzete sohasem távolodik el a Napétól jelentős mértékben, a hagyományos földközpontú világbép szerint – akár az aristotelési, akár a ptolemaiói változatot nézzük – minden bolygó a Föld körül kering. A késő antikvitás óta ismert volt azonban a „geo-heliocentrikus”-nak nevezett elképzelés is, mely szerint a Föld mozdulatlan, míg a Nap a Föld körül, a Merkúr és a Vénusz pedig a Nap körül kering. (Nem összetévesztendő a bevezetőben tárgyalt, Tycho Brahe-féle felfogással, amely nemcsak a két belső, hanem az összes bolygónak ilyen mozgást tulajdonít.) Ennek forrása egyrészt a 4–5. századi Macrobius kommentárja Cicero *Scipio álma* című művéhez: a *Commentarii in Somnium Scipionis* I. könyve 19. fejezetének 6. szakasza szerint „*circulus per quem sol discurrit a Mercurii circulo ut inferior ambitur; illum quoque superior circulus Veneris includit, atque ita fit ut hae duae stellae, cum per superiores circulum suorum uertices currunt, intellegantur supra solem locatae, cum uero per inferiora commeant circulum, sol eis superior aestimetur*”. (Azt a kört, melyen a Nap halad, körüljárja a Merkúr köre mint alul lévő; és a Vénusz felső köre is magában foglalja; s így történik az, hogy midőn e két csillag a maga körének felsőbb részein fut, azt úgy szokás felfogni, hogy a Nap fölött helyezkednek el; amidőn azonban köreik alsóbb részein járnak, akkor azt szokás vélni, hogy a Nap fölöttük van.) Másrészt kortársá, Martianus Capella *De nuptiis Philologiae et Mercurii – Mercurius és Philologia házasságáról* – című enciklopédikus műve VIII. könyvének 854. szakasza is megfogalmazza ezt az álláspontot: „*tria item ex his cum Sole Lunaque orbem terrae circumeunt, Venus vero ac Mercurius non ambiunt terram*” (három ezek közül <a bolygók közül> a Nappal és a Holddal együtt körbejárja a Föld pályáját, de a Vénusz és a Merkúr nem a Földet járják körül). (Lásd még: Neugebauer, 1975. 695.) Ez az elmélet azonban egyáltalán nem volt általánosan elfogadott, ráadásul Copernicus a *De revolutionibus* I. könyvének 10. fejezetében hosszasan méltatja az elképzelést (8v), így amikor Galilei említi – igaz: név nélkül és mintegy tényként –, az rejtegetett asszociációt jelent a heliocentrikus elméletre.

– mivel korábban megvilágosított az isteni kegyelem – néhány nappal ezelőtt találtam és figyeltem meg.

Más, talán még kiválóbb dolgokat nap mint nap fel fogok fedezni vagy fedeznek mások egy hasonló eszköz jóvoltából, melynek alakját s elkészítését, nemkülönben kigondolásának alkalmát előbb röviden el fogom mondani, azután megfigyeléseim történetét fogom előadni.

Idestova tán tíz hónapja jutott fülünkbe a hír, hogy egy holland⁶⁸ személy összeállított egy távcsövet, melynek segedelmével a látható tárgyakat – még ha a távcsőbe néző ember szemétől messze voltak is – mint közeliakat, elkülönítetten lehetett szemlélni; és e valóban csodálatos hatásról sok bizonyíték [*experientiae*] járt körbe, melyeknek egyesek hitelt adtak, mások nem. Ezt a hírt néhány nap múltán levélben megerősítette nekem egy francia nemesember, Jacobus Badouere Párizsból;⁶⁹ ami végül is arra indított, hogy teljesen annak szenteljem magamat, hogy ennek okait keressem, s nemkülönben eszközöket gondoljak ki, melyek által eljuthatnék egy hasonló műszer feltalálásához; amit nem sokkal később, miután tanulmányoztam a fénytöréseket [*Refractionibus*], el is értem; s először egy ólomcsövet készítettem magamnak, melynek végein két átnéző üveget [*vitrea duo Perspicilla*] helyeztem el, amelyek mindegyike az egyik oldalán sík volt, a másikon pedig az egyik gömbhéjasan domború [*sphaerice conuexum*], a másik ellenben homorú [*cauum*];⁷⁰ azután szememet a homorú lencséhez közelítve a tárgyakat eléggé nagyok és közelinek láttam; háromszor közelebbinek és kilencszer nagyobbak látszottak ugyanis, mint amidőn csupán természetes látóképességemmel szemlélttem őket. Nem sokkal később egy másikat, pontosabban készítettem magamnak, amelyik a tárgyakat több mint hatvan-szor nagyobbak mutatta. Végül semmi fáradságot, semmi költséget nem kímélve addig jutottam, hogy olyan kiváló eszközt készítettem magamnak, hogy a rajta keresztül szemlélt dolgok majdnem ezerszer nagyobbak látszanak, és több mint harmincszoros arányban közelebbinek, mint ha csak természetes képességemmel szemlélném őket.⁷¹ Hogy ezen eszköznek hány és mily nagy előnye van úgy szárazföldi,

68 Albert van Helden *Sidereus nuncius*-fordításának 23. jegyzete szerint a latin *Belga* szót „holland”-nak vagy „németalföldi”-nek kell fordítani. Van Helden itt Pieter Geyl rövid jegyzetére utal (*A Note on the Word 'Belgium'*, lásd: Geyl, 1961. vol. 1. 260–262.).

69 Jacobus Badouere, franciául Jacques Badouère, olaszul Giacomo (Iacopo) Badovere velencei származású francia diplomata, Galilei tanítványa matematikából Padovában. Levelezőtársát maga Galilei is említi a *Difesa di Galileo Galilei ... Contro alle Calunnie & imposture di Baldessar Capra Milanese* (1607) című hosszas vitairatában, melyben idézi Badovere tanúságtételét egy katonai tájoló feltalálásának elsőbbségi vitájában (Galilei: *Edizione nazionale*, vol. II. 1891. 534–535., 601.). Lásd még: *Dizionario biografico*, 1963 (vonatkozó címszó); valamint Reeves, 2008. 209.

70 Ez az úgynevezett Galilei-féle távcső, bár nem Galilei fedezte fel az elvét, és nem is ő építette meg először. A tárgylencse – az objektív – domború, vagyis gyűjtőlencse, míg a szemlencse – az okulár – homorú, azaz szórólencse. A képe egyenes állású, de a látómező kicsi. Kepler a *Dioptrice* című művében (1611) megalkotta a Kepler-féle távcső elvét (bár ő maga sohasem építette meg), amelynek mindkét lencséje domború, és bár a képe fordított állású, de nagyobb látómező és egyéb optikai előnyök jellemzik. Így a 17. század második felére a Kepler-féle távcső fokozatosan kiszorította a „holland” távcsövet a csillagászatból.

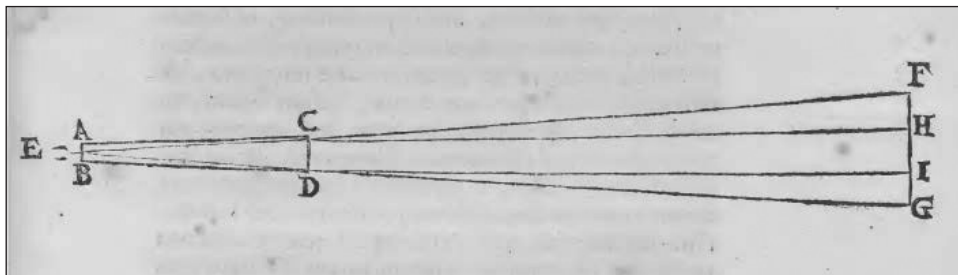
71 Lásd fentebbi jegyzetünket. Amikor Galilei arról ír, hogy hány-szor nagyobbak látszanak a tárgyak, akkor ezt a tárgy látszó *felületére* érti, így a valódi nagyítás a megadott szám négyzetgyöke, azaz kilenc helyett három (a tárgy ennyiszor látszik „közelibb”-nek), 60 helyett körülbelül 7,7 és „majdnem ezer” helyett 30. A Galilei által készített távcsövekről lásd: Helden, 2010.

mint tengeri használatban, azt teljesen felesleges lenne felsorolni. De a földi dolgokat elbocsátva az égiekre irányuló szemlélődésekhez fordultam; és először a Holdat szemléltem olyan közelről, mintha alig két földátmérőnyire lenne tőlünk.⁷² Utána mind az állócsillagokat [*stellas ... fixas*], mind a bolygókat [*vagas*] gyakorta megfigyeltem a lélek hihetetlen gyönyörűségével; és midőn a csillagok igen nagy gyülekezetét láttam, azon kezdtem gondolkodni, hogyan tudnám megmérni a közöttük lévő térközöket, s végül meg is találtam a módját. Ennek kapcsán előre figyelmeztetnem kell mindenkit, aki ilyen megfigyelésekbe akar kezdeni. Mert először is szükséges, hogy rendkívül pontos távcsövet készítsenek maguknak, mely a tárgyakat fényesnek, elkülönültnek és semmi homály által nem borítottak mutatja; másrészt legalább négyszázszoros arány szerint nagyítsa fel őket; akkor ugyanis hússzor közelebbinek fogja mutatni őket; mert ha nem ilyen az eszköz, akkor mindazokat a dolgokat, melyeket az égen láttam, illetve amelyeket alant előadok, hiába próbálják majd meglátni. Hogy tehát a műszer nagyításáról ki-ki rövid úton tájékozódjék, rajzolja meg két kör vagy két négyzet körvonalait papíron, melyek egyike legyen négyszázszor nagyobb a másikonál, s ez abban az esetben lesz így, ha a nagyobb átmérőjét a másikéhoz képest hosszában hússzorosnak vették fel; azután nézze egyszerre mindkét felületet ugyanazon falra rögzítve messziről, éspedig a kisebbet úgy, hogy az egyik szemét a távcsőhöz illeszti, a nagyobbat ellenben a másik, szabad szemével; ez ugyanis könnyen megtehető egy és ugyanazon időben, ha mindkét szemünk nyitva van; mert ekkor mindkét alakzat ugyanakkorának fog látszani, ha az eszköz a kívánatos mértékben nagyítja a tárgyakat. Miután elkészítettünk egy pontosan ilyen eszközt, kell majd vizsgálódnunk a távolságok megmérésének módjáról; amit a következő eljárással csináljunk. Legyen adva – a könnyebb érthetőség kedvéért – az ABCD cső. A belenéző személy szeme legyen E. Ha a csőben nem lennének lencsék [*Perspicilla*], akkor a <fény>sugarak az ECF–EDG egyenesek mentén haladnának az FG tárgyhöz; de ha lencsét illesztünk a csőbe, akkor a megtört [*refractas*] ECH–EDI vonalak mentén fognak haladni; elvégre erre kényszerülnek, és amely sugarak korábban szabadon irányultak az FG tárgyra, azok így csak a HI részt fogják átfogni; miután pedig megismertük az EH távolság arányát a HI vonalhoz képest, a szögfüggvénytáblázat [*tabulam sinuum*] révén meg fogjuk kapni ama szög nagyságát, mely szemünkben a HI tárgyhöz képest jön létre; amely szögről meg fogjuk állapítani, hogy csupán néhány ívpercet tartalmaz. Hogyha a CD lencsére [*Specillo*] vékony, hol nagyobb, hol kisebb nyílásokkal átlukasztott lemezeket illesztünk, egyszer ezt, egyszer azt a lemezt téve reá, amint a szükség diktálja, akkor más és más szögeket is létre fogunk hozni tetszésünk szerint, amelyek hol több, hol kevesebb ívpercre terjednek ki alant; melyek segítségével az egymástól néhány ívpercnnyire lévő csillagok térközeit egy vagy két ívperc pontossággal kényelmesen meg tudjuk majd mérni.⁷³ De legyen egyelőre elég, hogy mindezeket a dolgokat így könnyedén érintettük, s úgyszólván csak átfutottunk

72 Galilei itt ismét „földszugar”-at akar mondani, mint fentebb.

73 Sajnos a tárgylencsére helyezett objektumok képe nem éles, így a precíziós mérés itt nem lehetséges. A Galilei-féle teleszkóppal szemben viszont a Kepler-féle távcső fókuszszíkjára a távcső belsejébe esik, és az odahelyezett tárgyak leképezése éles, ahogy azt 1640 körül William Gascoigne angol csillagász véletlenül – egy pókhálónak köszönhetően – felfedezte. A mikrométerek és szálkeresztek csak az 1660-as évek

rajtuk, mert egy másik alkalommal fogjuk közreadni e műszer kidolgozott elméletét.⁷⁴ Tekintsük most át ama megfigyeléseket, melyeket a két imént elmúlt hónapban végeztünk, igen nagy jelentőségű szemlélődések kezdetére híva össze mindenkit, aki az igaz tudományra vágyik!

Beszéljünk mármost először a Hold azon oldaláról, amelyik a mi tekintetünk felé fordul – ezt a könnyebb érthetőség végett két részre osztom, úgymint egy világosabb és egy sötétebb részre; látható, hogy a világosabb rész az egész félgömböt [Emisphaerium] körülveszi és előnti; a sötétebbik ellenben mint valamiféle felhő a Hold képét magát homályosítja el és teszi foltossá; maguk e halvány és eléggé széles foltok [maculae] pedig mindenkinek szembeötlőek, s minden korszak látta őket; minélfogva nagy vagy régi foltoknak fogjuk nevezni őket, hogy megkülönböztessük őket más, kevésbé széles foltoktól, melyek azonban oly sűrűn vannak elszórva, hogy az egész holdfelszínt, de különösen annak világosabb részét telehintik; ezeket viszont senki sem figyelte meg előttünk;⁷⁵ sokszor ismételt vizsgálatukból pedig arra a következtetésre jutottunk, hogy bizonyosra vehető: a Hold felszíne

végén kezdtek elterjedni, lehetővé téve az olyan kvantitatív méréseket, amelyet Galilei itt felvázol. Lásd: Helden, 1985. 118–128.

74 Galilei hosszas leírása nem túl világos, és a jelek szerint nem is helyes. Albert van Helden, az egyik legnagyobb modern Galilei-szakértő a következő megjegyzést fűzi ehhez a szakaszhoz angol fordításában: „A tárgylencse nyílásának mérete és az eszköz látómezeje közötti kapcsolat valójában jóval bonyolultabb annál, mint amit Galilei itt feltételez, és ebből kifolyólag minden próbálkozása, mellyel ezt a távcsövet mérőműszerré igyekezett alakítani, kudarcot vallott.” (Galilei, 1989. 39.) Galilei egyébként később, az 1623-as *Il saggliatore* című művében bővebben leírja a távcsőkészítési technikájának kimunkálásához vezető felismeréseket, de a fent ígért elméleti munka sohasem született meg, és a jelek szerint Galilei soha nem mlyedte el alaposan – egyébként mesteri szintű – távcsőkészítési gyakorlatának optikaelméleti alapjaiban. Szemben Keplerrel, aki már 1604-ben megjelentetett egy jelentős optikai művet (*Ad Vitellionem paralipomena*), majd a távcsövek megjelenésére válaszként írott újabb értekezése, az 1611-ben kiadott *Dioptrice* a távcsőkészítés optikai elméletének alapművévé vált. Lásd: Malet, 2010.

75 Az első tudós, aki rendszeresen észlelt égi jelenségeket távcső segítségével, az angol Thomas Harriot volt (1560–1621). Harriot már nagyjából négy hónappal Galilei előtt – 1609. július 26-án – észlelte és ábrázolta a Holdat, majd egy év múltán Galilei munkájának ismeretében a napról napra haladó terminátor (fény-árnyék határ) környékének módszeres feltérképezésével átfogó képet alkotott a Hold felénk eső oldalának felszínéről – igaz, gyengébb (hatszoros nagyítású) távcsővel, mint Galilei (aki főként hússzorosot használt). Harriot azonban a legtöbb eredményét nem, vagy csak sokkal később publikálta, így Galilei nem tudhatott ezekről. Harriot nemcsak a Hold felszínét észlelte korábban, mint Galilei, hanem a napfoltokat is korábban és függetlenül fedezte fel – igaz, ugyanígy volt ezzel David és Johannes Fabricius is. Bővebben lásd: Chapman, 2008; valamint Reeves–Helden, 2010.

nem teljesen sima, egyenletes, és nem pontosan gömb alakú, amint filozófusok egész serege vélekedett a Holdról és a többi égitestről,⁷⁶ hanem ellenkezőleg: egyenetlen, göröngyös, mélyedésekkel és kiemelkedésekkel teli, nem másként, mint maga a Föld arculata is, amelyet itt is, ott is hegylancok, völgyek mélyedései tesznek más- és másfélév.⁷⁷ A látszó jelenségek [*apparentiae*] pedig, melyekből mindezeket ki lehetett következtetni, a következők:

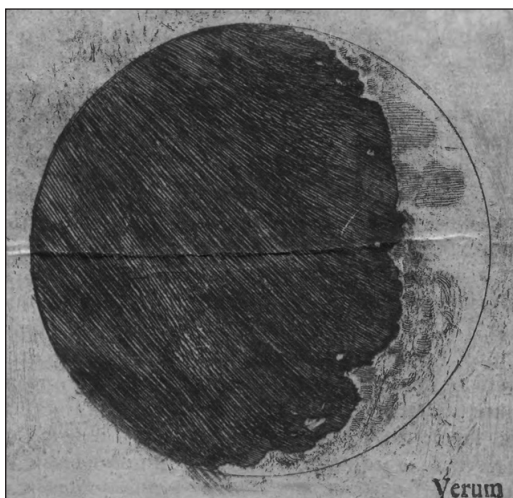
A konjunkció⁷⁸ [*conuiunctionem*] utáni negyedik vagy ötödik napon, midőn a Hold ragyogó szarvakkal mutatkozik meg nekünk, a sötét részét a világtól elválasztó határvonal már nem egyenletesen, ovális vonal mentén húzódik, ahogyan ez egy tökéletesen gömb alakú testen [*solido*] történe, hanem egyenetlen, girbegurba és erősen kanyargó vonal mentén rajzolódik ki, mint az ide elhelyezett ábra mutatja; hiszen számos – hogy úgy mondjam – fényes kinövés a világtól és az árnyak határain túl átnyúlik a sötét részbe, és viszont: kisebb árnyékos részek

76 Így például Aristotelés *Az égbolt* II. könyvének 8–11. fejezeteiben, ezen belül különösen a 11. fejezet elején: „Mindegyik csillag alakja gömb, legalábbis így a legészszerűbb ezt felfogni. ... Továbbá, ami egyre igaz, az összesre igaz; a Holdról pedig bizonyítják, hogy gömb alakú. Mert hogyan másként válhatna a Hold, miközben növekszik és fogy, sarló alakúvá vagy mindkét oldalról domborúvá, egyszer pedig kettévágott koronggá? Ezt a csillagászati érvek is megerősítik, mert máskülönbön fogatkozásaikor a Nap nem lenne sarló alakú. Ennél fogva, ha egy égitest ilyen, világos, hogy a többi is gömb alakú lesz.” Arisztotelész, 2009. 80.; Περὶ οὐρανοῦ / De caelo 291 B 11–16: „Τὸ δὲ σχῆμα τῶν ἀστρῶν ἐκάστου σφαιροειδὲς μάλιστα ἄν τις εὐλόγως ὑπολάβῃ. [...] Ἐτι δ' ὁμοίως μὲν ἅπαντα καὶ ἔν, ἡ δὲ σελήνη δείκνυται διὰ τῶν περὶ τὴν ὄψιν ὅτι σφαιροειδῆς: οὐ γὰρ ἂν ἐγένετο αὐξανομένη καὶ φθίνουσα τὰ μὲν πλεῖστα μηνοειδῆς ἢ ἀμφικυρτῶς, ἅπασι δὲ διχότομος. Καὶ πάλιν διὰ τῶν ἀστρολογικῶν, ὅτι οὐκ ἂν ἦσαν αἱ τοῦ ἡλίου ἐκλείψεις μηνοειδῆς. Ὅστι' εἴπερ ἔν τοιοῦτον, δῆλον ὅτι καὶ τᾶλλα ἂν εἴη σφαιροειδῆ.” – Galilei fiatalkori kézírataiban még elfogadta az arisztotelési kozmológia sarkalatos tételeit. Különösen érdekes a *Tractatio de caelo* című kézirat *Quaestio secundája*, „De ordine orbium caelestium” – „Az égitestek sorrendjéről” –, ahol Galilei ismerteti és elveti Copernicus heliocentrizmusát (Galilei: *Edizione nazionale*, vol. I. 1890. 47–50.; valamint Koestler, 2014. 325.).

77 Figyelemre méltó, hogy a holdfelszín magaslati egyenetlenségeit már a távcső előtti észlelések is képesek voltak kimutatni. Kepler az *Ad Vitellionem paralipomena* című, 1604-ben megjelent művének VI/9. fejezetében – „De Lunae maculis,” „A Hold foltjairól” (246–252.) – szabad szemes megfigyelésekkel támasztja alá ezt a nézetét. Számára ez azért fontos, mert nagy hatást gyakorolt rá Plutarchos műve *A Holdban látható arcról* (Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τοῦ κύκλου τῆς σελήνης, *De facie in orbe Lunae*), melyet lelkesedésében le is fordított latinra (Plutarchi ... *libellus de facie, quae in orbe Lunae apparet*), és amely a Holdat egy „másik Föld”-nek tettelezte, így hangsúlyozta kettejük fizikai rokonságát, vagyis például feltételezte, hogy a Holdon is vannak felszíni magaslatok és völgyek, és hogy a Holdnak is van légköre. Míg Plutarchos esetében valószínűleg pythagoreus hatás motiválta e rokonítást, addig Kepler – valamint Galilei – esetében az a kopernikánus meggyőződés, hogy a Föld és az égitestek között nincs lényegi különbség. Kepler egyébként a megfigyelései által hasonló következtetésre jut, mint később Galilei: a Hold magaslatai – legalábbis arányaikban – nagyobbak, mint a Földéi: „*recte lunam a Plutarcho tale corpus dici, quale terra est, inaequale montosumque, & maiores quidem montes in proportione ad suum globum, quam sunt terreni in sua proportione.*” (Plutarchos helyesen mondja, hogy a Hold olyan test, amilyen a Föld: egyenetlen, hegyes-völgyes; és hogy a hegyek a saját glóbuszukhoz képest arányosan nagyobbak, mint a földi hegyek a saját arányuk szerint.) Kepler: *Ad Vitellionem paralipomena*, 1604. 250. Lásd bővebben: Dick, 1982. 69–76.

78 A Hold együttállása a Nappal újholdkor, amikor megközelítőleg a Föld és a Nap között helyezkedik el. Megjegyzendő, hogy valójában csak ritkán helyezkedik el éppen közöttük (pontosan napfogatkozás-kor), hiszen a Hold keringési síkja körülbelül 5 fokos szöveget zár be a Föld keringési síkjával, így a Hold többnyire kissé északról vagy délről kerül el a Napot. Ezért a konjunkció precízebb meghatározása az, hogy a Hold és a Nap ekliptikai hosszúság koordinátái megegyeznek egymással (ekkor vannak az adott holdciklus belül a legközelebb egymáshoz).

behatolnak a fénybe. Sőt, a homályos résztől teljesen elkülönült, igen kicsiny feketéllő foltok nagy tömege lepi el szinte az egész, a Nap fényével már elárasztott vidéket mindenütt, legalábbis ama rész kivételével, ahol nagy és régi foltok terülnek el. Megfigyeltük mármost, hogy az imént említett apró foltok mind és mindig meg-egyeznek abban, hogy a feketéllő részük a Nap helye felé néz; a Nappal szemközt ellenben fényesebb kontúrok, mintegy izzó vonulatok koronázzák őket. Márpedig pontosan ilyen látvánnyal találkozunk a Földön napkelte táján, amikor látjuk, hogy a völgyeket még nem árasztotta el a fény, míg a hegyek, melyek a Nappal szemben állva veszik körül őket, már-már csillognak a ragyogástól; és amiként a földi mélyedések árnyékai csökkennek, midőn a Nap egyre magasabbra hág, úgy ama holdbéli foltok is elveszítik árnyaikat, ahogy a világos rész növekedik.

De nemcsak azt látjuk, hogy az árnyak és a fény határai egyenetlenek és girbegurbák a Holdon, hanem – ami nagyobb csodálkozásra készítet – igen sok fénylő csúcs is megjelenik a Hold árnyékos felén, melyek teljesen elkülönülnek és elszakadnak a megvilágított vidéktől, s nem kicsiny térköz választja el őket amattól; és amelyek némi idő elteltével fokozatosan növekednek nagyságban és fényességben; de a második vagy harmadik óra után összeolvadnak az időközben kiterjedt fényes terület többi részével; eközben azonban egyre újabbak itt is, ott is mintegy előbújva kigyúlnak a sötét rész belsejében, megnövekednek, s végül összekapcsolódnak ugyanazon fénylő felülettel, mely eddigre már jobban megnőtt. Ebből is az előbbi ábra ad nekünk mintát. De a Földön napkelte előtt vajon nem a legmagasabb hegyek csúcsait világítják-e meg a napsugarak, midőn még árnyék borítja a síkságokat? Nemde kis idő múltán kiterjed a fény, mialatt ugyanazon hegyek középső és nagyobb részei világosodnak ki; s végül napkelte után már fénybe borulnak a síkok és dombok is? A Hold kiemelkedései és bemélyedései közötti ilyen különbségek azonban szemlátomást mindenütt felülmúlják a földfelszín egyenetlenségeit, amint azt lentebb bizonyítani fogjuk. Ugyanakkor egyáltalán nem szeret-

ném elhallgatni, milyen érdekességet figyeltem meg, amikor a Hold az első negyedállás [*quadraturam*]⁷⁹ felé sietett – aminek képét szintén a fenti vázlat mutatja: tudniillik óriási sötét öböl hatol be lassan a világos részbe az alsó szarv környékén; s amidőn hosszabban figyeltem ezt az öblöt, és az egészet sötétnek láttam, végül majdnem két óra múltán kicsivel a mélyedés közepe alatt valamely fényes csúcs kezdett kiemelkedni, s ahogy lassanként nőtt, úgy háromszög alakú formát vett föl, s mindeddig teljesen elszakadt és elkülönült a Hold világos arculatától; nemsokára három másik kicsiny csúcs kezdett fényleni körülötte; míg nem – miközben a Hold már nyugat felé tartott – ama háromszögű alak kiterjedtebbé és szélesebbé válván összeköttetésbe került a világos terület többi részével, s bár a három említett fényes csúcs mindeddig ellenségesen körülvette, hatalmas hegyfok módjára kitört a sötét öbölbe.⁸⁰ Úgy a felső, mint az alsó szarv végén szintén bizonyos ragyogó, a többi fénytől teljesen elkülönült pontok jelentek meg, amint a fenti ábrán lerajzolva látható.⁸¹ S mindkét szarvban, de különösen az alsóban nagy mennyiségű sötét folt volt; a nagyobb foltok – melyek közelebb vannak a fény és az árnyak határához – egyszerűs mind sötétebbnek is látszanak, míg a távolabbiak kevésbé sötétek és inkább halványak. De amiként fentebb is mondtuk, maga a folt sötétlő része mindig a Nap besugárzásának helye felé néz, de e sötétlő foltot egy fényesebb mező veszi körül a Naptól távolabbi, a Hold sötét vidéke felé néző részen. A Hold ezen felszíne – amennyiben úgy tarkítják a foltok, mint a páva farkát a kék szemek – ama kicsiny üvegedényekhez válik hasonlatossá, melyeket ha még forró állapotukban hideg vízbe merítenek, akkor megtört, hullámos felületet vesznek fel, aminek alapján a nép „jégpoharak”-nak nevezi őket. A Hold nagy foltjait azonban egyáltalán nem látjuk

79 Negyedállás (*quadratura*) az, amikor egy magasabb – azaz a Földhöz képest külső – bolygó vagy a Hold úgy áll, hogy a Földtől a Napba húzott egyeneshez képest 90 fokos szög alatt látszik (pontosabban a két égitest ekliptikai hosszúság koordinátái 90 fokkal térnek el egymástól – a pontosításhoz lásd az együttállásra vonatkozó lábjegyzetet). A belső bolygók esetében ez nem lehetséges, hiszen ezek sohasem távolodnak el ekkora szögtávolságra a Naptól. A mai terminológia a Hold esetében a következő: amit Galilei „első negyedállás”-nak hív, az majdnem pontosan megfelel az első negyednek, azaz a növekvő félholdnak, míg a „második negyedállás” a harmadik negyeddel, azaz a csökkenő félhoddal esik majdnem egybe. Az apró eltérések okai, hogy nem pontosan negyedálláskor van félhold, hanem attól mintegy 9 ívperces eltéréssel, de a szöveg világossá teszi, hogy Galilei a látszó félholdakra, azaz az első és harmadik negyedre utal a negyedállás kifejezéssel. Egyébként ma a második negyed lenne a telihold és a negyedik negyed az újhold, ám ezek a kifejezések kevésbé használatosak. A fordításban végig megőriztük az eredeti terminológiát.

80 „...a tribus iam commemoratis lucidis verticibus adhuc obsessa, in tenebrosum sinum erumpebat.” Az *obsessa* (< *obsideo* „ostromol, ellenségesen körülvesz”) és az *erumpebat* (< *erumpo* „kitör, előront”) katonai metaforák, melyek Galilei hadmérnöki múltjáról tanúskodnak. Erről lásd: Galilei: *Edizione nazionale*, vol. II. 1891.: „Breve instruzione all’architettura militare” és „Trattato di fortificazione” stb.

81 A modern olvasó joggal várhatja, hogy a Galilei által megfigyelt és jellemzett formákat a ma ismert felszíni alakzatokkal azonosítsuk, ám ez sajnos nehezebb, mint gondolnánk. Galilei a mai fogalmak szerint gyenge, pontatlan távcsöveket használt úgy, hogy az elérhető lehetőségek határát feszegette velük. Ráadásul ekkor még nem alakult ki a távcsöves észlelés gyakorlata (módszertani és ábrázolási konvenciók és trükkök) sem általában, sem egyes objektumok tekintetében. Ha megnézzük Galilei rajzait, gyakran kevés hasonlóságot mutatnak az észlelt objektumok ma szokásosan ábrázolt alakjával. Így a konkrét azonosítási kísérletektől el kell tekintenünk, mivel ezek rendkívül bizonytalanok. Továbbá – ahogy látni fogjuk – Galilei számára itt fontosabb volt érveinek tapasztalat általi illusztrálása, mint a jelenségek részleteiben pontos rögzítése.

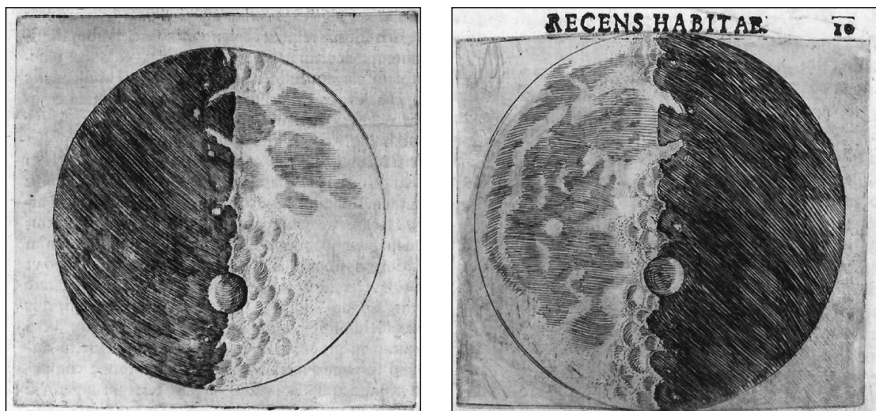
hasonló módon megszakítottak és folytonossági hiányokkal, kiemelkedésekkel telnek, hanem e foltok egyenletesebbek és egyformábbak; ugyanis csupán nagyszámú fényesebb tisztás lepi el őket itt is, ott is; úgyhogy ha valaki fel akarná eleveníteni a pythagoreusok régi mondását, mely szerint tudniillik a Hold egy másik Föld,⁸² akkor a Hold fényesebbik része földfelületre, a homályosabbik ellenben valószínűleg vízfelületre utalhat;⁸³ nekem pedig sohasem volt semmi kétségem afelől, hogy a napsugarakban fürdő földgolyó szárazföldi felületei messziről nézve világosabbnak, a vízfelületei ellenben sötétebbeknek fognak mutatkozni látásunk számára.⁸⁴ Ezenfelül a nagy foltok a Holdon szemlátomást mélyebbek, mint a világosabb vidékek; mert a Holdon – akár fögy, akár nő – mindig a fény és az árnyak határán emel-

82 A pythagoreusok asztronómiáját Galilei *Az égbolt* című Aristotelés-mű II. könyvének 13. fejezetéből ismerhette, valamint az Aristotelést magyarázó Simplikios *Az égbolt*-kommentárjából. Simplikios *Az égbolt* említett fejezetének magyarázatában Aristotelés egy csupán töredékesen fennmaradt, *A pythagoreusokról* írott művét idézi: A pythagoreusok szerint „τὴν δὲ γῆν ὡς ἐν τῶν ἄστρον οὐσαν κινουμένην περὶ τὸ μέσον κατὰ τὴν πρὸς τὸν ἥλιον σχέσιν νύκτα καὶ ἡμέραν ποιεῖν. ... ἀντίχθονα δὲ τὴν σελήνην ἐκάλουν οἱ Πυθαγόρειοι, ὡσπερ καὶ αἰθερίαν γῆν”. (A Föld – mivel egy a csillagok közül, és mozog a középpont körül – a Naphoz viszonyított állása szerint hozza létre az éjszakát és a nappalt. ... A pythagoreusok ‘Ellenföld’-nek nevezték a Holdat, valamint ‘aithéri Föld’-nek is.) Diels-Kranz, 1989. 461–462.

83 E nézet – mely szerint a Hold sötét foltjai vízfelületek, míg a világosak szárazföldek – alapjai az ókorig nyúlnak vissza, mivel egyik legfontosabb képviselője Plutarchos (*A Holdban látható arccról*). Ez az elképzelés adott alapot annak a némenklatúrának, amely ma is használatos: a sötét foltokat (bazaltkifolyásos területek) *mare*, azaz „tenger” névvel (például *Mare Imbrium*), a világos területeket (ősi felszín) *terra*, azaz „föld” névvel illették (például *Terra Caloris*). E nevezéktan alapjait a jezsuita Giovanni Battista Riccioli fektette le *Almagestum novum* című műve IV. könyvének 7. fejezetében: „De Selenographia” (Riccioli, 1651. 203–204., a 205. oldalon a Hold térképével; lásd: Whitaker, 2003). Bár Johannes Hevelius néhány évvel korábban megjelent *Selenographiája* (1647) már szintén tartalmazta a Hold részletes térképét – ő csak a világos foltokat nevezte el, és pedig különböző földi tengerek nevével (8. fejezet: „De phasium Lunae observationibus”, 226–227.) –, ezek a nevek nem honosodtak meg. Kepler eleinte szintén úgy vélte optikai megfontolások alapján, hogy inkább a világos területek a vizek, és a sötétek a szárazföldek (*Ad Vitellionem paralipomena*, VI/9.: „A Hold foltjairól”), de később, Galilei jelen művének olvasásakor megváltoztatta az álláspontját (*Dissertatio cum Nuncio sidereo*). Részletesebb magyarázatért lásd posztumusz *Somnium* című művének 154. szerzői jegyzetét.

84 William R. Shea és Tiziana Bascelli rámutatnak, hogy e nyilatkozata ellenére Galilei hat évvel később egy magánlevélben így ír: „Prima dissi, e dico, che non credo che il corpo lunare sia composto di terra e di acqua; onde mancandovi queste due materie, di necessità conviene che vi manchino tutte le altre che senza questi elementi non possono essere né sussistere.” (Először is azt mondtam, és azt mondom, hogy nem hiszem, hogy a Hold teste földből és vízből állna; ha pedig hiányzik ez a két anyag, abból szükségképp az következik, hogy hiányzik az összes többi is, melyek ezen elemek nélkül nem létezhetnek, és nem állhatnak fenn.) Galilei: *Edizione nazionale*, vol. XII. 1902. 240. № 1184. Galilei levele Giacomo Mutihoz, Róma, 1616. február 28.; eredetije elveszett. (Lásd: Galilei, 2009. 108. lábjegyzet.) Galilei jó okkal változtatta meg a véleményét, mivel barátja, a jezsuita Giovanni Ciampoli így tolmácsolta neki Barberino bíboros tanácsát Rómából 1615. február 28-án a *Csillaghírnökre* és a Galilei körül Firenzében már kezdődő botrányra utalva: „...la sua opinione quanto a quei fenomeni della luce e dell'ombre della parte pura e delle macchie, pone qualche similitudine tra'l globo terrestre e'l lunare; un altro cresce, e dice che pone gl'huomini habitatori della luna; e quell'altro comincia a disputare come possan esser discesi da Adamo, o usciti dell'arca di Noè, con molte altre stravaganze ch'ella non sognò mai.” (...az Ön véleménye a <Hold> világos részein és foltjaiban mutatkozó fény- és árnyjelenségekről egyfajta hasonlóságot állapít meg a földgolyó és a Hold glóbusza között; valaki más eltúlozza ezt, és azt mondja, hogy <Ön> állítja, hogy a Hold lakosai emberek; az a másik meg arról kezd vitatkozni, hogy <a holdbéli emberek> hogyan származhattak Ádámtól, vagy hogyan jöhettek ki Noé bárkájából, sok egyéb rendkívüli dologgal egyetemben, amelyről Ön nem is álmodott soha.) Galilei: *Edizione nazionale*, vol. XII. 1902. 146. № 1085.; Dick, 1982. 90.

kednek ki⁸⁵ itt is, ott is maguk a nagy foltok körül a fényesebb rész határvonalai, amiként az alakzatok leírása során megfigyeltük; és nem csupán mélyebbek az említett foltok határai, hanem egyenletesebbek is, nem szakítják meg őket gyűrődések vagy egyenetlenségek. A fényesebb rész ezzel szemben leginkább a foltok közelében emelkedik ki, annyira, hogy – mind az első negyedállás előtt, mind maga a második táján – egy bizonyos, magasabban fekvő, vagyis a Hold északi vidékét elfoglaló folt környékén igen magasán kinyúlnak a folt fölött is, alatt is valamiféle óriási kiemelkedések, amint ezt az itt látható vázlatok mutatják.

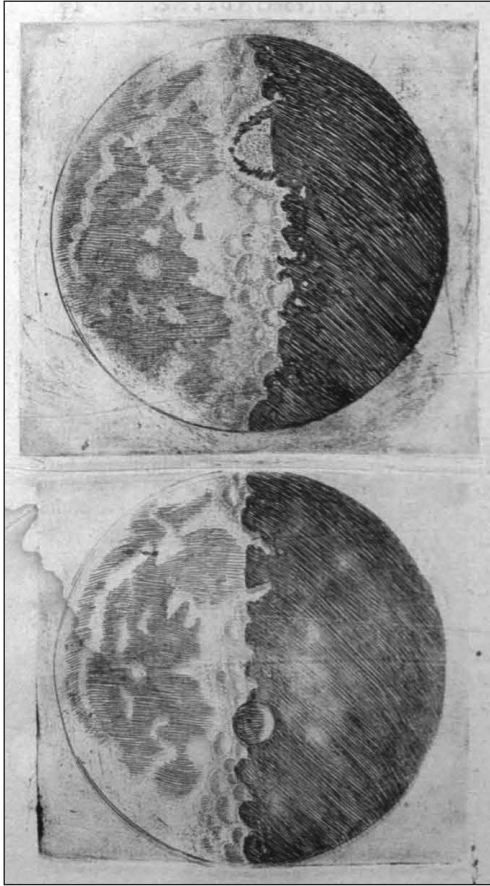

Ugyanez a folt a második negyedállás előtt bizonyos feketébb határoktól körülárkolvá látható, melyek igen magas hegyláncok módjára sötétebbnek mutatkoznak a Naptól távolabbi oldalukon; a Nap felé néző oldalukon ellenben fényesebbnek látszanak; aminek ellenkezője történik a mélyedésekben, melyek Naptól távoli része ragyogónak tűnik, míg sötét és árnyékos az a részük, amelyik a Nap felé esik. Amikor aztán csökken a fényes felület, amint szinte az egész említett foltot beborítják az árnyak, a hegyek világosabb gerincei magasán kiemelkednek az árnyak fölé. Ezt a kettős jelenséget pontosan mutatják a következő ábrák.

Még egy dolgot végképp nem szeretnék elfelejteni, amit csak bizonyos csodálkozással tudtam megfigyelni: egy nagyjából a Hold közepén lévő helyet egy, az összes többinél nagyobb és alakjára nézve tökéletesen kerek mélyedés foglal el; ezt mindkét negyedállás táján láttam, s amennyire lehetséges volt, ugyanezt ábrázoltam a kettővel fentebbi ábrákon.⁸⁶ Árnyék- és fényviszonyok tekintetében ugyanolyan

85 Az *Edizione nazionale* és a modern kiadások nyomán *prominente* helyett *prominent*-et olvasva.

86 Galilei az 1. kiadás 9v–10r oldalainak ábráira gondol, mert ezeken rajzolódik ki világosan a tökéletes kör alakú hatalmas kráter. Ilyen nagy és szabályos kráter azonban nem látható a Holdon. Stillman Drake feltételezi, hogy az Albategnius-kráterről van szó, amelyet Galilei szándékosan felnagyított annak érdekében, hogy jobban kidomboríthassa az ábrán a tárgyalt fény-árnyék effektusokat (Drake, 1978. 145.). Érdekes megjegyezni, hogy Kepler, aki – Galileivel szemben – lelkes híve volt a holdbéli élet ötletének, a Galilei által leírt „tökéletesen kerek mélyedést” a holdi civilizáció bizonyítékaként értelmezte (*Dissertatio cum Nuncio sidereo*), mivel a 14-15 földi nappal megegyező időtartamú holdi nappalok és éjszakák okozta szélsőséges hőviszonyok miatt a holdlakók amúgy is a felszín alá kényszerülnek (lásd bővebben a *Somnium* című művében).

képet mutat, mint amelyet a Földön egy Csehországhoz hasonló vidék mutatna, ha igen nagy s egy tökéletes kör kerületére elhelyezett hegyek zárnák körül mindenfelől; a Holdon ugyanis annyira magas hegláncok övezik, hogy az utolsó órában a Hold árnyékos részével határos terület szemlátomást fürdik a Nap fényében, mielőtt a fény és az árnyék határa elérné ugyanezen alakzat átmérőjének közepét. A többi folthoz hasonlóan mármost ennek is szembenéz a Nappal az árnyékos része, a fényes oldala ellenben a Hold árnyékai felé helyezkedik el; amit harmadik helyen javaslok szíves megfigyelésre mint igen szilárd bizonyítékát annak, hogy darabosságok és egyenlenségek mindenütt előfordulnak a Hold egész világosabb vidékén; e foltok közül pedig mindig feketébbek azok, melyek a fény és az árnyak határa mellett vannak; míg a távolabbiak egyfelől kisebbek, másfelől kevésbé sötétnek látszanak, úgyhogy végül amikor a Hold szembenállásban [*in oppositione*] a teljes pályáját befutotta, akkor kicsiny és igen csekély különbség

választja el a mélyedések homályát a kiemelkedések ragyogásától.

E dolgok, melyeket áttekintettünk, a Hold világosabb vidékein figyelhetőek meg, míg a nagy foltokban nem vehető észre akkora különbség a mélyedések és a kiemelkedések között, amelyet a világosabb részben szükségképp fel kell tennünk a napsugarak más és más megvilágításából fakadó alakváltozások miatt, annak megfelelően, ahogy a Nap különböző pozíciókból a Holdra tekint; s bár a nagy foltokban van ugyan számos kisebb, enyhén sötétebb terület, ahogy azt az ábrákon feltüntettük, ezeknek mégis mindig ugyanolyan a kinézetük, és nem erősödik vagy gyengül a homályosságuk, hanem egy egészen csekély különbség folytán hol sötétebbek egy árnyalatnyival, hol világosabbak, ha többé vagy kevésbé ferdén esnek be rájuk a napsugarak;⁸⁷ továbbá valamely könnyű kapoccsal kapcsolódnak a foltok legközelebbi részeihez úgy, hogy a határos részek összevegyülnek és összekeverednek; de ez

87 Nehezen értelmezhető szakasz, melyben mintha Galilei önmagának mondana ellent. Isabelle Pantin úgy kísérli meg feloldani az ellentmondást, hogy a *neque intenditur earum opacitas aut remittitur* kifejezést a homályosabb területek kiterjedésére – és nem a homályosságuk erősségére – vonatkoztatja; ezt azonban véleményünk szerint nem teszi lehetővé az itt szereplő igék és maga az alany jelentése, továbbá talán az

másként történik a Hold fényesebb felületét elfoglaló foltokban; mert ezek rögs és szögletes szirtekkel meghintett, meredek sziklák módjára az árnyékok és a fények markáns különbségei révén egyenes vonal mentén határolódnak el. Ezenfelül láthatóak ugyanezekben a nagy foltokban más, világosabb tisztások, sőt, nem is egy igen fényes terület; de ezeknek is és a sötétebbeknek is mindig ugyanolyan a kinézetük, sem alakjuk, sem fényességük vagy homályosságuk nem változik; úgyhogy bizonyos és kétségbevonhatatlan, hogy ezek valóban a részek különbözősége folytán jelennek meg, nem pedig csupán amiatt, hogy egyenetlenségek vannak ugyanezen részek formáiban, melyek az árnyékaikat más- és máshogyan mozgatják a Nap különböző megvilágításai szerint; ami viszont nagyon is igaz más, kisebb foltokra, melyek a Hold fényesebb részét foglalják el; ezek ugyanis napról napra változnak, növekednek, csökkennek, eltűnnek, mivel csupán a kiemelkedések árnyékaiból erednek.

Érzem azonban, hogy ezen a ponton sokan erősen kételkedni kezdenek, s olyan súlyos nehézséget látnak, hogy a már elmagyarázott és számos jelenség által megerősített következtetést kénytelenek kétségbe vonni. Ha ugyanis a Hold felszínének az a része, mely ragyogóbban veri vissza a napsugarakat, számtalan görbe résszel – mármint kidudorodással és mélyedéssel – van tele, akkor a növekvő Hold kerületének nyugat felé néző széle, a fogyó Holdnak viszont a másik, keleti félkerülete, teliholdkor pedig a teljes kerület miért nem látszik egyenetlennek, érdesnek, öblösnek, hanem pontosan kereknek, gömbölydednek, semmiféle kidudorodástól és mélyedéstől nem szaggatottnak? Különösen ha meggondoljuk, hogy a teljes, egész szegély a Hold fényesebb anyagából [*substantia*] áll, melyről azt mondtuk, hogy teljesen rögs és gödrös; elvégre a nagy foltok egyike sem terjed ki a perem legszéléig, hanem mindet a körvonalról távol látjuk öszszegyűlni. Ezen oly súlyos kételyre alapot adó jelenség magyarázatául két okot hozok fel, s ennek megfelelően a kétely két megoldását adom elő. Mert először is: ha a kidudorodások és bemélyedések a Hold testében csak a kör azon egyetlen kerülete mentén, mely a számunkra látható félgömböt határolja, húzódnának, akkor a Hold valóban képes, sőt kénytelen lenne mintegy fogaskerek látványát nyújtani nekünk, girbegurba és érdes kerületű lévén; de ha nemcsak egyetlen hegyszoroszat helyezkedik el egyetlenegy kerület mentén, hanem igen sok hegylanc lenne elhelyezve a maga hasadákaival és görbületeivel a Hold kerületének legszélén, és pedig nem csupán a látszó félgömbön, hanem a Hold elfordult oldalán is (de mégis a félgömböket elválasztó körvonal⁸⁸ közelében), akkor a messziről odatekintő szem a legkevésbé sem lesz képes felfogni a domborulatok s homorulatok közötti különbségeket, mivel az azonos körön vagy egy sorban fekvő hegyek közötti szakadékokat eltakarják más és más rendekben álló csúcsok, melyek azok előtt fekszenek; méghozzá különösen akkor, ha a szemlélő szeme ugyanabban az egyenesben helyezkedik el, mint az említett kiemelkedések csúcsai. Így

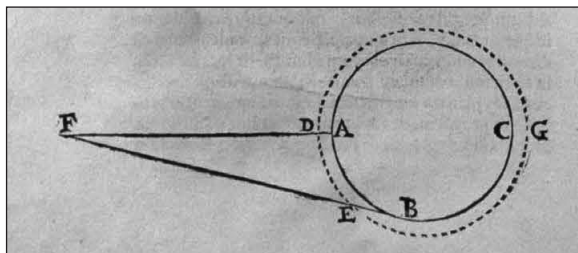
sem, hogy Galilei lentebb az *augentur* és az *imminuuntur* igéket használja a területi változás kifejezésére.

Az ellentmondás valószínűleg feloldható azáltal, hogy erősen hangsúlyosnak tekintjük a „ha” kötőszót.

88 *Prope emispheriorum finitorem. A circulus finitor* a görög ὀρίζων κύκλος („elválasztó kör; horizont”) latin megfelelője (lásd: Seneca: *Naturales quaestiones* 5, 17, 3: *hunc circumulum Graeci ὀρίζοντα uocant, nostri finitorem esse dixerunt*).

a Földön a sok és sűrű hegy alkotta láncolatok sík felületet képezőnek tűnnek, ha a szemlélő távol van, s azokkal egyenlő magasságban helyezkedik el. Így látjuk, hogy a viharos tenger hullámainak feltarajosodó csúcsai ugyanabba a síkba emelkednek, jóllehet a hullámok közt igen sűrűn követik egymást örvények és hullámvölgyek, amelyek oly mélyek, hogy sudár hajóknak nemcsak a bordázata, hanem a tatja, árboca és vitorlázata is eltűnik közöttük. Miután tehát magán a Holdon s annak kerülete mentén változatos elrendezésben vannak kiemelkedések és bemélyedések; szemünk pedig – miután fölöttébb messziről néz oda – szinte ugyanabban a síkban van, mint ama kiemelkedések csúcsai; ezért senki sem csodálhatja, hogy a csúcsokat súroló látósugarunk [*radio visorio*] számára azok egyenes és a legkevésbé sem megtört vonalban levőnek mutatkoznak. Ehhez az indokláshoz kapcsolhatunk egy másikat is, mely szerint a Hold testét – mint a Földet is – valamiféle, az *aether* többi részénél sűrűbb állagú szféra [*orbis*] veszi körül, amely képes befogni és visszaverni a Nap besugárzását, habár nem rendelkezik akkora homályossággal (különösen amíg nem is esik reá fény), hogy látásunk keresztüljutását megakadályozhatná. Ha ennek szféráját megvilágítják a napsugarak, az a Hold testének e nagyobb szféra [*sphaera*] megjelenését kölcsönzi, és ilyenek mutatja; képes is lenne tekintetünket meggátolni abban, hogy a Hold szilárd felületét elérje, ha mélyebb vastagságú lenne; és mélyebb is a Hold kerülete mentén – úgy értem, mélyebb, de nem abszolút értelemben, hanem a mi szemsugarainkhoz viszonyítva, amelyek ferdén metszik azt; s ennyiben képes akadályozni a látásunkat, éspedig különösen amikor fényes; valamint a Hold Napnak kitett kerületét eltakarni. Mindezt világosabban meg lehet érteni az alanti ábra alapján, amelyen a Hold ABC-vel jelölt testét körülveszi a DEG párás szféra. A látás természetesen az F pontból kiindulva a DA-val jelölt, kevésbé vastag párán keresztül jut el a Hold középső részeihez, például A-hoz; de az utolsó óra táján az EB által jelölt mélyebb páratömeg elzárja látásunk elől annak célját. Ennek a jele az, hogy a Hold fényben úszó része szélesebb kerületűnek tűnik, mint az árnyékos szférához tartozó maradék; s talán ugyanezt az okot vélheti valaki észszerűnek megadni arra nézvést is, hogy miért látjuk úgy, hogy a Hold nagyobb foltjai egyik oldalon sem terjednek ki a kerülete legszéleig, holott arra számítanánk, hogy jó néhány folt a pereme körül is található; mégis úgy tűnik: hihető, hogy azért nem szembeötlőek, mert a párák mélyebb és fényesebb tömege eltakarja őket.⁸⁹

89 A két felkínált magyarázat közül az előbbi, a perspektivikus alapú indoklás a helyes, míg az utóbbi, légkör feltételező magyarázat téves, hiszen a Holdnak nincs légköre. Ez utóbbi tény nem volt ismert a korban, és nem is lehetett rá magabiztosan következtetni például abból – mint ma szokás hivatkozni rá –, hogy a fény-árnyék határ képe nagyon éles, ugyanis ekkor még nem lehetett kellő minőségű képet alkotni olyan, összehasonlítási alapként felhasználható objektumokról (elsősorban a Marsról), ahol a légkör okozta vizuális hatások megfigyelhetők. Sokan vélték látni a holdi légkör jelenlétét: Kepler például tanárát, Michael Mästlint idézi a válaszként született *Dissertatio*-jában, aki viharfelhőt és esőt is „megfigyelt” a Holdon (azonban Mästlin idézett, 1606-os műve sajnos elveszett). De míg Galilei az 1632-es *Dialogo* leírásában – az 1. nap végén – elhagyta a légkör létezését feltételező érvet, addig Kepler a *Somnium* jegyzeteinek készítése idején – tehát 1630-ig – kitartott a holdi légkör létezése mellett, mert szüksége volt rá ahhoz, hogy megóvja a holdlakókat a tartós közvetlen napfénytől (terjedelmes elemzését lásd a 223., azaz utolsó jegyzetében). Lásd bővebben: Dick, 1982. 81–84.

Úgy vélem tehát: a már ismertetett jelenségek alapján eléggé nyilvánvaló, hogy a Hold fényesebb felülete mindenütt kidudorodásokkal és mélyedésekkel van telehintve; hátravan még, hogy ezek nagyságáról beszéljünk úgy, hogy bizonyítjuk: a földfelszín egyenetlenségei sokkal kisebbek, mint a holdbéliek; s ezt, hogy kisebbek, abszolút értelemben is mondom, nem csupán arányosan, mindegyiket a saját glóbuszához mérve; s ezt a következőképpen teszem teljes mértékben világossá:

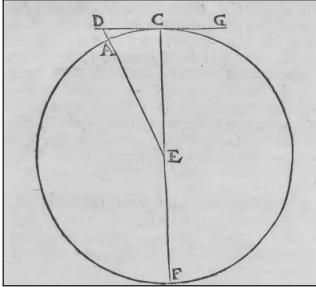
Midőn gyakorta megfigyeltem, amikor a Hold más és más pozícióban [*constitutionibus*] volt a Naphoz képest, hogy számos csúcs a Hold árnyékos részének belsejében, bár a világosság határától meglehetősen távol, fénnel borítottnak mutatkozik, akkor – összevetve távolságukat⁹⁰ a Hold teljes átmérőjével – megtudtam, hogy ez a térköz időnként meghaladja az átmérő egyhuszad részét. Ezt alapul véve gondoljuk el úgy a Hold gömbjét, mint aminek egy főköre [*maximus circulus*] CAF, a középpontja E, az átmérője pedig CF, amely a Föld átmérőjéhez úgy aránylik, mint kettő a héthez; s mivel a földátmérő a pontosabb megfigyelések szerint 7000 olasz mérföldet tartalmaz, ezért CF 2000, míg CE 1000 mérföld hosszú lesz, a teljes CF szakasz egyhuszada pedig 100 mérföld.⁹¹ Legyen mármost CF ama főkör átmérője, mely a Hold fényes felét elválasztja a sötétől (miután a Nap igen távol van a Holdtól, ezért ez a kör nem különbözik érzékelhetően a főkörtől);⁹² s legyen az A pont ennek egyhuszad részére a C ponttól, és hosszabbítsuk meg az EA félátmérőt, amely így megnyújtva találkozzék a GCD érintővel – mely a megvilágító sugarat jelképezi – a D pontban. Így tehát a CA ív vagy a CD egyenes 100

90 Isabelle Pantin is felhívja a figyelmet arra a nyilvánvaló tényre, hogy Galilei a fénylő csúcsok és a fény határa közötti távolságról beszél (Galilei, 1992. 18.), hiszen az alábbi gondolatmenet csak így értelmezhető.

91 Az „olasz mérföld” körülbelül 1500 méter (Galilei, 2009. 117. lábjegyzet). A földrajzi magasságmérés rendkívüli nehézségeiről az ó-, közép- és kora újkorban érzékletesen és sok példával ír Florian Cajori (Cajori, 1929.). Bár Galileit nem említi, annyit világossá tesz, hogy éppen a 17–18. századtól kezdve váltak az ilyen magasságbecslések fokozatosan egyre megbízhatóbbá. Ugyanakkor a kisebb csillagászati távolságok mérésére – a Föld területének és a Hold távolságának megállapítását is beleértve – már az ókortól kezdve meglehetősen pontos eszközök álltak rendelkezésre (lásd erről: Helden, 1985. 4–27.). Galilei célja itt nem a pontos méretek megállapítása, hanem a viszonyok vázlatos felmérése (vesd össze a számítás végeredményéhez fűzött jegyzetünkkel), ezért használ kényelmesen kerek számokat.

92 Az ábrán a kör maga a Hold, az ábrázolt CF szakasz a fény-árnyék határvonalnak felel meg, és a Nap jobbra, a CG meghosszabbításában található. Az ábra nézőpontja nem egyezik meg a földi megfigyelő nézőpontjával, aki a mérést végzi, mert ő „felfelé,” az EC egyenes meghosszabbításában helyezkedik el. Mivel az ábra perspektívája a terminátor, vagyis a fény-árnyék határvonal körvonalának síkjába esik, ami – a Nap nagy távolsága miatt – gyakorlatilag egy főkör (vagyis középpontja megegyezik a Hold középpontjával), ezért van az, hogy a fény-árnyék határ éppen rávetül a CF szakaszra.

olyan egység lesz, amelyből CE 1000; és a DC, illetve a CE négyzeteinek összege 1 010 000 lesz, amivel DE négyzete egyenlő; úgyhogy a teljes ED több mint 1004 lesz, AD pedig több mint 4 olyan egység, amelyből CE 1000 volt.⁹³ Ezért az AD magaslat a Holdon, mely egy bizonyos, egészen a GCD napsugárig felnyúló és a C határponttól CD távolságra lévő csúcstól jelöl, több mint 4 olasz mérföld magasságú; a Földön azonban nem létezik egyetlen olyan hegy sem, amely akár csak egyetlen mérőleges mérföld magasságot is elérne; nyilvánvaló tehát, hogy a holdbéli kiemelkedések magasabbak a földiekénél.

Tetszik itt egy másik, csodálatra méltó holdbéli jelenség okát is megadni, mely jelenséget ugyan nem a közelmúltban, hanem immár sok évvel ezelőtt figyeltünk meg, és számos kedves barátunknak és tanítványunknak megmutattuk, kifejtettük, s az okán keresztül megvilágítottuk;⁹⁴ mégis, miután a megfigyelése könnyebbé s világosabbá válik a távcső segítségével, ezért úgy véltem: nem helyénvalótlan itt tárgyalni; méghozzá különösen azért, hogy a Hold és a Föld közötti rokonság és hasonlóság világosabban megmutatkozzék.

Amíg a Hold úgy az együttállás [*coniunctionem*] előtt, mint azután a Naptól nem messze található, addig gömbjének nemcsak azt az oldalát mutatja látásunk számára szemlélhetően, amelyiken fénylő szarvak díszítik, hanem úgy látszik, hogy valamely vékony, halványan fénylő perem a sötét – vagyis a Naptól elfordult – részének körvonalát is kirajzolja, s elhatárolja maga az *aether* sötétebb mezejétől. Ha azonban pontosabb vizsgálat alapján fontoljuk meg a dolgot, akkor azt fogjuk látni, hogy nem csupán a sötét rész legszélső pereme fénylik valamiféle bizonytalan világossággal, hanem azt is, hogy a Hold teljes arculata – tudniillik amelyik a Nap sugogását még nem érzékeli – valamiféle fényel (és nem is csekéllyel) fehérlik; de első pillantásra csak finoman fénylő körvonal jelenik meg az ég vele szomszédos sötétebb részei miatt; míg a felület többi része ezzel szemben sötétebbnek látszik a látásunkat elhomályosító ragyogó szarvakkal való érintkezése miatt. Ha ellenben valaki olyan helyet választ magának, hogy egy tető vagy kémény vagy valamely más, a szem és a Hold között lévő, de a szemtől távol elhelyezkedő akadály eltakarja magukat a fénylő szarvakat, míg a Hold gömbjének többi része szemlélhető marad számunkra, akkor azt fogja találni, hogy a Holdnak ez a vidéke is nem csekély fényel ragyog (jóllehet meg van fosztva a napfénytől), és pedig leginkább akkor,

93 A Pythagoras-tétel alkalmazása az ED szakasz hosszának kiszámítására, majd ennek alapján AD szakasz hosszának kiszámítása egyszerű kivonással ($ED - EC = AD$). A szövegben visszatérő „több mint 4” megfogalmazás meglehetősen óvatos kerekítés, ugyanis a számítás eredménye majdnem pontosan 5 mérföld.

94 *Atque per causam declarata*: Egy jelenségnek az okából kiinduló – vagyis a *priori* – magyarázata a 17. századi természettudományos bizonyítás végső lépése. Az első lépés az okozatból – vagyis a *posteriori* – visszakövetkeztetni a lehetséges okokra; a második lépés pedig a több lehetséges ok közül kiszűrni a legvalószínűbbet (*eliminatio* vagy *negotatio*). A harmadik lépésben mintegy ebbe az okba felmenve és belőle kiindulva kell megmutatni, hogy a következmény szükségszerűen fakad belőle. Lásd erről: Barker-Goldstein, 2001. 91–92.

amikor a Nap távozása folytán már erősebb az éjjeli rettenet;⁹⁵ egy sötétebb mezőben ugyanis ugyanaz a fény világosabbnak látszik. Tapasztaltam ezenfelül, hogy a Hold eme – hogy úgy mondjam – másodlagos fényessége annál nagyobb, minél kevésbé távolodott el a Naptól, mivel a Naptól való eltávolodása folytán egyre csökken és csökken ez a fény, annyira, hogy az első negyedállás után és a második előtt gyengének s felettebb bizonytalannak tapasztaljuk még akkor is, ha sötétebb égbolton szemléljük; míg szextiliszben⁹⁶ és kisebb távolság esetén még félhomályban is csodálatos módon ragyog; még hozzá annyira ragyog, hogy egy pontos távcső segítségével kivehetők rajta a nagy foltok. Ez a csodálatos ragyogás nem csekély ámulatot keltett a filozófálokban; magyarázatául ki-ki más és más okot hozott föl. Egyesek ugyanis azt mondták, hogy ez magának a Holdnak a saját és természetes ragyogása; mások szerint a Vénusz kölcsönzi ezt neki; ismét mások szerint az összes csillag; végül van, aki a Naptól származtatja, amely sugaraival mélyen átjárja a Hold szilárd anyagát.⁹⁷ De az efféle előterjesztések egészen kicsiny erőfeszítéssel megcáfolhatóak, s bizonyíthatóan hamisak. Hiszen ha az ilyenfajta fény akár a Hold

95 *Nocturnus orror*: A különböző fordítások vagy „sötétség”-ként, vagy „hideg”-ként értelmezik a (*h*)*orror* szót. Valószínű azonban, hogy Galilei itt szépírói stílusban fogalmaz, költői nyelven beszél. Mint Ladina Bezzola Lambert rámutat, a Hold másodlagos fényének magyarázata során Galilei úgy írja le a Föld és a Hold viszonyát, mint két rokon, egymást segítő bolygót – ahogy ezt maga Galilei is kifejezi a 15r oldalon: „*aequa grataque permutatione rependit Tellus parem illuminationem ipsi Lunae, qualem & ipsa a Luna in profundioribus noctis tenebris toto fere tempore recipit*” (A Föld egyenlő és szívesen látott árucserével ugyanolyan megvilágítást szolgáltat vissza magának a Holdnak, mint amelyet ő maga is kap az éjszaka mélyebb árnyai között szinte mindig). Lambert szerint továbbá a *nocturnus horror* kifejezés utalhat a *Vulgata* egyik szoltárszövegére is: *non timebis a timore nocturno* (Zsolt 90,5; lásd még: Lambert, 2002. 44. lábjegyzet). – Az *orroro della notte* kifejezés ugyanakkor előfordul Galilei fentebb már idézett levelében is, ahol szerzőnk bizonyítja, hogy a Holdon nincs élet: „*Quando le nostre piante e i nostri animali dovessero esser percossi dal sole ardentissimo ogni mese per giorni quindici continui, ... e poi per altrettanto tempo restar nell’orrore e nella freddezza della notte, in modo alcuno non potrebbero conservarsi.*” (Ha az izzó Nap minden hónapban tizenöt napon át folyamatosan sütné a mi növényeinkre és állatainkra, ... s azok azután ugyanannyi ideig az éjszaka rettenetében és hidegében kellene maradjanak, akkor semmiképp sem maradhatnának meg.) Galilei levele G. Mutihoz, Róma, 1616. február 28. (Galilei: *Edizione nazionale*, vol. XII. 1902. 240.) Ez a szöveg hely legalább annyit valószínűsít, hogy az *orror* nem értelmezhető „hideg”-nek. A *horroro* szó a „rettenet” jelentésben bukkan fel ezenkívül az Alessandro d’Este által 1619. július 27-én Galileihez írott levélben is, még hozzá csillagászati összefüggésben: „*È finalmente comparsa nel nostro clima la cometa di V.S., ed è bellissima nell’horroro.*” (Végre a mi éghajlatunkon is megjelent az Ön által jelzett üstökös, és szép még a maga rettenetében is.) Uo. 470.

96 *In sextili*: A Holdnak az a helyzete, amikor iránya 60 fokos szöveget zár be a Napéval – pontosabban a két égitest ekliptikai hosszúság koordinátái 60 fokkal térnek el egymástól (a pontosításhoz lásd az egyúttállásra vonatkozó lábjegyzetet).

97 A felsorolt álláspontok megegyeznek a Kepler *Ad Vitellionem paralipomenájában* ismertetett és kritizált nézetekkel (VI/10. fejezet: „*De illustratione mutua Lunae et Terrae*”, „A Hold és a Föld kölcsönös megvilágításáról”, 251–257.), így valószínű, hogy Galilei közvetlenül vagy közvetve innen merítette őket. Ennek alapján nevesíthetjük az elképzeléseket. Az első forrása a copernicusai rendszeren alapuló *Prutenicae tabulae coelestium motuum* – *Az égi mozgások porosz táblázatai* – író Erasmus Reinhold, aki Georg Peuerbach *Theoricae novae planetarum*ához is fűzött egy, a 16. század második felében tucatnyiszor kiadott kommentárt (*Theoricae novae planetarum...*), amelyben ismerteti az idézett álláspontot. A második és a harmadik elgondolás a 16. század végének csillagászóriásától, Tycho Brahéól, az *Astronomiae instauratae progymnasmata* (A megújított csillagászat előmunkálatai) szerzőjétől származik. A negyedik pedig egy 13. századi, jelentős – és Kepler imént említett művét ihlető – optikai értekezésből, a lengyel Vitellio vagy Witelo *Vitellionis mathematici doctissimi περί ὀπτικῆς ... libri X* című művéből ered. Galilei és

sajátja lenne, akár a csillagokból gyűlne össze, akkor a Hold leginkább a fogyatkozások [*Eclipsibus*] idején rendelkezne vele s mutatná fel, amikor magára marad az igen sötét égen; ami azonban ellentmond a tapasztalatnak; elvégre az a ragyogás, mely a fogyatkozások során jelenik meg a Holdban, sokkal kisebb fokú, vöröses és szinte bronzszínű;⁹⁸ míg emez tisztább és ragyogóbb; továbbá amaz változékony, s változtatja a helyét: vándorol ugyanis a Hold felszínén, úgyhogy azt a részét, amelyik közelebb van a földárnyék körének kerületéhez, világosabbnak, míg a többi részt mindig sötétebbnek látjuk; mindezekből kétségek nélkül megértjük, hogy a holdfogyatkozásor mutatkozó fény ama napsugarak közelségéből ered, melyek valamely sűrűbb, a Holdat körkörös körülvívő szférát [*regionem*] érintenek; mely érintkezés folytán egyfajta hajnalfény ömlik a Hold környező tájaira, pontosan úgy, ahogyan a Földön mind reggel, mind este szétárad a halovány világosság; amely dolgról hosszabban fogunk értekezni *A világ rendszerében*.⁹⁹ – Azt állítani pedig, hogy a Vénusz adja e fényt, olyan gyermekes dolog, hogy válaszra sem érdemes; elvégre ki olyan tudatlan, hogy ne értené, hogy az együttállás táján s a szextilis látászögén belül teljesen lehetetlen, hogy a Hold Naptól elfordult felét látni lehessen a Vénuszról?¹⁰⁰ De hasonlóképp elgondolhatatlan az is, hogy ez a ragyogás a Naptól jön, mely a fényével átjárja s átítatja a Hold mély, szilárd anyagát; hiszen ez esetben sohasem csökkenne, mivel – a holdfogyatkozások idejének kivételével – a Nap mindig megvilágítja a Hold félgömbjét; márpedig csökken, ameddig a Hold közelít a negyedálláshoz, és teljesen el is tompul, amikor a Hold már túlhaladt a negyedálláson. Miután tehát ez a másodlagos ragyogás se nem a Hold saját, vele együtt keletkezett fénye, sem egyetlen csillagtól, sem a Naptól nem kölcsönözte azt, s mivel így a hatalmas világon már nem marad semmi más test, mint egyedül a Föld; akkor – kérdem én – mit kell vélnünk? Hogyan kell nyilatkoznunk? Lehetséges, hogy a Föld révén borul fénybe a Hold teste maga – vagy bármely más sötét és árnyas test? Mi ebben a bámulatos? Nagyon is így áll a dolog: a Föld egyenlő és kedves cserével ugyanolyan megvilágítást fizet vissza magának a Holdnak, mint amilyet ő maga is szinte mindig kap az éjszaka mélyebb árnyai között. Tegyük ezt világosabbá! A Holdat az együttállások idején, midőn a Nap és a Föld között közép-

Kepler elsősorban a Federicus Risnerus szerkesztette *Opticae thesaurus* (Bázel, 1572) című gyűjteményes kötetből ismerhették Vitellio művét.

98 A holdfogyatkozás esetében megjelenő vöröses fény annak eredménye, hogy bár a holdfelszín a Föld közvetlen árnyékába kerül, ám a földi légkör megtöri a rajta áthaladó napfényt, és kellő mértékben eltéríti ahhoz, hogy az így elérje a Hold felületét. Ezt már Kepler is helyesen magyarázta – kvalitatíve – az *Ad Vitellionem paralipomena* VII. fejezetének („De umbra Terrae”) 2. szakaszában („Παράδοξον Lunam non obscurari ab umbra Terrae”, 268–271), bár a vöröses szín indoklása (VII/3: „De rubore Lunae deficientis”, 271–276.) a fénytörési ismeretek akkori hiánya folytán ma kevésbé tűnik sikeresnek.

99 *De systemate mundi*: Galilei ekkor még így nevezi azt a művet, amelyet majd jóval később, 1632-ben fog kiadni *Dialogo ... sopra i due massimi sistemi del mondo* (Beszélgetés ... a két legnagyobb világrendről) cím alatt. E mű latin fordítása később, 1635-ben *Systema cosmicum* cím alatt jelent meg Amsterdamban.

100 Hiszen akár a ptolemaioszi, akár a copernicuszi rendszert tekintjük, a Vénusz mindig távolabb van a Földtől, mint a Hold, ezért szem előtt tartva, hogy a Vénusz a Naptól sohasem távolodik el jobban, mint 47° („a szextilis látászögén belül” marad), így amikor a Hold nagyjából együtt áll a Nappal, akkor a Vénusz messze a Hold mögötti térrészben található – vagyis képtelen megvilágítani a Hold felénk eső oldalát.

foglal helyet, elárasztják a napsugarak a Földtől elfordult felső félgömbjén;¹⁰¹ az alsó félgömbjét ellenben, amellyel a Földre tekint, sötétség borítja; tehát egyáltalán nem világítja meg a földfelszínt. Amint a Hold lassanként továbbhalad a Naptól, fokozatosan megvilágítást kap az alsó félgömbjének bizonyos, felénk forduló részén; fehérlő szarvait, melyek azonban még vékonyak, felénk fordítja, és halványan megvilágítja a Földet; azután ahogy már negyedállásba ér, megerősödik rajta a Nap besugárzása; a Földön növekedik a fényének visszaverődése [*reflexio*]; a félkörön is túlterjed a ragyogás a Holdon; a mi éjszakáink is fényesebben ragyognak; végül a Hold teljes, a Föld felé tekintő arculatát besugározza a szemben álló Nap rendkívül fényes ragyogása; széltében-hosszában kivilágosodik a Hold ragyogásától elárasztott földfelület; valamivel később a fogyó Hold már halványabb sugarakat küld hozzánk, a Föld gyengébb megvilágítást kap; a Hold siet az együttállás felé, a Föld sötét éjszakába burkolódik. A Hold ragyogása tehát egy ilyen ciklus [*periodo*] során váltakozva hol világosabb, hol gyöngébb megvilágításban részesít bennünket; ámde ezt a jótéteményt a Föld azonos mértékben viszonzza. Mert amíg a Hold az együttállások táján a Nap alatt található, addig a földfélgömb Napnak kitett s élénk sugaraktól megvilágított felületét teljes egészében szemléli, és befogadja az arról visszaverődő fényt; s így e visszaverődés folytán a Hold alsóbb félgömbje nem kis mértékben fényesnek látszik, jóllehet nélkülözi a Nap világosságát. Amidőn pedig ugyanez a Hold már egy negyedkörnyire [*quadrantem*] eltávolodott a Naptól, csupán a Föld félgömbjének felét látja megvilágítva – tudniillik a nyugatit –, mivel a másik, keleti félgömbjét beborítja az éj; úgyhogy magát a Holdat is kevésbé fényesen világítja meg a Föld, vagyis ilyenformán a Hold ama másodlagos fénye gyöngébbnek tűnik nekünk. Hogyha a Holdat oppozícióba helyezed a Nappal, akkor a Hold a közbeeső Föld teljesen sötét és sűrű éj borította félgömbjét fogja szemlélni; ha tehát ez a szembenállás fogyatkozást [*ecliptica*] okoz, akkor a Hold semmi fényt nem fog kapni, mivel mind a Nap, mind a Föld besugárzásától meg lesz fosztva. A Földhöz, illetve a Naphoz való más és más viszonyulásai során többé vagy kevésbé kap a Földről visszaverődő fényt, attól függően, hogy a megvilágított földfélgömb kisebb vagy nagyobb részét szemléli; e két égitest között ugyanis olyan összefüggés áll fenn, hogy amely időpontokban a Hold a leginkább megvilágítja a Földet, ugyanazokban az időpontokban viszont a Föld kevésbé világítja meg a Holdat; és fordítva.¹⁰² – S ez a kevés legyen elég erről a dolgról ezen a helyen, bővebben ugyanis majd *A világ rendszerében* tárgyaljuk, ahol számos érv és kísérlet alapján mutat-

101 A Hold „felső” félgömbje a három égitest együttállása esetén egyszerűen a Nap felé néző oldala, amely az „alul” levőnek elgondolt Föld felől nézve mintegy „felül” van.

102 A hosszan magyarázott jelenség mai elnevezése: „hamuszürke fény”, és ahogy Galilei helyesen indokolja, ennek forrása a – Holdról nézve – „teliföld” által visszavert napfény. Megjegyzendő, hogy a kritizált alternatív magyarázatok ellenére egyáltalán nem Galilei volt az első, aki a helyes magyarázatot felvetette. Kepler az 1604-es optikai művében (*Ad Vitellionem*, VI/10. fejezet: „De illustratione mutua Lunae & Terrae”, 254–255.) tübingeni tanárának, Michael Mästlinnek tulajdonítja a jelenség valódi okának felfedezését (*Disputatio de eclipsibus Solis et Lunae*, 22. tézis: *Dicimus ergo, terram corrusco suo, a Sole sibi immisso lumine, opacitatem ... in lunari corpore, non minus irradiare, quam vicissim ... Luna plena suis a Sole acceptis radijs nostras in terra noctes illustrat*). Ugyanakkor Leonardo da Vinci Leicester-kódexe, amely a 16. század első évtizedében keletkezett, szintén tartalmazza a helyes leírást (tükörirással) és

juk ki a napfény igen erőteljes visszaverődését [*reflexio*] a Földről azoknak, akik azt hangoztatják, hogy a Földet ki kell zárni a csillagok karából különösen amiatt, hogy nem mozog, és nincs fénye; bizonyítani fogjuk ugyanis, hogy vándorol,¹⁰³ s hogy a Holdat felülmúlja fényességben, s hogy nem a mocsoknak és a világ üledékének legalja, és ezt hatszáz, természetből vett érvel is meg fogjuk erősíteni.

Mind ez idáig csupán a Hold teste kapcsán tett megfigyelésekről beszélünk – adjuk elő most röviden azt, amit eddig az állócsillagokkal kapcsolatosan megállapítottunk!

Forrás- és irodalomjegyzék

1. A *Sidereus nuncius* kiadásai (és fordításai)

1610 Galilei, Galileo: *Sidereus Nuncius Magna, longeque admirabilia Spectacula pandens, suspiciendaque proponens vnicuique, praesertim vero Philosophis, atque Astronomis, quae a Galileo Galileo Patrio Florentino Patauini Gymnasij Publico Mathematico Perspicilli Nuper a se reperti beneficio sunt obseruata in Lvnae facie, fixis innvmeris, lacteo circvlo, stellis nebvlosis, Apprime vero in Qvatvor Planetis Circa Iovis Stellam disparibus interuallis, atque periodis, celeritate mirabili circumuolutis; quos, nemini in hanc vsque diem cognitos, nouissime Author deprahendit primus; atque Medicea Sidera Nuncvpandos decreuit.* Venetiis: Apud Thomam Baglionum. MDCX. [Editio princeps.]

1610 Galilei, Galileo: *Sidereus nuncius magna, longeque admirabilia spectacula pandens, suspiciendaque proponens vnicuique, praesertim vero philosophis atque astronomis, quae a Galileo Galilei patritio Florentino Patauini Gymnasii publico mathematico perspicilli nuper a se reperti beneficio sunt observata in Lunae facie, fixis innumeris, lacteo circulo<,> stellis nebulosis, apprime vero in quatuor planetis circa Iovis stellam disparibus intervallis, atque periodis, celeritate mirabili circumuolutis; quos, nemini in hanc usque diem cognitos, nouissime auctor deprehendit primus; atque Medicea sidera nuncupandos decreuit.* MDCX. Prostat Francof<orti> in Paltheniano. [„Kalózkodás.”]

1963 Galilei, Galileo: *Il „Sidereus Nuncius” di Galileo Galilei.* Riproduzione anastatica dell' editio princeps a cura del Comitato Nazionale per le Manifestazioni Celebrative del IV. Centenario della nascita di Galileo. Pisa: Domus Galilaeana, MDCCCCLXIII. [Az editio princeps hasonmás kiadása.]

1965 Galilei, Galileo: *Sidereus nuncius – Nachricht von neuen Sternen.* Hrsg. v. Blumenberg, Hans. Frankfurt am Main, 1965. (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 337.)

annak sematikus ábráját (Fol. 2r – lásd https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/60/Vinci_-_Hammer_2A.jpg).

103 A főszöveg első nyílt azonosulása a copernicuszi rendszerrel, meglehetősen furcsa kontextusban. *Mivel* a hagyományos világkép hívei a Föld és az égitestek közötti különbséget azzal indokolják, hogy 1. a Föld mozdulatlan, és az égitestek mozognak, valamint 2. a Föld anyaga sötét, és az égitestek anyaga világít, ám most kiderült, hogy a Föld is világít a külső szemlélő számára (fényvisszaverés); ezért az aristotelianusoknak nincs igazuk. Persze ebből még egyáltalán nem következik, hogy a Föld mozog (éppen a másik kérdésben nincs igazuk, ami elvileg ettől független), de Galilei csak annyit állít, hogy ezt *majd* bizonyítani fogja. Egyébként az itt beírt *Dialogo* sem a szerző személyében érvel a Föld mozgása mellett, hanem párbeszéd formájában tárja fel és ütközteti az eshetőségeket – igaz, a tárgyalásmód nagyon elfo-fult, és egyértelművé teszi a szerző álláspontját.

- 1976 Galilei, Galileo: *Sidereus nuncius*. Traduzione con testo a fronte di Luisa Lanzillotta. Ed.: Flora, Ferdinando. Torino, 1976.
- 1978 Galilei, Galileo: *Sidereus nuncius*. Traduzione e commento di Pietro A. Giustini. Roma, 1978.
- 1989 Galilei, Galileo: *Sidereus Nuncius, or the Sidereal Messenger*. Translated with introduction, conclusion, and notes by Albert van Helden. Chicago, 1989.
- 1992 Galilei, Galileo: *Sidereus nuncius. Le messenger céleste*. Texte, traduction et notes établis par Isabelle Pantin. Paris, 1992.
- 1993 Galilei, Galileo: *Sidereus nuncius*. Traduzione di Maria Timpanaro Cardini. Con testo a fronte. Ed.: Battistini, Andrea. Venezia, 1993. (Letteratura universale Marsilio.)
- 2001 *Sidereus nuncius di Galileo Galilei*. Ristampa anastatica. Traduzione e commento di Paolo Bussotti. Livorno, 2001.
- 2004 Galilei, Galileo: *Sidereus nuncius. A page by page translation*. Based on the version by Edward Stafford Carlos (London: Rivingtons, 1880). Newly edited and corrected by Peter Barker. Oklahoma City, 2004.
- 2009 Galilei, Galileo: *Sidereus nuncius, ovvero Avviso Sidereo*. Traduzione di Tiziana Bascelli, introduzione e note di William Shea, Tiziana Bascelli. Venezia, 2009.
- 2009 Galilei, Galileo: *Sidereus nuncius*. Traduzione e commento di Pietro A. Giustini, prefazione di Michele Camerota. Ed.: Marcacci, Flavia. Città del Vaticano, 2009. (Saggi per il nostro tempo, 14.)

2. Kiadott források

Ambassades dv Roy de Siam envoyé

1608 *Ambassades dv Roy de Siam envoyé a l'excellence du Prince Maurice, arriué à la Haye le 10. Septemb<re> 1608*. <La Haye:> L'an de grace 1608. [11 oldalas jelentés.]

Arisztotelész

2009 Arisztotelész: *Az égbolt*. Ford. Lautner Péter. Bp., 2009.

Brache

1602 Brahe, Tycho: *Tychonis Brahe Astronomiae instavratae progymnasmata. Quorum haec prima pars de restitvtione motvum Solis et Lunae stellarvmqve inerrantivm tractat. Et Praeterea de admiranda Nova Stella anno 1572. exorta luculenter agit*. Typis inchoata Vranibvrgi Daniae, absolvt Prague Bohemiae, MDCII.

Bruno

1584 Bruno, Giordano: *De l'universo, infinito e mondi*, Venetia, 1584.

Descartes

1637 Descartes, René: *Discours de la Méthode Pour bien conduire sa raison, et chercher la vérité dans les sciences. Plus La Dioptrique, Les Météores et La Geometrie. Qui sont des essais de cete Methode*. Leyden: De l'Imprimerie de Ian Marie, MDCXXXVII.

2016 Descartes, René: *Dioptrika*. Bp., 2016.

Galilei

1606 Galilei, Galileo: *Le operazioni del compasso geometrico et militare*. Padova: Martinnelli, 1606.

1607 Galilei, Galileo: *Difesa di Galileo Galilei Nobile Fiorentino, Lettore delle Matematiche nello Studio di Padoua, Contro alle Calunnie & imposture di Baldessar Capra Milanese, Usategli sì nella Considerazione Astronomica sopra la nuoua Stella del' MDCIII. come (& assai più) nel publicare nuouamente come sua inuentione & fabrica, & gli usi del Compasso Geometrico, & Militare, sotto il titolo di Vsus & fabrica Circini cuiusdam proportionis, & c.* Venezia: Tomaso Baglioni, MDCVII.

1613 Galilei, Galileo: *Istoria e dimostrazioni intorno alle macchie solari e loro accidenti comprese in tre lettere scritte all'illvstrissimo Signor Marco Velseri Linceo Dvumviro D'Avgvsta Consigliero di Sva Maesta Cesarea dal Signor Galileo Galilei Linceo Nobil Fiorentino, Filosofo, e Matematico Primario del Serenissimo D<on> Cosimo II. Gran Dvca di Toscana. Si aggiungono nel fine le Lettere, e Disquisizioni del finto Apelle.* In Roma: Appresso Giacomo Mascardi, MDCXIII.

1623 Galilei, Galileo: *Il saggiatore Nel quale Con bilancia esquisita e giusta si ponderano le cose contenute nella Libra astronomica e filosofica di Lotario Sarsi Sigensano Scritto in forma di lettera All'ill<ustrissimo> et Reuer<endissimo> Mons<ignore>re D. Virginio Cesarini Acc<adematico> Linceo M<agistr>o di Camera di N<uestro> S<ignore>, Dal Sig<no>r Galileo Galilei Acc<adematico> Linceo Nobile Fiorentino Filosofo e Matematico Primario del Ser<enissimo> Gran Duca di Toscana.* In Roma: Appresso Giacomo Mascardi, MDCXXIII.

1632 Galilei, Galileo: *Dialogo di Galileo Galilei Linceo Matematico sopraordinario dello stvdio di Pisa. E Filosofo, e Matematico primario del Serenissimo Gr.Dvca di Toscana. Doue ne i congressi di quattro giornate si discorre sopra i due Massimi Sistemi del Mondo<,> Tolemaico, e Copernicano, Proponendo indeterminatamente le ragioni Filosofiche, e Naturali tanto per l'una, quanto per l'altra parte.* In Firenze: Per Gio. Batista Landini, MDCXXXII.

1890–1907 *Le opere di Galileo Galilei.* Edizione nazionale sotto gli auspici di Sua Maestà il Re d'Italia. Direttore: Antonio Favaro. Vol. I. *Iuvenilia* (1890), Vol. II. *Fortificazioni* (1891), Vol. III/1. *Il Sidereus nuncius* (1892), Vol. III/2. *I pianeti Medicei; Theorica speculi concavi sphaerici; Analecta astronomica* (1907), Vol. V. *Delle macchie solari* (1895), Vol. X. *Carteggio 1574–1642* (1900), Vol. XI. *Carteggio 1611–1613* (1901), Vol. XII. *Carteggio 1614–1619* (1902). Firenze, 1890–1907.

1959 Galilei, Galileo: *Párbeszédék a két legnagyobb világrendszerről, a ptolemaiosziról és a kopernikusziról.* Ford. és vál. M. Zemplén Jolán. Bp., 1959.; valamint Bukarest, 1983.

2009 Galilei, Galileo: *Scienza e religione. Scritti copernicani.* A cura di Bucciantoni, Massimo – Camerota, Michele. Roma: Donzelli Editore, 2009. (Saggi. Scienza e Filosofia.) [Tartalma: G. Galilei: „Lettera a B. Castelli”; „Lettera a P. Dini”; „Lettera a C. di Lorena”; P. A. Foscarini: „Lettera sopra l'opinione de' Pittagorici e del Copernicano”; R. Bellarmino: „Lettera a P. A. Foscarini”; F. Ingoli: „De situ et quiete Terrae disputatio contra Copernici systema”; G. Galilei: „Lettera a F. Ingoli” és más forrásszövegek.]

Hevelius

1647 Hevelius, Johannes: *Johannis Hevelii Selenographia: sive, Lunae descriptio; atque Accurata, Tam Macularum Ejus, quam motuum diversorum, aliarumque omnium vicissitudinum, phasiumque, telescopii ope deprehensarum, delineatio. In qua simul caeterorum omnium Planetarum nativa facies, variaeque observationes, praesertim autem Macularum Solarium ... Tubospicillo acquisitae, figuris accuratissime aeri incisus, sub aspectum ponuntur...* Gedani: Typis Hüldefeldianis, 1647.

Horky

1610 Martini Horky a Lochovic *Brevissima peregrinatio contra Nvncivm siderevm nvper ad omnes philosophos et mathematicos emissvm, a Galileo Galileo Patritio Florentino, Academiae Patauensis Mathemtico Publico.* Excusum Mutinae: Apud Iulianum Cassianum, MDCX.

Kepler

1604 Kepler, Johannes: *Ad Vitellionem Paralipomena, Quibus Astronomiae Pars Optica Traditur; Potissimum de Artificiose Observatione et Aestimatione Diametrorum deliquiorumque Solis & Lunae. Cum exemplis insignium eclipsium. Habes hoc libro, Lector, inter alia multa noua, Tractatum luculentum de modo visionis, & humorum oculi usu, contra Opticos & Anatomicos, Avthore Ioanne Keplero, S<anctae> C<aesareae> M<aiesta>tis Mathematico.* Francofurti: Apud Claudium Marnium & Haeredes Ioannis Aubrii, Anno 1604.

1610 Kepler, Johannes: *Ioannis Kepleri Mathematici Caesarei Dissertatio cum Nuncio sidereo nuper ad mortales misso a Galileo Galilei Mathematico Patavino.* Pragae: Typis Danielis Sedesani, MDCX.

1611 Kepler, Johannes: *Ioannis Kepleri S<acrae> C<aesareae> M<aiestatis> Mathematici Dioptrice seu Demonstratio eorum quae visui & visibilibus propter Conspicilla non ita pridem accidunt.* Augustae Vindelicorum: typis Davidis Franci, MDCXI.

1611 Kepler, Johannes: *Ioannis Kepleri S<acrae> C<aesareae> M<aiestatis> Mathematici. Narratio de observatis a se quatuor Iouis satellitibus erronibus; quos Galilaeus Galilaeus mathematicus Florentinus iure inventionis Mediceae sidera nuncupavit. Cum adiuncta Dissertatione de Nuncio sidereo nuper ad mortales misso.* Florentiae: Apud Cosmum Iunctam., 1611.

1634 Kepler, Johannes: *Somnium, seu opus posthumum De astronomia lunari.* Frankfurt, 1634.

1944–1955 Kepler, Johannes: *Gesammelte Werke.* Bd. IV. *Kleinere Schriften, 1602–1611.* Hrsg. v. Caspar, Max – Hammer, Franz – Dyck, Walther von. Bd. XVII. *Briefe 1612–1620.* Hrsg. v. Caspar, Max – Dyck, Walther von. München, 1944, 1955.

Kopernikus

1948 Kopernikus, Nikolaus: *Erster Entwurf seines Weltsystems sowie eine Auseinandersetzung Johannes Keplers mit Aristoteles.* Nach den Handschriften herausgegeben, übersetzt und erläutert von Fritz Rossmann. München, 1948.

Marius

1614 Marius, Simon (= Mayr, Simon): *Mundus Iovialis anno MDCIX detectus ope perspicilli Belgici, Hoc est, quatuor Iovialium planetarum, cum theoria, tum tabulae, propriis observationibus maxime fundatae, ex quibus situs illorum ad Jovem, ad quodvis tempus datum promptissime & facillime supputari potest. Inventore & Authore Simone Mario Guntzenhusano, Marchionum Brandenburgensium in Franconia mathematico, puriorisque Medicinae Studioso. Sumptibus & Typis Iohannis Lauri Civis & Bibliopolae Noribergensis, Anno MDCXIV.* [Faksimile kiadása: *Die Welt des Jupiter, 1609 mit dem flämischen Teleskop entdeckt.* 1614. Lateinisches Faksimile und deutsche Übersetzung. Hrsg. und bearbeitet von Joachim Schlör. Naturwissenschaftlich begleitet und mit einem Nachwort versehen von Alois Wilder. Gunzenhausen, 1988.]

Mästlin

1596 Mästlin, Michael: *Disputatio de eclipsivis Solis et Lunae, quam Divina favente gratia Praeside Clarissimo Viro, Domino M<agistro> Michaelae Maestlino, Goepplingensi, Mathematicum in inlyta Tubingensi Academia Professore ... die 8. Ian<uarii> ... defendere conabitur Marcus ab Hohenfeld, in Aistersheim & Almegk.* Tübingae: Apud Georgium Gruppenbachium, MDXCVI.

Peurbach

1474 Peurbach, Georg: *Theoricae novae planetarum.* Nürnberg, 1474.

Porta

1589 Porta, Giovanni Battista della: *Io<annis> Bapt<istae> Portae Neapolitani Magiae naturalis libri XX. Ab ipso auctore expurgati, & superacti, in quibus scientiarum Naturalium divitiae, & delitiae demonstrantur.* Neapoli: Apud Horatium Saluianum, MDLXXXVIII. [Editio princeps: Nápoly, 1558.]

Reeves–Helden

2010 *Galileo Galilei and Christoph Scheiner On Sunspots*. Translated and introduced by Reeves, Eileen – Helden, Albert, van. Chicago, 2010.

Reinhold

1542 Reinhold, Erasmus: *Theoricae novae planetarvm Georgij Pvrbacchii Germani ab Erasmo Reinholdo Salueldensi pluribus figuris auctae, & illustratae scholijs, quibus studiosi praeparentur, ac inuitentur ad lectionem ipsius Ptolemaei*. Inserta item methodica tractatio de illuminatione Lunae. Typus Eclipsis solis futurae Anno 1544. <Vitembergae: per Ioannem Lufft,> MDXLII.

1551 Reinhold, Erasmus: *Prvtenicae tabvlae coelestivm motvvm*. Avtore Erasmo Reinholdo Salueldensi. Cum gratia & priuilegio Caesareae & regiae Maiestatis. Tvbingae: per Vlricvm Morhardum Anno MDLI.

Riccioli

1651 Riccioli, Giovanni Battista SJ: *Almagestvm Novvm astronomiam veterem novamque complectens observationibvs aliorvm, et propriis Nouisque Theorematis, Problematibus, ac Tabulis promotam, in tres tomos distribvtam, qvorum argvmentvm Sequens pagina explicabit*. Bononiae: Ex Typographia Haeredis Victorij Benatij, MDCLII.

Roffenus

1611 Roffenus, Ioannes Antonius: *Epistola Apologetica contra caecam Peregrinationem cujusdam furiosi Martini, cognomine Horkij editam aduersus nuntium sidereum De quattuor nouis planetis Galilei Gallilei olim in Patauino Gymnasio publici Mathematici*. Bononiae: Apud Heredes Ioannis Rossij, MDCXI.

Sarpi

1863 *Lettere di Fra Paolo Sarpi*. Accolte e annotate da Filippo Luigi Polidori; con prefazione di Filippo Peretti. Firenze, 1863.

Sizzi

1611 Sizzi, Francesco: *Dianoia astronomica, optica, physica, qua Syderei Nuncij rumor de quatuor planetis à Galilaeo Galilaeo mathematico celeberrimo recens perspicilli cuiusdam ope conspectis, vanus redditur*. Venetiis: apud Petrum Mariam Bertanum, 1611.

Vitellio

1545 *Vitellionis mathematici doctissimi περί ὀπτικῆς: id est de natura, ratione, & proiectione radiorum uisus, luminum, colorum atq<ue> formarum, quam uulgo Perspectiuam uocant, Libri X*. Norimbergæ: apud Io. Petreium, Anno MDXXXV. [Modern kiadása: *Vitellionis Opticae*. New York, 1972.]

Wodderbornius

1610 Wodderbornius, Ioannes: *Quatvor problematvm qvæ Martinvs Horky Contra Nuntium Sidereum de quatvor planetis novis Disputanda proposuit confvtatio*. Patavii: Ex Typographia Petri Marinelli, MDCX.

3. Szakirodalom

Ariew

1984 Ariew, Roger: Galileo's Lunar Observations in the Context of Medieval Lunar Theory. In: *Studies in History and Philosophy of Science Part A*, 15. (1984) 3. sz. 213–226.

Barker

2004 Barker, Peter: Notes on the Translation. In: *Sidereus nuncius. A page by page translation*. Newly edited and corrected by Peter Barker. Oklahoma City, 2004.

Barker–Goldstein

2001 Barker, Peter – Goldstein, Bernard R.: Theological Foundations of Kepler's Astronomy. In: *Osiris*, 16. (2001) [Science in Religious Contexts: Cognitive Dimensions.] 88–113.

Bartha

1993 Bartha Lajos: Ki készítette az első távcsövet? In: *Meteor*, 23. (1993) 3. sz. 39–43.

Bedini

1986 Bedini, Silvio A.: Galileo and Scientific Instrumentation. In: *Reinterpreting Galileo*. Ed.: Wallace, William A. Washington, D.C., 1986. 127–155.

Biagioli

2006 Biagioli, Mario: *Galileo's Instruments of Credit Telescopes, Images, Secrecy*. Chicago, 2006.

Boffito

1943 Boffito, Giuseppe: *Bibliografia Galileiana 1896–1940*. Roma, 1943.

Cajori

1929 Cajori, Florian: History of Determinations of the Heights of Mountains. In: *Isis*, 12. (1929) 3. sz. 482–514.

Chapman

2008 Chapman, Allan: Thomas Harriot: The First Telescopic Astronomer. In: *Journal of the British Astronomical Association*, 118. (2008) 6. sz. 315–325.

Danjon–Couder

1935 Danjon, André – Couder, André: *Lunettes et télescopes. Théorie, conditions d'emploi, description, réglage*. Paris, 1935.

Dick

1978 Dick, Steven J.: *Plurality of Worlds: Origins of the Extraterrestrial Life Debate from Democritus to Kant*. Cambridge, 1978.

Diels–Kranz

1989 *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Bd. I. Hrsg. v. Diels, Hermann – Kranz, Walther. Zürich–Hildesheim, 1989.

Dizionario biografico

1963 *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. V. Bacca – Baratta. Roma, 1963.

Drake

1978 Drake, Stillman: *Galileo at Work: His Scientific Biography*. Chicago, 1978.

Feldhay

1995 Feldhay, Rivka: *Galileo and the Church: Political Inquisition or Critical Dialogue?* Cambridge, 1995.

Finocchiaro

2010 Finocchiaro, Maurice A.: *Defending Copernicus and Galileo. Critical Reasoning in the Two Affairs*. Dordrecht, 2010. (Boston Studies in the Philosophy of Science, 280.)

Geyl

1961 Geyl, Pieter: *The Netherlands in the Seventeenth Century. Part I: 1609–1648*. London, 1961.

Geymonat

1961 Geymonat, Ludovico: *Galileo Galilei*. Bp., 1961.

Gingerich–Helden

2003 Gingerich, Owen – Helden, Albert van: From *Occhiale* to Printed Page: The Making of Galileo's *Sidereus nuncius*. In: *Journal for the History of Astronomy*, 34. (2003) Part 3. № 116. 251–267.

Heilbron

2010 Heilbron, John L.: *Galileo*. Oxford, 2010.

Helden

1977 Helden, Albert van: The Invention of the Telescope. In: *Transactions of the American Philosophical Society*, 67. (1977) 4. sz. 1–67.

1985 Helden, Albert van: *Measuring the Universe: Cosmic Dimensions from Aristarchus to Halley*. Chicago, 1985.

2010 Helden, Albert van: Galileo and the Telescope. In: *The Origins of the Telescope*. Eds.: Helden, Albert van et al. Amsterdam, 2010. 183–202.

Helden et al.

2010 *The Origins of the Telescope*. Eds.: Helden, Albert van – Dupré, Sven – Gent, Rob van – Zuidervaart, Huib. Amsterdam, 2010.

Hofstadter

2009 Hofstadter, Dan: *The Earth Moves. Galilei and the Roman Inquisition*. New York, 2009.

King

1955 King, Henry C.: *The History of the Telescope*. London, 1955.

Koestler

1996 Koestler, Arthur: *Alvajárók*. Bp., 1996.

2014 Koestler, Arthur: *The Sleepwalkers: A History of Man's Changing Vision of the Universe*. London, 2014. [Első kiadás: 1959.]

Koyré

1957 Koyré, Alexandre: *From the Closed World to the Infinite Universe*. New York, 1957.

Kuhn

1957 Kuhn, Thomas S.: *The Copernican Revolution*. Cambridge, Mass., 1957.

1973 Kuhn, Thomas S.: *La révolution copernicienne*. Paris, 1973.

Lambert

2002 Lambert, Ladina Bezzola: *Imagining the Unimaginable: The Poetics of Early Modern Astronomy*. Amsterdam–New York, 2002. (Internationale Forschungen zur allgemeinen und vergleichenden Literaturwissenschaft.)

Machamer

1998 *The Cambridge Companion to Galileo*. Ed.: Machamer, Peter. Cambridge, 1998.

Malet

2010 Malet, Antoni: Kepler's Legacy: Telescopes and Geometrical Optics, 1611–1669. In: *The Origins of the Telescope*. Eds.: Helden, Albert van et al. Amsterdam, 2010. 281–300.

Needham

2011 Needham, Paul: *Galileo Makes a Book. The First Edition of Sidereus nuncius, Venice 1610*. Berlin, 2011.

Neugebauer

1975 Neugebauer, Otto: *A History of Ancient Mathematical Astronomy*. Berlin–Heidelberg–New York, 1975.

Palmieri

2001 Palmieri, Paolo: Galileo and the Discovery of the Phases of Venus. In: *Journal for the History of Astronomy*, 32. (2001) Part 2. 109–129.

Pantin

1992 Pantin, Isabelle: Introduction. In: Galilei Galileo Galilei: *Sidereus nuncius. Le messager céleste*. Texte, traduction et notes établis par Isabelle Pantin. Paris, 1992. IX–CV.

Pasachoff

2015 Pasachoff, Jay M.: Simon Marius's *Mundus Iovialis*: 400th Anniversary in Galileo's Shadow. In: *Journal for the History of Astronomy*, 46. (2015) 2. sz. 218–234.

Reeves

2008 Reeves, Eileen: *Galileo's Glassworks. The Telescope and the Mirror*. Cambridge, Mass., 2008.

Ronan

1992 Ronan, Colin A.: Leonard and Thomas Digges. In: *Journal of the British Astronomical Association*, 101. (1992) 6. sz. 91–94.

Rosen

1947 Rosen, Edward: *The Naming of the Telescope*. New York, 1947.

1954 Rosen, Edward: Did Galileo Claim He Invented the Telescope? In: *Proceedings of the American Philosophical Society*, 98. (1954) 5. sz. 304–312.

Seeger

1966 Seeger, Raymond J.: *Galileo Galilei, His Life and His Work*. Oxford, 1966.

Shea

1977 Shea, William R.: *Galileo's Intellectual Revolution. Middle Period 1610–1632*. New York, 1977.

1998 Shea, William: Galileo's Copernicanism: The Science and the Rhetoric. In: *The Cambridge Companion to Galileo*. Ed.: Machamer, Peter. Cambridge, 1998. 211–243.

Shea–Artigas

2006 Shea, William R. – Artigas, Mariano: *Galileo Observed. Science and the Politics of Belief*. Sagamore Beach, 2006.

Tonini

1986 Tonini, Valerio: Misura del tempo, relatività e verità nomologica in Galilei. In: *Galileo e Copernico. Alle origini del pensiero scientifico moderno*. A cura di Vinti, Carlo. Perugia, 1986. 43–52.

Vinti

1986 *Galileo e Copernico. Alle origini del pensiero scientifico moderno*. Ed.: Vinti, Carlo. Perugia, 1986.

Waard

1906 Waard, Cornelis de: *De uitvinding der verrekijkers. Eene bijdrage tot de beschavings-geschiedenis*. 'S Gravenhage, 1906.

Wallace

1986 *Reinterpreting Galileo*. Ed.: Wallace, William A. Washington, D. C. 1986. (Studies in Philosophy and the History of Philosophy, 15.)

Whitaker

2003 Whitaker, Ewen A.: *Mapping and Naming the Moon: A History of Lunar Cartography and Nomenclature*. Cambridge, 2003.

Wootton

2014 Wootton, David: *Az egek kémlelője. Galileo Galilei élete.* Bp., 2014.

Zuidervaart

2010 Zuidervaart, Huib J.: The 'True Inventor' of the Telescope. A Survey of 400 Years of Debate. In: *The Origins of the Telescope.* Eds.: Helden, Albert van et al. Amsterdam, 2010. 9–44.

GÁBOR KUTROVÁTZ – LAURA SUSZTA – MIKLÓS VASSÁNYI

GALILEO'S THE SIDEREAL MESSENGER AS A CAUTIOUS STAND
FOR THE NEW WORLD ORDER

The document presents a Hungarian translation of the first thematic section of the groundbreaking scientific publication by Galileo Galilei, the *Sidereus Nuncius* (*The Sidereal Messenger*, Venice, 1610). The translated passage discusses Galileo's pioneering telescopic observations of the Moon, with a focus on the similarities between the Moon and the Earth derived from the surface phenomena visible through the new instrument. The translation is accompanied by an introduction providing historical and scientific context, extensive explanatory footnotes, and a bibliography.

A Ruzsisztikai Központ és a középkori Rusz történetének kutatása

Az ELTE Ruzsisztikai Központja (hivatalos nevén: Ruzsisztikai Kutatási és Módszertani Központ), ha elődje, a Ruzsisztikai Intézet működését is figyelembe vesszük, csaknem három évtizedes múltra tekinthet vissza. Ilyen hosszú időszakot legjobban a vezető, irányító személy képes áttekinteni, s ezt a 25. évfordulón Szvák Gyula meg is tette.¹ Hasonló értékelésre a siker reményében csak kevesen vállalkozhatnának, ezért jómagam egy másik aspektusból próbálom megközelíteni a fenti kutató- és oktatóműhely tevékenységét. Azt fogom vizsgálni, mennyire segítette elő a ruzsisztika budapesti központja a Kelet-európai-síkság középkori históriájának tanulmányozását.

A Kijevi Rusz és az óorosz fejedelemségek történetének vizsgálata Magyarországon a Ruzsisztikai Intézet 1990-es megalapítása előtt még csak kibontakozóban volt. Az egyetemi hallgatók leginkább a részben Perényi József által írt jegyzetből² tanulhattak, és kevés kutatónak, például Bartha Antalnak akadt említést érdemlő munkája.³ Font Márta számos történeti témájú tanulmányt készített, de a mai napig is alpműnek számító kötetei később, az 1990-es évek második felétől jelentek meg. Az óorosz középkor iránt érdeklődő magyar olvasó elsősorban oroszból fordított, váltakozó színvonalú szintézisekből tájékozódhatott.⁴

Az 1990-es években tehát feltétlenül szükségessé vált a keleti szlávok középkori sorsának korszerű szemléletű bemutatása, sőt Oroszország egész históriájának megírása. Az új Oroszország-történet a Ruzsisztikai Központ műhelyében, Szvák Gyula szerkesztésében 1997-re készült el. Nemcsak a szerzők, hanem a lektorok is az ország legjobb szakértői közül kerültek ki, s a kiadvány szakmai berkeken kívül is nagy visszhangot váltott ki. Sajat kötetem dedikációi bizonyítják, hogy Egerben 1998. március 26-án került sor a népszerűsítésére. Az egeri Líceumban olyan várakozás előzte meg a könyvbemutatót, hogy a hallgatóknak, oktatóknak és más érdeklődőknek a kijelölt teremből át kellett vonulniuk a második emeleti nagy előadóba. Bár Niederhauser Emil nem tudott eljönni, a többi szerző sok olvasót

* A szerző az Eszterházy Károly Egyetem Történettudományi Intézet Ókori, Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszékének habilitált főiskolai tanára (3300 Eger, Eszterházy tér 1., makai.janos@uni-eszterhazy.hu).

1 Szvák, 2015. 13–34.

2 Perényi–Dolmányos, 1981. (Ez már a 15. utányomás volt.)

3 Bartha, 1968; Bartha, 1970.

4 Például Noszov, 1980. Eredeti megjelenése: Noszov, 1976.

szerezett az új szintézisnek. Font Márta higgadt szakszerűséggel, Krausz Tamás temperamentumosan, Szvák Gyula pedig humorral fűszerezve beszélt a kötetéről, illetve annak születéséről. Ami a középkori részt illeti, az *Oroszország történetének* Font Márta által készített két fejezete⁵ megszüntette a korábbi hiátust, és a mai napig azt tükrözi, hogy szerzője az adott keretek között a Kijevi Rusz és a régiók történetének sokoldalú, szakszerű bemutatására törekedett. (Font Márta egy önálló kötetben is tárgyalta a középkori Rusz sorsát,⁶ s ez az *Oroszország története* kiadása utáni évben jelent meg.)

A Ruszisztikai Központ a 2015-tel záruló másfél évtizedben 36 konferenciát, szimpóziumot vagy kerekasztalt szervezett Budapesten, Moszkvában, Szentpéterváron, Brüsszelben, Pisában és Szardínia szigetén.⁷ Egy évre átlagosan több mint két rendezvény jutott, s valószínűleg lehetetlen megbecsülni a munkaórák számát, amelyekre egy-egy kiemelkedő esemény előkészítéséhez és lebonyolításához szükség volt. Ezeknek a rendezvényeknek az áttekintésére a rendelkezésre álló keretek nem elégségesek, így inkább arról az eseményről emlékezem meg, amelyre még korábban, de szintén a központ szervezésében került sor.

1998-ban zajlott az *Oroszország helye Európában* című nemzetközi tudományos konferencia. Ez volt az első nagyszabású szakmai esemény, amelyen magam is részt vettem. A plenáris ülés előadóinak Szvák Gyula Andrej Szaharovot, Ruszlan Szkrinyikovot és Paul Dukest kérte fel, a negyedik előadást pedig ő maga tartotta. A Ruszisztikai Központ egyik nagy erénye, hogy amennyiben azt a téma lehetővé teszi, valamennyi korszak kutatójának lehetőséget biztosít a konferencián való szereplésre. Így volt ez 1998-ban is. A Kijevi Russzal foglalkozó szekcióban Andrej Szaharov akadémikus elnökölt, míg az első előadást Mihail Juraszov, a Moszkvai Állami Bölcsész Egyetem oktatója tartotta. (Juraszov a keleti szlávok középkori története mellett a magyarság korai történetének is kutatója, s a központhoz fűződő viszonyát jól érzékelteti, hogy a 2015-ös konferenciának is résztvevője volt.) 1998-ban a középkori szekcióban a pécsi Font Márta és a budapesti művészettörténész, Ruzsa György mellett magam is tartottam előadást.

Az ELTE Ruszisztikai Központja több mint 20 éve indította útjára a *Ruszisztikai Könyvek* címet viselő sorozatot, amely már a 46. kiadványnál tart. A sorozat konferenciaköteteinek előnye a gyors megjelenés. Az 1998-as előadások írásos változatát 1999-ben,⁸ a 2010-es előadásokét 2011-ben adták ki,⁹ de a 2015-ös konferencia anyagára sem kellett sokat várni.¹⁰ A medievisztika szempontjából fontos darabjait alkotják a tudományos rendezvények írásos nyomai. A konferenciák fontos, de alapszabványban véve reprezentatív események. Az előadóknak nem mindig van elég idejük nézeteik kifejtésére. A szolás ez esetben is a realitást tükrözi: a szó elszáll, az írás

5 Font, 1997. 7–61., 63–123.

6 Font, 1998.

7 Szvák, 2015. 15.

8 *Meszto Rosszii v Jevrope*, 1999.

9 *Rol' goszudarsztva*, 2011.

10 *Isztoricseszkaja ruszisztika*, 2017.

megmarad. Egy előadásra való hivatkozás nem teljesen megbízható, annak írásos változata azonban egyértelműsíti az előadó/szerző álláspontját.

A *Ruszsiztikai Könyvek* közé nemcsak konferenciakötetek, hanem más jellegű munkák is tartoznak. Radnóti Klára az európaiak 15–16. századi Moszkóvia-képét tanulmányozta,¹¹ Bótor Tímea a moszkvai állam történetének 14–15. századi szakaszát vizsgálta,¹² Gyóni Gábor pedig megírta a középkori Novgorod politikatörténetét.¹³ Talán furcsának tűnik, de teljességgel indokolt, hogy Szvák Gyula, a sorozat szerkesztője az orosz történetírás klasszikusának, Vaszilij Kljucsevszkijnek egyik magyarra fordított művét is megjelentette.¹⁴ Bár *Az orosz történelem terminológiája* című könyvben szereplő fogalmak közül néhányat a történettudomány mai képviselői másképpen határoznak meg, a kötet minden medievista ruszista számára továbbra is alapműnek számít.

A központ 2005-ben indította el *Az orosz történelem válogatott kútfői* című sorozatot. Ennek első kötete a Ruszsiztikai Központ munkatársa, Szili Sándor szerkesztésében a középkori orosz történelem forrásaiból ad ízelítőt.¹⁵ Fontosságát jól szemlélteti egyebek mellett az egyetemi oktatásban való használata, azonban a kutatók is nagy haszonnal forgathatják. Első látásra meglehetősen kevés hely jutott benne a Kijevi Rusz, illetve az utódállamai történetével foglalkozó kútfőknek, s a terjedelem csaknem kétharmadát a 15. század utolsó harmadától kezdődő és a 17. század végével záruló, vagyis a szokásos korszakolás szerint inkább kora újkori időszak forrásai foglalják el. Szili Sándor a szerkesztői előszóban az utóbbit azzal indokolta, bár hivatkozásokkal nem bizonyította, hogy a nemzetközi ruszsiztikában általánosan elfogadott álláspont szerint az orosz „középkor” a 17. század végéig tartott. Álláspontját elég nehéz vitatni. Ez esetben viszont akár két középkori forráskiadvány is készülhetett volna, a 15. század végét véve kronológiai határként. Az első kötetet biztosan megtöltötték volna a kijevi és a részfejedelmi időszak kútfői. A szerkesztőnek erre is van válasza az előszóban: arra törekedett, hogy a magyarul publikálatlan forrásokat tegye közzé.¹⁶ A korábban lefordított anyagok jó részéhez azonban ma már csak nagy nehézségek árán lehet hozzáférni.

Ugyancsak *Az orosz történelem válogatott kútfői* című sorozat keretében jelent meg a normannkérdéssel foglalkozó két kötet közül az első.¹⁷ (A második a tervek szerint a történeti koncepciók keletkezésének historiográfiai vonulatát fogja bemutatni, de több információ egyelőre nincs róla.) Szili Sándor szerkesztőként és a négy fordító egyikeként vállalkozott a fenti tematikához tartozó nyugat-európai, bizánci, arab, perzsa, skandináv és keleti szláv források közzétételére. Ez a célkitűzés bátorságra vall, mivel az úgynevezett normannisták és antinormannisták már a 18. század óta polemizálnak arról, hogy a skandinávok milyen szerepet játszottak

11 Radnóti, 2002.

12 Bótor, 2011.

13 Gyóni, 2018.

14 Kljucsevszkij, 2009.

15 Szili, 2005.

16 Uo. 11.

17 Szili, 2009.

az orosz állam megszervezésében. Nem véletlenül írta a szerkesztő az alábbi, szinte vigasztaló sorokat: „Ha az olvasót mély csalódottság öntené el, mert az I. kötetben publikált forrásrészletek figyelmes tanulmányozása ellenére sem lát tisztában a fölvetett kérdéseket illetően, ne tegyen magának szemrehányást!”¹⁸ Talán nem túlzás az a megállapítás, hogy a szakszerűen összeállított lábjegyzetekből és kommentárokból legalább annyit lehet profitálni, mint a források elolvasásából. Az általa szerkesztett forráskiadványban Szili Sándor új terminus technicusokat is használt. A modern normannisták és modern antinormannisták fogalompár szakmai szempontból teljességgel indokolható. Ugyanez nem mondható el a Zoltán Andrásra visszavezethető ökeletiszláv kifejezés bevezetési kísérletéről, amely csak bonyolítja a magyar nyelvű szakszövegek értelmezését. Ha az orosz szó a világnyelveken publikáló szerzők számára elfogadható, a hazai történeti ruszisztika képviselői is nyugodtan használhatják.

Az elmúlt évtizedekben az ország minden nagy állami egyetemén folyt történeti ruszisztikai témájú kutatás. Jelenleg ebben a vonatkozásban Budapest mellett Pécs tűnik a legaktívabbnak. Azonban a kisebb vidéki felsőoktatási központok (Eger, Szombathely, Nyíregyháza, Békéscsaba) is tudtak/tudnak eredményeket felmutatni. A vidéki centrumok kutatóinak tevékenysége nagymértékben kötődik a budapestihez. Szvák Gyula jogosan írta ezzel kapcsolatban: „A Ruszisztikai Központ elmondhatja magáról, hogy előadóként vagy külső tagként még számos ruszista tartozik szellemi vonzáskörzetébe.”¹⁹ A Ruszisztikai Központ aktuális információkkal látja el a hazai szakembereket, szereplési és publikációs lehetőségeket, valamint könyvtárhasználati lehetőségeket biztosít számukra.

A központ és a magyar ruszisták egyik legfontosabb kommunikációs színtere a már több évtizede működő Magyar–Orosz Történész Vegyes Bizottság Magyar Tagozata. Ennek 2000. évi konferenciáját Gebei Sándor kezdeményezésére és irányításával Egerben szerveztük meg. Az előadások írott formájának megjelentetése ugyan fél évtizedig elhúzódott, de végül arra is sor került.²⁰ A magyar tagozat munkája új lendületet vett, amikor 2006-ban, újjászervezését követően Szvák Gyula került az élére. A társ- és alelnökök kiválasztása azt tükrözte, hogy a ruszisták széles körű testületéről van szó, a budapesti Krausz Tamás mellett ugyanis Pécs és Eger képviselőjében Font Márta, illetve Gebei Sándor is ebben a megtiszteltetésben részesült. A magyar tagozat rendszeresen ülészik az ELTE Ruszisztikai Központjában, és a finanszírozási gondok ellenére komoly szakmai szervezetként funkcionál. Az összejövetelein nemcsak információcsere zajlik, hanem előadásokra és szakmai vitákra is lehetőség nyílik. Az alábbiakban azoknak az alkalmaknak a bemutatása következik, amelyek részben vagy teljesen a középkori Rusz történetével foglalkoztak.

2007-ben Klima László, a finnugor népek középkori történetének szakértője tartott előadást, amelyben a fenti etnikai csoportokkal kapcsolatos orosz évkönyvi adatok ismertetése mellett régészeti emlékeket mutatott be. Az ELTE docen-

18 Uo. 12.

19 Szvák, 2015. 31.

20 *Goszudarsztvennoszty, gyiplomatija, kultura*, 2005.

sének szereplése nemcsak a későbbi korszakok kutatói, hanem a medievisták számára is hasznos volt.

A magyar tagozat 2013-ban szokatlan időpontban, augusztusban ülésezett, s a megjelentek aktív részvételével az orosz történelemoktatás tervezetét, az úgynevezett „Standartot” vitatta meg. 2014-ben megszületett az oktatási-módszertani koncepciónak nevezett – bár nem hivatalosan változatlanul „Standartként” említett – végső változat, s a vegyes bizottság 2014 áprilisában azt szintén tárgyalta, s ismét elhangzott a kérés a vélemények írásban való rögzítésére. Ezt követően Szvák Gyula szerkesztői munkájának eredményeként elkészült egy, a magyar kutatók nézeteit tartalmazó kiadvány.²¹ Az oktatási-módszertani koncepciónak a kijevi, a részfejedelmi, illetve a korai moszkvai korszakot érintő részéről alaposabban csak ketten fejtették ki a véleményüket, s mindketten figyeltünk az egység értelmezésére. Szili Sándor az alábbiakat írta: „A kezdetektől a 15. század végéig terjedő időszakot átfogó első fejezet (...) nem »egységes« államként tekint a Kijevi Ruszra.”²² Jómagam így fogalmaztam: az első fejezet „alapvetően a régi Rusztól a Moszkvai Nagyfejedelemséghez vezető történelmi folyamat (9–15. század) tanításához nyújt segítséget. A szöveges rész túlságosan nagy hangsúlyt helyez az egység kérdésre: megállapítja, hogy a 10. század végétől a 12. század elejéig tartó periódus a viszonylag egységes óorosz állam időszaka volt, majd a Rusz formális egységéről ír. Jelzi, hogy az Arany Horda időszakában megszűnt az orosz földek formális egysége is, később viszont Északkelet-Ruszban megkezdődött az egyesítés folyamata.”²³

A vegyes bizottság magyar tagjai az orosz történelem oktatásának tervezetét és végső változatát tárgyaló két ülés között, 2013 őszén is találkoztak. Annak a rendezvénynek szintén volt középkori vonatkozása, mivel a Ruszisztikai Központ fiatal munkatársa, Gyóni Gábor egyik, még az alkotás fázisában levő munkájának véleményezésére került sor. Az írás a szerző kutatási irányához kapcsolódva Novgorodnak a történetírásban és a közgondolkodásban való értékelését, megjelenését igyekezett bemutatni. Mivel a szöveg elolvasására korábban lehetőség nyílt, nem volt akadálya annak, hogy a bizottság tagjai érdemben véleményt nyilvánítsanak. Legalább ötten tettek észrevételt, néhányan többször is hozzászóltak. Gyóni Gábor számára ez nyilván nem volt könnyű helyzet, de bizonyára sokat profitált a jó szándékú, építő jellegű kritikai megjegyzésekből.

2015-ben a Balassi Kiadó megjelentette a *Poveszty vremennih let*, a Kijevi Rusz első krónikája magyar fordítását,²⁴ ezért 2016-ban a vegyes bizottság magyar tagozatának ülésére meghívást kapott a fordító, Ferincz István. A Szegedi Tudományegyetem nagy tiszteletnek örvendő oktatójának fenti munkáját a bizottság tagjai igen fontosnak ítélték. Saját észrevételem az volt, hogy amikor a kötetet először kézbe vettem, elkeseredtem, mivel arra gondoltam, milyen nagy haszonnal forgathattam volna kutatói pályám kezdetén, az 1980-as években, amikor is nagyon meg kellett küzdenem a *Poveszty vremennih let* egyes részletei-

21 Szvák, 2014.

22 Szili, 2014. 23.

23 Makai, 2014. 60.

24 Régmúlt idők elbeszélése, 2015.

nek elemzésével; nyilvánvaló, hogy a fiatalabb generációk tagjai e tekintetben jóval szerencsésebb helyzetben vannak. Ferincz István tanár úr sok érdekes részletet mondott el a fordítással kapcsolatban. Az ülésen Font Márta, a jegyzetek egy részének készítője, egyúttal a *Poveszty vremennih let* magyar nyelvű változatához kapcsolt öt tanulmányból kettőnek a szerzője is értékes kiegészítő információkkal szolgált.

Ebben, a részben szubjektív elemeket tartalmazó, részben nagyon is tényyszerű írásban igyekeztem rávilágítani arra, hogy az elmúlt évtizedekben az ELTE Ruzsisztikai Központja, illetve személy szerint Szvák Gyula mennyiben járult hozzá a történeti ruzsisztika magyarországi és nemzetközi szinten felmutatott eredményeihez. Bízom benne, hogy a központ a jövőben is ellátja az immár hagyományosnak tekinthető irányító és koordináló szerepét.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Bartha

1968 Bartha Antal: Oroszország feudalizmus kori történetének periodizációs problémái a Voproszi Isztorii 1945–1962-es évfolyamainak hasábjain. In: *Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról*. Bp., 1968. 4–70. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 45.)

1970 Bartha Antal: Az etnikai-állami egység gondolata a „Poveszty Vremennih Let”-ben. In: *Történelmi Szemle*, 13. (1970) 1. sz. 1–20.

Bótor

2001 Bótor Tímea: *A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében*. Bp., 2011. (Ruzsisztikai Könyvek, XXVIII.)

Font

1997 Font Márta: A Kijevi Rusz. A Ruzs régiói. In: Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Oroszország története*. Szerk.: Szvák Gyula. 1997. 7–61., 63–123.

1998 Font Márta: *Oroszország, Ukrajna, Ruzs*. Bp.–Pécs, 1998.

Goszudarsztvennoszty, gyiplomatyija, kultura

2005 *Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе XI–XVIII веков*. Редакционная коллегия: Т. М. Исламов, Н. М. Рогожин, О. В. Хаванова (отв. ред.). Москва, 2005. (Центральноевропейские исследования, 3.)

Gyóni

2018 Gyóni Gábor: *A középkori Novgorod politikatörténete*. Bp., 2018. (Ruzsisztikai Könyvek, XLVI.)

Isztoricseszka ruzsisztyika

2017 *Историческая русистика в XXI веке. Russian Studies in History in the 21st Century*. Ed.: Szvák Gyula – Filippov, Szergej – Gyimesi, Zsuzsanna. Bp., 2017. (Ruzsisztikai Könyvek, XLII.)

Kljucsevszkij

2009 Kljucsevszkij, Vaszilij Oszipovics: *Az orosz történelem terminológiája*. Bp., 2009. (Ruszsztikai Könyvek, XXI.)

Makai

2014 Makai János: Megjegyzések a történelmi-kulturális „Standart” tervezetéhez és végső változatához. In: *Vita az új orosz történelmi koncepcióról*. Szerk.: Szvák Gyula. Bp., 2014. 55–65.

Meszto Rosszii v Evrope

1999 *Место России в Европе. The Place of Russia in Europe*. Ed.: Szvák, Gyula. Bp., 1999. (Ruszsztikai Könyvek, V.)

Noszov

1976 *Краткая история СССР. Часть 1. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции*. Отв. ред: Носов, Н. Е. Москва, 1976.

1980 *A Szovjetunió története. I. A legrégebb időktől a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig*. Felelős szerk.: Noszov, Nyikolaj Jevgenyevics. Bp.–Moszkva, 1980.

Perényi–Dolmányos

1981 Perényi József – Dolmányos István: *A Szovjetunió története. I. Oroszország története 1917-ig*. Bp., 1981.

Radnóti

2002 Radnóti Klára: *Európa Moszkóvia-képe a XV–XVI. században*. Bp., 2002. (Ruszsztikai Könyvek, X.)

Régmúlt idők elbeszélése

2015 *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Ford.: Ferincz István. A fordításhoz a jegyzeteket írta: Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia, Polgár Szabolcs, Zimonyi István. A tanulmányokat írta: Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia. Szerk.: Balogh László, Kovács Szilvia. Bp., 2015. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 30.)

Rol' gosudarsztva

2011 *Роль государства в историческом развитии России. The Role of the State in the Historical Development of Russia*. Ed.: Szvák, Gyula. Bp., 2011. (Ruszsztikai Könyvek, XXVII.)

Szili

2005 *A középkori orosz történelem forrásai. Egyetemi segédkönyv*. Szerk.: Szili Sándor. Bp., 2005. (Az orosz történelem válogatott kútfői.)

2009 *A normannkérdés az orosz történelemben. I. Források*. Szerk.: Szili Sándor. Bp., 2009. (Az orosz történelem válogatott kútfői.)

2014 Szili Sándor: Vélemény az orosz történelmet bemutató, az Oroszországi Föderáció alap- és középfokú tanintézetekének szánt, új tankönyvi és metodikai koncepcióval kapcsolatban. In: *Vita az új orosz történelmi koncepcióról*. Szerk.: Szvák Gyula. Bp., 2014. 15–37.

Szvák

2014 *Vita az új orosz történelmi koncepcióról*. Szerk.: Szvák Gyula. Bp., 2014. (Poszt-szovjet Füzetek, XXI.)

2015 Szvák Gyula: Az „oroszságismeret” budapesti iskolája. In: *A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra*. Szerk.: Szvák Gyula. Bp., 2015. 13–34. (Ruszsztikai Könyvek, XL.)

JÁNOS MAKAI

THE CENTRE FOR RUSSIAN STUDIES AND RESEARCH OF THE MEDIEVAL RUS'

The Centre for Russian Studies in Budapest has a history of nearly three decades. This paper analyses the extent to which the Centre for Russian Studies helped to study the medieval history of the Eastern Slavs. In the 1990s, it was imperative to present the medieval fate of the Eastern Slavs with a modern approach and even to write the entire history of Russia. The new History of Russia was completed in 1997 at the workshop of the Centre for Russian Studies, edited by Gyula Szvák. Between 2000 and 2015, the Centre for Russian Studies organized 36 conferences, symposia, or round tables in Budapest, Moscow, St. Petersburg, Brussels, Pisa, and the island of Sardinia. The Centre for Russian Studies at ELTE has launched a book series called 'Ruszisztikai Könyvek' (Books of Russian Studies) for more than 20 years. From a viewpoint of medieval studies, important items of the series are edited versions of academic presentations. The 'Ruszisztikai Könyvek' include conference volumes and other contributions as well. In 2005, the Centre launched a series called 'Az orosz történelem válogatott kútfői' (Selected sources of Russian history). The first volume of this series is edited by Sándor Szili, and it offers sources on medieval Russian history. The latter series also included a volume dealing with the Norman issue.

A szentgotthárdi csata és a vasvári béke¹

A szentgotthárdi csata és a vasvári béke 350. évfordulója alkalmával 2014. május 16–18-án nemzetközi konferenciát tartottak, a hagyományoknak megfelelően két helyszínen: Szentgotthárdon és Vasváron. Az előbbi helyszínen főként hadtörténettel kapcsolatos előadások hangzottak el, az utóbbi város pedig a diplomáciatörténetre fókuszáló előadásoknak adott helyet. A magyar intézmények kutatói mellett a Nantes-i Egyetem és a Sorbonne történészei is részt vettek a konferencián. A most bemutatandó tanulmánykötetben a konferencia előadásainak tanulmányra átdolgozott változatai olvashatók. A könyv 11 magyar, hat francia és egy angol nyelvű tanulmányt tartalmaz. A tanulmánykötet interdiszciplinárisan közelíti meg a témát: a diplomáciatörténeti, sajtótörténeti, hadtörténeti tanulmányok mellett hadvezérportrék is megjelennek a kötet lapjain, valamint a csatatérkutatásról is olvashatunk összefoglalót. A tanulmányok tehát egyaránt támaszkodnak történeti, irodalmi, képi és régészeti forrásokra.

A szentgotthárdi csatát és a magyarság számára szomorú következményekkel járó vasvári békét számos történeti munka tárgyalta a 19–20. században, a kutatás különösen a 300. évforduló kapcsán koncentrált fokozottabban a témára. Az 1960-as években olyan jelentős történészek és irodalmárok foglalkoztak a korszakkal, mint Klaniczay Tibor, Perjés Géza és Makkai László, akik először próbálták meg elfogulatlanul interpretálni történelmünknek ezen fájó és éppen ezért sokszor túlzottan sarkítottan ábrázolt eseményeit. Az ő nyomdokaikat követi a tanulmánykötet szerzői között a téma több neves szakértője. Figyelemre méltó, hogy a konferencia nemzetközi összefogással zajlott le, és számos francia kutató munkája jelenik meg a kötetben. A francia tanulmányok egyrészt lehetőséget adnak arra, hogy szélesebb perspektívában lássuk a korábban főként osztrák és magyar szemzőgből ismert témát, másrészt új forrásokkal gazdagítják a kutatást. A munkát a szerkesztők és a szerzők tisztelgésnek szánják a 2014-ben elhunyt R. Várkonyi Ágnes professzor asszony emléke előtt, aki előadását még meg tudta tartani a konferencián, a kötet megjelenését azonban már nem érthette meg.

A Habsburg és az Oszmán Birodalom 17. századi történetének interpretálását erőteljesen befolyásolta a nemzeti történeti ideológia, ami számos olyan preconcepció megszületéséhez vezetett, amely a mai napig vakvágányra vezetheti a kutatást. Ilyen például a 17. századi Oszmán Birodalom folyamatos hanyatlásáról szóló, a történelmi köztudatban általánosan elfogadott elmélet vagy a Zrínyi–Montecuccoli-ellentét túldimenzionálása. A kötet tanulmányai számos korábbi elméletet árnyalnak vagy cáfolnak. Fodor Pál *Az Osz-*

¹ A szentgotthárdi csata és a vasvári béke. Oszmán terjeszkedés – európai összefogás. *La bataille de Saint Gotthard et la paix de Vasvár. Expansion ottomane – coopération européenne.* Szerk.: Tóth Ferenc – Zágórhidi Czigány Balázs. Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017. 387 p.

mán Birodalom változásai a 17. században című tanulmányában az új szakirodalom megközelítésében tárgyalja az Oszmán Birodalom 17. századi jelenségeit. A korábbi „hanyatlásmodelllel” szemben a „válság” és az „átalakulás” korszakaként értelmezi a tárgyalt időszakot. Az átalakulás jelentős krízist és decentralizációt eredményezett, de nem vezetett teljes hanyatláshoz, mivel a 17. század közepére – többek között a Köprülüök radikális reformjainak köszönhetően – sikerült úrrá lenni a problémák többségén.

Az újabb kutatások fényében a hadvezérportrék sem kőbe vésettek már. Nagy Levente *Montecuccoli, a magyarok és Szentgotthárd*, valamint Czigány István *Az elátkozott hadjárat, 1661* című tanulmánya rávilágít arra, hogy a Zrínyi és Montecuccoli közötti ellentét korántsem volt olyan jelentős, mint ahogy a korábbi történetírás állította. Montecuccoli hadvezéri képességei nem voltak sokkal rosszabbak Zrínyiénél, sőt az is elképzelhető, hogy Zrínyi hadi tettei sem voltak olyan jelentősek, mint irodalmi munkássága. A Zrínyi–Montecuccoli-vitával kapcsolatban már Perjés Géza megfogalmazta kételyeit. A kötet tanulmányai tovább árnyalják a problémát, sőt rámutatnak arra, hogy nem feltétlenül Zrínyit kell keresnünk az olasz hadvezér elleni röpirathadjárat hátterében.

Szintén elfogadott tény történetírásunkban, hogy a szentgotthárdi csata eredményeként kötötték meg a vasvári békét. Tóth Hajnalka *A vasvári békekötésig vezető út. Oszmán–Habsburg diplomáciai lépések a béke megújítására 1662–1664* című tanulmányából azonban kiderül, hogy a béke pontjait már két évvel korábban kidolgozták, csak a két fél nem tudott megegyezni. Azt a hadtörténetben elfogadott tézist is megkérdőjelezi a szerzők, hogy a szentgotthárdi csata hatalmas vereség lett volna az oszmánok számára. Sudár Balázs szerint valószínűbb, hogy a törökök csak kisebb veszteségeket szenvedtek. Hasonló történelmi közhely, hogy Köprülü Ahmed 1664-es hadjáratának célja Zrínyi-Újvár elfoglalása volt. Sudár Balázs *Egy kisiklatott hadjárat. Fázil Ahmed pasa nagyvezír 1664. évi hadműveleteiről* című írásában hangsúlyozza, hogy eredetileg Győr lett volna a hadjárat célpontja. Külön érdekesség Pálffy Géza *A Szent Korona alig ismert kalandja 1663–1664-ben* című tanulmánya, amely újabb adalékokkal szolgál nemzeti relikviánk regényes történetéhez. Pálffy tanulmánya a bécsi levéltár forrásainak segítségével új megvilágításba helyezi a korona 1663–1664-es kalandját és hangsúlyozza, hogy Lipót nem a rendek korlátozásának érdekében vitette el a koronát Pozsonyból, hanem a felségjelvény védelme érdekében. G. Etényi Nóra *Ratio status vagy ratio belli? Az 1664-es magyarországi események a német sajtóban* című dolgozata bemutatja, hogy a korabeli sajtó milyen módon befolyásolta a politikai döntéshozást. Az 1664-es regensburgi birodalmi gyűlésen ugyanis a sajtópropagandának kiemelt szerepe volt, többek között ennek köszönhető, hogy a Rajnai Szövetség katonailag támogatta a Habsburgokat a török elleni harcokban.

A témát régészeti szempontból közelíti meg Négyesi Lajos tanulmánya, amely a Zrínyi-Újvár térségében végzett csataterékutatás eredményeiről számol be. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy ezen kutatások fényében könnyebb lesz megkezdenni a nagyrészt Ausztriában fekvő szentgotthárdi csataterék vizsgálatát. A komplex munka multidiszciplináris vizsgálatokat igényel, ugyanis az írott és képi forrásokból kirajzolódó képet kell a régészeti és egyéb terepvizsgálatokkal összevetni. Zrínyi-Újvárat már az 1970-es években sikerült lokalizálni. A szentgotthárdi csata helyszínének azonosításával kapcsolatban a *Theatrum Europeum* ábrázolása mellett Heinrich Ottendorf nyomtatványa nyújthat topográfiai kiindulási pontot. A terepi munka legnagyobb részét a fémkeresős vizsgálat teszi ki, ennek segítségével sikerül lokalizálni az elhullott lövedékeket, ólomlemezeket, ágyúgolyókat és repeszdarabokat.

Özgür Kolçak török történész angol nyelvű tanulmánya kísérletet tesz az 1663–1664-es háborúban felvonuló oszmán haderő létszámának hozzávetőleges rekonstruálására. A szerző oszmán levéltári forrásokat – főként fizetési jegyzékeket –, valamint nyugati szerzők beszámolóit, emlékiratait, követjelentéseit használja fel a létszám megbecsléséhez. Hangsúlyozza azonban, hogy teljesen pontos eredményt nem kaphatunk, mivel az oszmán források nem vették számba az összes csapatot, a nyugati szerzők pedig gyakran túlzásokba estek a török hadtestek létszámát illetően. Végső konklúziója, hogy az állami hadsereg létszámához nagyban hozzájárultak a pasák házi csapatai, valamint hogy a lovas szpáhik helyett egyre nagyobb jelentősége lett a tűzfegyverekkel felszerelt gyalogosoknak és dragoñosoknak.

Több szerző foglalkozik a téma historiográfiájával, a csata és a békekötés továbbélésével a nemzeti emlékezetben. Hausner Gábor *Változó Zrínyi-képeink* című tanulmánya bemutatja a szigetvári hős és a költő-hadvezér Zrínyi Miklós megítélését a különböző történelmi korszakokban. A Zrínyi-kultusznak minden időszakban más és más jelentése volt. A 19. század elején az osztrák történetírás Zrínyit a Habsburg Birodalom hőségének tekintette, ezzel is erősítvén az „összbirodalmi” eszmét, ezzel szemben romantikus nemzeti történetírásunk – különösen az 1848-as forradalom idején – már a nemzeti ellenállás alakjaként tekintett a hadvezérre. Napjainkra felerősödött a téma interdiszciplináris kutatása: hadtörténeli, művészettörténeli, irodalomtörténeli, genealógiai, könyvtártörténeli tanulmányok próbálják árnyalni a hagyományos Zrínyi-képet.

A francia nyelvű tanulmányok a hazai közönség előtt kevésbé ismert témákat mutatnak be: többnyire a szentgotthárdi csatában részt vett francia önkéntesekkel kapcsolatos forrásokat vizsgálják. Az 1664. év jelentős diplomáciai fegyverténye volt Lipót császár és XIV. Lajos kiegyezése a török elleni összefogás érdekében. A Napkirály 5–6 ezer fős sereget küldött a szentgotthárdi csatába. Az eseményeket bemutató francia források jellegzetessége, hogy látványosan eltúlozzák honfitársaik – kétségtelenül fontos – részvételének szerepét a csatában. Ilyen megközelítésben ábrázolja Le Maistre abbé, janzenista teológus a csatát, derül ki Harai Dénes tanulmányából. Az abbé 1664–1665-ben tett európai körútjáról szóló útirajzában örökítette meg az oszmánok és a keresztények Rába menti összecsapásának részleteit. A forrás jelentősége, hogy az abbé a többi csataleírással ellentétben nem kizárólag katonai szemszögből szemléli az eseményeket, olyan részletekre is kiterjed a figyelme, mint a török katonai zene szépsége. Le Maistre antik mintákat követve mutatja be a keresztény és a török tábor „nemzeteinek” karakterjegeit.

Útleírások mellett francia levelek is tanúskodnak a szentgotthárdi csatáról. Pascal Arnoux tanulmánya az elesett tisztak halálhírével kapcsolatos levelek segítségével vizsgálja a korabeli francia arisztokrácia mentalitását. Jean Garapon Coligny-Saligny emlékiratának a szentgotthárdi csatára vonatkozó részei alapján mutatja be a csatában részt vett francia kontingens főparancsnokának portréját. Coligny a többi francia memoárróhoz hasonlóan honfitársainak hősiességét emeli piedesztálra. Yann Lignereux munkája a Napkirály propagandájában fontos szerepet játszó Carignan ezredet mutatja be, amely részt vett a szentgotthárdi csatában. Az ezredet a következő évben Kanadába vezényelték az irokézek ellen. Mindebből kiviláglik, hogy XIV. Lajos „univerzális monarcha” imázsának kiépítése érdekében a latin kereszténység számos peremterületén bevetette csapatait a hit védelmezése érdekében.

Jean Bérenger I. Lipót oszmánpolitikáját mutatja be II. Rákóczi György balvégtetű lengyelországi hadjáratától a vasvári békét követő évig. A tanulmány tágabb nemzetközi diplomáciai keretben vizsgálja a császár oszmánpolitikáját, azt ugyanis nagymértékben

meghatározták a XIV. Lajossal vívott háborúk és a spanyol örökösödés kérdése. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy Lipótot többek között a spanyol örökség megszerzésének reménye motiválta, amikor megkötötte a kétfrontos háborút elhárító, előnytelen vasvári békét. A császár feladta a birodalom keleti érdekeit a nyugati érdekekkel szemben, mivel szem előtt V. Károly egyetemes keresztény birodalmának felélesztése lebegett.

Tóth Ferenc *V. Károly lotaringiai herceg a szentgotthárdi csatában* című tanulmánya szintén francia memoárokat használ fel. A munka a felszabadító háborúk hőseként kitér Károly életének hazánkban kevésbé ismert epizódját mutatja be. Az ifjú lotaringiai herceg katonai pályakezdésének fontos mérföldköve volt a szentgotthárdi csata, ahol hősiessé viselkedésével kivívta a kortársak elismerését. A szerző véleménye szerint az epizódnak politikai-legitimációs üzenete is volt, mivel ettől kezdve méltán igényelhetette hercegségeinek visszaszerzését.

Jean-Pierre Bois nagy ívű kitekintést ad az európai békerendszerek alakulásáról a vesztfáliai békétől az 1815-ös bécsi kongresszusig. A tanulmány abban segíti az olvasót, hogy szélesebb diplomáciai kontextusban láthassa a vasvári békét. A szerző szerint Európa a vesztfáliai békével lépett be a felnőttkorba, a münsteri és osnabrücker tárgyalások ugyanis megteremtették az egyensúlypolitikát. A vesztfáliai békerendszer struktúrája az osztrák örökösödési háborút követően teljesen felbomlott. A hétéves háború után pedig az európai egyensúlypolitika helyét átvette a világhatalmi hegemoniáért való küzdelem politikája.

A kötetet 17. századi történelmünk legjelentősebb kutatójának, R. Várkonyi Ágnesnek a tanulmánya zárja, amely historiográfiai áttekintést ad a vasvári békéről. Az írás az okmány nyilvánosságra hozatalától napjainkig kíséri végig a békekötés megítélését. A vasvári békét a romantika és a pozitívizmus magyar történetírása egyaránt a szélsőséges Habsburg-ellenesség szempontjából ítélte meg. Ez a tendencia még jobban erősödött Szekfű Gyula *Magyar története*nek lapjain. A béke realitásosabb értékelését Kosáry Domokos vetette fel először, majd annak 300 éves évfordulója kapcsán Klaniczay Tibor, Perjés Géza és Makkai László foglalkoztak a témával. Ausztriában Georg Wagner részletes monográfiája tárgyalta a kérdést, ő viszont elfogultan Habsburg-szemzőből értékelte az eseményeket. A sérelmet hangoztató magyar és a békekötés előnyeit kiemelő osztrák történetírás hagyományaitól eltérően R. Várkonyi Ágnes az „arany középutat” választja. A tanulmány utolsó fejezete *A vesztfáliai norma* címet viseli, amelyben R. Várkonyi Ágnes rámutat arra, hogy milyen alapvető különbségek voltak a vesztfáliai béke és a vasvári béke között. A 30 éves háborút lezáró békerendszer megegyezései béke volt, amely a vesztesek érdekeit is figyelembe vette, továbbá garanciális béke volt, amelyben a nagyhatalmak felelősséget vállaltak a kisebb államok békéjéért. A szerző véleménye szerint a „szégyenletes békekötés” valóban nem értékelhető pozitívan, ugyanis nem a „vesztfáliai norma” alapján kötötték. Vasváron nem a béke, hanem az újabb háború magvait hintették el, amikor a magyar alkotmánnyal ellentétesen a rendeket kihagyták a békekötésből. A 17. századi Magyarországon már voltak hagyományai a garanciális és megegyezései békekötésnek: Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György is így kötöttek békéket. Az 1663–1664-es Oszmán–Habsburg-háborúnak azonban számos káros következménye mellett hosszú távon haszna is volt, ez volt ugyanis az első komoly nemzetközi összefogás a török ellen, így az 1683-ban induló felszabadító háborúk főpróbájának is tekinthető.

A kiadvány igényes kivitelezésű, képanyaggal bőven ellátott. A korabeli röpiratok, metszetek, térképek, portrék bőséges illusztrációs anyagot kínálnak. A kötet végén az 1663–1664-es háború és a szentgotthárdi csata részletes térképei foglalnak helyet. Egyetlen apró kritikai megjegyzésem, hogy egy bilingvis kiadvány esetleg könnyebben használható

lett volna, ugyanis a magyar tanulmányokat a francia történészek többsége feltehetően csak az összefoglalókból ismerheti meg. Mindenképpen szükséges lenne a tanulmányok lefordítása. A munkában való tájékozódást megkönnyítette volna egy név-, hely- és tárgymutató. Mindent egybevetve, a kötet hiánypótló, és fő erénye, hogy elfogulatlan képet nyújt a történetírásban és a köztudatban is elfogultan bemutatott témáról.

*Urbán Máté**

* A szerző az ELTE Savaria Egyetemi Központ Bölcsészettudományi Centrum Történelem Tanszékének egyetemi adjunktusa (Szombathely, Károlyi Gáspár tér 4., urban.mate@sek.elte.hu).

A nagystratégia bővületében¹

A stratégiáról írt könyveket hagyományosan annak az olvasóközönségnek szánják, amely a legnagyobb hasznát veheti. Szun-ce *A háború művészete* című traktátusával a hagyomány szerint Vu állam királyának figyelmét vívta ki, a Maurikiosz császárnak tulajdonított *Sztratégikón* azoknak szól, akik „tábornoknak állnak”, Niccolò Machiavelli pedig maga dedikálta a *Fejedelmet* Lorenzo de Medicinek, akiben a „tökéletes fejedelmet” kereste. Az amerikai történészprofesszor, John Lewis Gaddis nem mondja ki, de világos, hogy a nagystratégiáról írt könyvét az amerikai végrehajtó hatalom mindenkori birtokosainak írta – használati utasításként és figyelmeztetésként.

Már a „nagystratégia” szó használata is nagy szerencsét feltételez: ha a gyakran idézett, bár kissé elnagyolt meghatározást használjuk, miszerint a nagystratégia egy állam minden erőforrásának egy meghatározott cél szolgálatába állítását jelenti, akkor meg kell jegyeznünk, hogy a legtöbb kis ország számára ez nem jelenthet mást, mint a sikeres lavírozást a nagyhatalmak között. Amerikai – vagy római, francia, angol, orosz stb.– szemszögből a kérdés azonban eldöntendő: mire lehet fordítani a hatalmas erőforrásokat, milyen célt érdemes „szolgálni”, mire lehet a birodalmi energiát hasznosítani. Különösen érdekes az amerikai nagystratégia kérdése akkor, amikor úgy tűnik, hogy a 2016-os elnökválasztással hatalomra jutott amerikai kormányzat évtizedes hagyományokat rúg fel, és visszajára fordítja Amerikának a világban betöltött szerepét.²

Az amerikaiak többször találták magukat abban a helyzetben, hogy nagystratégiát kellett alkotniuk – olykor csak a szűkebb pátriájuk, máskor a nyugati félteke, bizonyos esetekben pedig az egész világ –, ha úgy tetszik, a „szabad világ” számára. Ezt a tevékenységet egy sor önmegerősítő mítosszal bátyázták körbe, aminek a hatalmi politikai megfontolásokon túl felépített eszmetörténeti háttere is alakult. Ezek szerint a mítoszok szerint az Egyesült Államok „hegyre épült város”, melynek példaként kell szolgálni a világ számára, a jogegyenlőségen alapuló képviselői rendszer individualista ethoszt teremtett, s mindez hosszú távon a „meghívásos birodalom” és a „szabályokon alapuló nemzetközi rend” létrehozásához vezetett.³ Ezekben a megközelítésekben alig maradt hely a földrajzi viszonyok és a politikai képzelőerő

1 Gaddis, John Lewis: *On Grand Strategy*. New York–London, Penguin Press, 2018. 368 p. (Penguin Books.)

2 Az erről szóló szakirodalom és publicisztikai irodalom számatlan. Egy friss példa Hal Brands 2018-as könyve, melynek mérlege szerint a Trump-elnökség tovább gyengíti az USA hatalmát a világban. Brands, Hal: *American Grand Strategy in the Age of Trump*. Washington D.C., 2018.

3 Az elmúlt évtizedekben többen megkérdőjelezték ezeket a toposzokat. Fernández-Armesto például arra világít rá, hogy az amerikaiak „individualizmusa” egyáltalán nem magától értetődő és széles magyarázóerővel bíró jelenség. Fernández-Armesto, Felipe: *The Americas. The History of a Hemisphere*. London, 2004. 160–161.

meghatározó szerepének. Aligha kétséges, hogy az észak-amerikai kontinens földrajza ideális a tengeri hatalom megeremtéséhez, ahogyan az is, hogy politikai gondolkodói már az első nemzedék óta szofisztikált birodalmi ambíciókat hordoztak.⁴

Egy ilyen ország stratégiai menedzsmentjébe enged betekintést az *On Grand Strategy*. John Lewis Gaddis valószínűleg az „új hidegháború-történet” (*New Cold War History*) legnagyobb hatású alakja, akit bár sokan bírálják, a legtöbben meghatározónak tartanak a legújabb kori történettudományban. Jelenleg elemzett könyve a Yale Egyetemen 16 éve működő, válogatott szakemberekből álló nagystratégiai kutatószeminárium eredményeire, összegyűjtött tapasztalataira támaszkodik. Ez a kötet már a negyedik a sorban, tekintve hogy a szemináriumon korábban előadók is összegezték gondolataikat: Paul Kennedy, majd Charles Hill, végül Linda Kulman összefoglaló munkája után Gaddisé a sorozat negyedik darabja, mely minden bizonnyal a leghíresebb lesz.⁵

Gaddis messziről indít: az ókori görög költő, Arkhilokhosz egy töredékben maradt sorától, miszerint „a róka sok dolgot tud, míg a sündisznó egy fontos dolgot tud”. A brit politikai filozófus, Isaiah Berlin először egy partin hallotta ezt a töredéket, és megindította a fantáziáját. 1953-as esszéjében (*A sündisznó és a róka*)⁶ felhasználta a gondolkodók és írók kategorizálására. A róka kategóriába sorolta őket, ha sok minden érdekelte őket, és sokfelé kalandoztak a gondolataik, illetve sündisznónak tartotta, ha a felületi különbségeken túl mindig egy dologról kívántak elmondani valamit, mindig egy végső okon keresztül szemlélték a világot. Ebben az értékelésben „sündisznó” például Platón, Dante, Dosztojevszkij vagy Fernand Braudel, míg „róka” Arisztotelész, Shakespeare, Puskin vagy James Joyce. Már maga Berlin is inkább tréfás elmejátéknak tartotta ezt a felosztást, a későbbi korokban azonban többen nagyon hasznosnak értékelték azt különböző társadalomtudományi vizsgálatokhoz.

Ezek közül a feldolgozások közül a mű Philip E. Tetlock politikai pszichológiával foglalkozó professzor írását idézi, melynek címe: *A szakértők politikai ítéletei. Mennyire megbízhatóak? És hogy tudjuk megállapítani?* Ebben a műben Tetlock összegyűjtött 1988 és 2005 között több száz politikai elemzést és „előrejelzést”, azt vizsgálva, milyen „találati aránnyal” tudták megjósolni a jövőt. Az arányszám nem is volt különösebben érdekes, inkább az, hogy a jövőre vonatkozó érvelések helyessége szinte semmivel nem mutatott korrelációt, egy dolgot leszámítva: hogy „sündisznóként” vagy „rókaként” azonosították-e magukat a Berlin-féle besorolásban. Ebből viszont világosan kitűnt, hogy „a rókák jobban csinálják”: nincs egységes „világmagyarázatuk”, amire mindent vissza akarnak vezetni, és melynek mindent meg akarnak feleltetni, hanem rugalmasan viszonyulnak az előfeltevéseikhez, állandóan revidéálják az alaptelemeiket, és könnyedebben fogadják az új, zavaró információkat. Emberi viselkedési mintákra is kitérve az feltűnő, hogy az „igazság birtokában lévő” süntípusú emberek kevésbé hajlandók az ellenvélemények tényleges számbavételére, a más állásponton lévők valódi meghall-

4 Az amerikai történetírás különösen a korai időszakra vonatkozóan vonakodott a „birodalom” kifejezéstől az Egyesült Államokat illetően. Ebben a kérdésben jelentett nagy előrelépést: Weeks, William Earl: *John Quincy Adams and American Global Empire*. Lexington, 2002.

5 A stratégiát vizsgáló szemináriumok George F. Kennan tevékenysége nyomán jelentek meg először Amerikában. Kennan, akit a „hosszú távirat” sikere után felkértek a Nemzeti Hadiakadémia előadójának, 1946 elején még azzal szembesült, hogy alig létezik stratégiával foglalkozó amerikai szakirodalom, mert mindegyik mű az általánosságok és a politikai mítoszok szintjén marad. Kennan, George F.: *Memoirs*. Boston, 1967. 307–311.

6 Berlin, Isaiah: *The Hedgehog and the Fox: An Essay on Tolstoy's View of History*. Chicago, 1953. 1–95.

7 Tetlock, Philip E.: *Expert Political Judgment. How Good Is It? How Can We Know?* Princeton, NJ, 2005.

gatására, ezek a tulajdonságok pedig végső soron felelőssé tehetőek azért, hogy merevebb politikai ítéleteik ritkábban találkoznak a jövő realitásaival.

S hogy mi köze mindennek a nagystratégiához? Minden – minthogy a stratégia Gaddis meghatározásában egyrészt a célok és az eszközök, másrészt pedig a tér, az idő és az arányok összeegyeztetése. Ezeknek a finom összehangolásához arra van szükség, hogy az ember világosan ismerje a célokat, és tisztában legyen a finom rezdülésekkel, mindig kész legyen rájuk rugalmasan reagálni. Természetesen az sem jó, ha az ember „csak róka”, mivel a célok tisztasága is fontos. A helyes megközelítés tehát az, ha tudjuk, mikor legyünk rókák és mikor sündisznók. Erre egy Lincoln elnöknek tulajdonított mondást is idéz a szerző: az amerikai elnököt megkérdezték, hogy miként képes fennkölt céljai érdekében a legkéte-sebb politikai alkukat megkötni. Lincoln erre fiatalkori földmérő tapasztalatait említette: az iránytű mindig megmutatta, hogy merre van észak, de azt nem, hogyan keljen át a mocsáron, amit esetleg északra talál. A sün és a róka tulajdonságok ilyen vegyítése az alapja a jó nagystratégia megalkotásának is.

Ez az a tevékenység, amit az egyszerű emberek nap mint nap megtesznek: a céljaikra koncentrálnak, de közben a körülöttük lévő világ komplexitásában navigálnak. Miért van szükség ennek a tudatosítására? Gaddis szerint két okból. Egyrészt mert a politikusok gyakran elfeledkeznek magukról: „A józan ész ebben az értelemben olyan, mint a levegő: minél magasabbra jutunk, annál ritkásabb.” A másik okot Kissingertől idézi, miszerint az amerikai politikusok, elemzők döntően egyetemi tanulmányaik során találkoznak utoljára olyan környezettel, amely a szellemi fejlődésüket intenzíven elősegíti, és amelyben állandóan meg kell kérdőjelezniük a gondolataikat. A hivatalos képzés után azonban inkább a már megszerzett tudásra és tapasztalatokra építenek, melyek így mindinkább zárt rendszert alkotnak, melyből egyre nehezebb kitörni. Mindennek következtében állandó edzésre van szüksége a vezetőknek, hogy ne tévesszék el az arányokat, illetve össze tudják egyeztetni a célokat és az eszközöket. Erre a konstans edzői feladatra vállalkozik a nagystratégiáról írott könyv, eszköze pedig a narratíva, vagyis azok a tanulságok, amelyeket a korábbi idők nagystratégiai sikereiből és kudarcaiból lehet levonni a jövőre nézve, az arányok átvételével és megtartásával.

Az erős elméleti felvezető után a könyv egy kicsit csapongóvá kezd válni, és ez leginkább a korai történelmet érintő fejezetekben érhető tetten. A „Tanárok és kötőfékek” (*Teachers and Tethers*) című fejezetben, melyben Augustus császárról értekeznek, a „Lelkek és államok” részben, melyben Szent Ágoston és Machiavelli politikai írásait veti össze, valamint a „Hercegek mint fordulatok” (*Princes as Pivots*) fejezetben, melyben I. Erzsébet angol királynő és II. Fülöp spanyol király kapcsolatát elemzi, érezhető, hogy Gaddis professzor nem a korszak szűkebb értelemben vett kutatója. Ezekben a fejezetekben is vannak nagyon fontos megállapítások, de megközelítése gyakran felületes és vitatható. Egy konkrét példa Szent Ágostonnal kapcsolatban merül fel, akinek tevékenységét évszázadok óta elemzik teológusok, történészek, politológusok. A szerző arra célozgat, hogy Szent Ágoston teljesen sosem szakított a politeizmussal, ami viszont nem felel meg a róla alkotott kanonikus képnek. Mindezek mellett világosan illeszkedik a rendszerbe, hogy Iulius Caesar, Szent Ágoston és II. Fülöp inkább „süntípus”, Augustus, Machiavelli és Erzsébet királynő inkább „rókátípus”. Ezekben a részekben a legérdekesebb, hogy Octavianus Augustus miként tudta megszilárdítani a Római Birodalmat úgy, hogy nem vált merénylet áldozatává, mint Caesar: alázatot gyakorolt, és nem verte nagydjára sikereit. Gaddis úgy fogalmaz: „Amit valójában tett, az a köz-társaság felszámolása volt, de annyira fokozatosan és olyan érzékkel, minden szakaszban

világossá téve az ezzel járó előnyöket, hogy a rómaiak alkalmazkodtak és el is fogadták a helyzetet anélkül, hogy igazán ráeszméltek volna, mi minden változott.”

Gaddis értékelése szerint a leggyakoribb hiba, amit el szoktak követni a nagystratégia tervezése során, a célok és az eszközök összekeverése. Megtörténik ez nap mint nap minden emberrel: nyaraláson kitalálhatjuk, hogy mindenképp meg kell nézni ezt vagy azt a látványosságot, és ha nehézségekbe ütközünk, és csak azért is el akarunk jutni oda, azt veszszük észre, hogy már nem élvezzük a nyaralást. Hasonló a helyzet akkor, amikor a hadvezérek nem tudnak a céljuk érdekében letenni bizonyos eszközökről. Ellenben az, akinek a célja flexibilis, „kihozni minden helyzetből a legjobbat”, sokkal nehezebben téveszti el az eszközöket. Éppen ezért a nagy gondolatokkal viaskodók, és akik a harctéren ezeket az elveket követik, könnyebben vallanak kudarcot. II. Fülöp hatalmas spanyol Armadát szereltette fel, hogy legyőzze az eretnek Angliát és visszaállítsa a katolikus hitet az országban. A cél is, az eszköz is szilárdan rögzített volt, így esély sem volt a környezethez való adaptív változásra. Erzsébet királynő célja ezzel szemben mások – mindig az éppen adódó ellenfelek – egymás ellen való kijátszása, a kereskedelmi haszon növelése és az aktuális veszélyek elkerülése volt. Hasonlóan összekeverte a célokat és az eszközöket Napóleon is, amikor megtámadta Oroszországot 1812-ben, és messzire benyomult az ország területére. A kezdetben a cárt megfélemlíteni akaró akció valódi büntető hadjáratná vált, a francia császár pedig nem vette észre, hogy egyre mélyebbre húzzák be Oroszországba, ahol végül katonáit nemcsak a támadásnak, hanem a hidegnek is kiteszi.

Napóleon orosz hadjáratával kapcsolatban két nagyon fontos kortársat is idéz Gaddis: a porosz Clausewitzet és az orosz Tolsztojt. Az események nyomására Clausewitz megírta *A háborúról* című művet, ami azóta is a modern hadtudomány alapja, Tolsztoj pedig a *Háború és békét*, ami az egyik legtöbbet tanulmányozott irodalmi mű. Érdekes, hogy mindketten ugyanazokra a következtetésekre jutnak, és ezért nevezi őket Gaddis a „legnagyobb stratégáknak” (*the grandest strategist*). Mindketten azt hangsúlyozzák, hogy a meglepetésre, a nem várt eseményekre, az élet ironikus fordulataira való reagálás a katonai stratégia és a történelem legnagyobb kihívása. Az oroszok is mintegy a véletlenek sorozata nyomán szerezték meg Napóleon ellen a pszichológiai előnyt: a véletlenhez nem tudtak alkalmazkodni a csüggedt franciák, az oroszok azonban ki tudták azt használni. Bár Tolsztoj számára mindez a történelem kiszámíthatatlanságát és determináltságát jelenti, Clausewitz számára pedig praktikus katonapolitikai következményei vannak, mindketten a meglepetés jelentőségében határozzák meg a stratégia lényegét. Bizonyos szempontból banális, de a stratégiai elit rendre elfelejti, és újra felfedezi, mint például Donald Rumsfeld védelmi miniszter 2002-ben, amikor arról beszélt, „vannak ismert ismeretlenek” (*known unknowns*).

A *Nagystratégiáról* leginkább az amerikai viszonyok ismertetésében kiemelkedő könyv: szól arról, hogy miként vált az angol gyarmatosítók Amerikája sikeressé, a spanyoloké pedig nem; arról, hogy miként dezintegrálta a rabszolgaság kérdése az új köztársaságot, és hogyan lehetett megmenteni, valamint szól a brit–amerikai viszonyról. Leírja, hogy a spanyol központosítás és így a helyi politikai kultúra kialakulásának hiánya hogyan vezetett diszfunkcionális államokhoz. Beszél arról, hogy az „alapító atyák”, bár egységes államot akartak, hogyan tettek engedményeket a helyi erőknek. Az amerikai föderalizmus alapjainak lerakásával Alexander „Hamilton, ahogy korábban Augustus is, szerénységgel kezdte lefegyverezni az ellenállást”. Ezekbe a részekbe a recenzius ízlése szerint kicsit több jutott a bevezetőben felvillantott mítoszok közül, de az amerikai historiográfiai közegeben egyáltalán nem kirívóan. A könyv talán legizgalmasabb és az egyik legjobban megírt része éppen a brit–amerikai kapcsolatok témájába enged betekintést néhány kulcsfontosságú, de keveset em-

legetett személyiség tevékenységén keresztül: George Canning brit és John Quincy Adams amerikai külügyminiszterek, Lord Salisbury miniszterelnök, Eyre Crowe külügyi szakértő.

Az 1820-as években a Napóleon utáni Európát ugyanis nemcsak a keleti kérdés megoldatlansága nyomasztotta, hanem az is, hogy az elmúlt évtizedek háborúiban meggyengült Spanyol Birodalom gyarmatai visszaszerezhetőek-e. London nem támogatta, hogy a frissen kikiáltott köztársaságokat újra bekebelezze Madrid vagy Párizs, mivel az felborította volna a nagy nehezen összetákolts európai erőegyensúlyt. A britek tehát fel voltak rá készülve, hogy nem engednek át semmilyen intervenciót az Atlanti-óceánon, és ehhez az Egyesült Államok diplomáciai segítségét is kérték. John Quincy Adams amerikai külügyminiszter azonban inkább a Monroe-elv egyoldalú meghirdetésével válaszolt: semmiféle gyarmatosítást nem tűr el a kontinensen, és semmiféle interferenciát az „amerikai ügyekkel”. A későbbi Latin-Amerika itt másodlagos szereplő volt: amerikai szemszögből ugyanis jobb volt, ha sok kis független állam osztozik vele a kontinensen, mint ha visszatérnének az európai nagyhatalmak. Bár az USA ekkor még nem tudott érvényt szerezni a Monroe-elvnek, a brit flotta megtette helyettük ezt a szívességet. Canning külügyminiszter úgy dicsekedett a londoni Alsóházban, hogy „életre hívtam az újvilágot, hogy megőrződjön az egyensúly az óvilágban”. Ez ekkor még igaz is volt, azonban az USA észak-amerikai terjeszkedése, elképesztő ipari kapacitása, társadalmi mobilitása és a századfordulótól kezdve tengeri hadereje kezdett riasztó méreteket ölteni. Világos volt, hogy Anglia szigetország, mely birtokolja a tengereket, ám biztonsága azon nyugszik, hogy a nagy kontinensek megosztottak maradjanak, az ottani hatalmakat pedig ki lehessen játszani egymás ellen – más szóval, az egyensúlypolitika. Lord Salisbury miniszterelnök pedig így töprengett 1903-ban: „Ha beavatkoztunk volna az amerikai polgárháborúba, lehetséges lett volna visszanyesni az Egyesült Államok erejét kezelhető méretűvé. De két ilyen lehetőség nem adódik egy nemzet életében.” Anynyi vigasz azonban adódott a britek számára, hogy az egységesülő Amerika esetleg támaszt nyújthat majd más nagy egységesülő földrajzi terekkel, Oroszországgal vagy Közép-Európával szemben.

A „geopolitika atyja”, Halford Mackinder is ezt fogalmazta meg 1904-es előadásában: veszélyt jelent a kontinensek politikai egységesülése (*continental consolidation*). Eyre Crowe, a Brit Külügyminisztérium szakértője híres, 1907-es memorandumában pedig azt írta: az angolokra leselkedő legnagyobb veszély, hogy valaki nagy kiterjedésű szárazföldi területre és tengeri hatalomra tesz szert, az ilyen „vámprí” (*incubus*) pedig minden oldalról kikezdhethetné Nagy-Britanniát. Mindez meg is történt, kétszer is: létrejött az Euráziát szinte egysítesítő vámpír Németország képében, mely még erős flottát is birtokolt. Az USA pedig kétszer is megmentette az angol érdekeket a kontinensen – és globális méretekben is.

A könyv Rooseveltnél világháborús politikájának ismertetésével ér véget: hogy miként tudta az elnök meggyőzni az izolacionista közvéleményt, hogyan tudott demokratiként a szovjet diktátorral egyezkedni, és hogy az ideológiai szilárdság és gyakorlati rugalmasság miként fért meg személyében egymás mellett. Gaddis konklúziója szerint azért, mert, ahogy a nagy stratégák is, hagyott magának „taktikai teret”, sosem zárt ki semmilyen lehetőséget, és alázattal elfogadta, hogy bizonyos dolgokat nem tud előre, és ezért előre nem is kívánta a lehetőségüket kizárni. Ez az a hajlékonyság, ami a legnagyobb stratégákra jellemző, és ez az, amire Clausewitz és Tolsztoj is figyelmeztet.

A könyv összességében vegyes képet mutat: az elméleti bevezetés és az USA felemelkedésével foglalkozó részek a legjobbak, míg Szent Ágoston, Machiavelli, Erzsébet és II. Fülöp, valamint az amerikai gyarmatok „erényeinek” ismertetése a leginkább megkérdőjelezhető, bár ez utóbbiak is szerves részét képezik a műnek. Ennél nagyobb probléma,

hogy a könyv érezhetően egy sorozatnyi szemináriumon elhangzott közös töprengés, elméleti feldolgozó munka eredménye. Az olvasó azt érezheti, hogy ő is egy a szeminaristák közül egy olyan órán, mely valóban gazdagítja a gondolkodását. A probléma az, hogy az ilyen szemináriumok egy életre meghatározó élményt adnak, ha az ember hallgatja őket – de könyvben olvasni nehézkes és strukturálatlan hatást kelt.

A könyvön még mindig érezhető a „Vietnam-szindróma”: Gaddis maga írja le a történetet, hogy Turner admirális Saigon eleste után fiatalemberként kérte fel, hogy tartson kurzust „Stratégia és politika” címmel Newportban az USA tisztjeinek, és külön kérte, hogy Thuküdidésztől induljanak. Valóban: az amerikai katonapolitika csődöt mondott Vietnamban, részben azért, mert túl mechanikusan közeledett a háború megnyeréséhez. A klasszikusok olvasása kétségkívül ráfért az amerikai hadseregére. Érdekes azonban, hogy a vietnami sokkhatás még mindig nem múlt el teljesen az amerikai tudományos közbeszédből, pedig azóta még jó néhány háborút megvívta, többet nem túl nagy sikerrel. A *Nagystratégiáról* egyik fő mondanivalója, hogy a klasszikus oktatás, a politika mesterségének elsajátítása a legfontosabb előfeltétele a működőképes nagystratégia megalkotásának és kivitelezésének. Bizonyos értelemben a könyv felfogható a hivatalos társadalomtudományi megközelítés bírálataként is: sokkal többet érhet a klasszikusok olvasása és az elmélkedés, mint fontoskodó diagramok és látszatösszefüggések vizualizálása. A politika, és így a nagystratégia is, ekképpen tehát közelebb állhat a művészethez, mint a tudományhoz. A művészetben, a természettudományokkal ellentétben, fontos a szerző megfigyelő, alkotó alázata, önkorrekciós képessége és az önmagára és tárgyára is vonatkozó állandó kritika.

A könyv maga nem fog a stratégia alapművévé válni, hiszen kevés olyan revelációt nyújt, ami konkrét, kézzelfogható kapaszkodót jelenthetne akár egy politikus, akár egy tábornok számára. Sem axiómák, sem törvényszerűségek, sem receptek nem találhatók benne arról, hogy mi a jó stratégia. Nincsenek következtetések, vannak viszont tanulságok. Egyszerű képet ad a hadvezetés és a politika számára szükséges erényekről, jó hátteret ad további kutatáshoz, és rengeteg gondolatot villant fel tudatfolyamszerű elemzésében. Valóban a klasszikusok mély ismeretét nyújtja, egységes egészévé téve az irodalmi, történeti és politikai tudást. A hidegháború egyik legismertebb történészétől az is érdekes, hogy a „hazai pályát” kihagyja az elemzéséből, ami nagyfokú alázatról tesz tanúbizonyságot. Ha a konkrét katonai stratégia technikai részleteiben nem is tudunk elmerülni az olvasás közben, évszázadok politikai sikereinek és kudarcainak tapasztalatát tényleg átérezhetjük, és elsősorban Amerikáról, az USA politikusairól, háborúiról, kontinentális terjeszkedéséről és a rabszolgaság Uniót szétfeszítő erejéről olyan ismeretekkel gazdagodhatunk, amilyenekkel kevés másik mű tudna szolgálni. A könyv összességében nem lesz túl hasznos sem a modern hadvezetés, sem a diplomáciatörténet számára – viszont a politikai és katonai tanulságok igazi forrása, ami egyúttal láttelepet ad arról is, hogy miért nem kielégítő az amerikai oktatási gyakorlat a stratégia kérdéseiben.

Baranyi Tamás Péter*

* A szerző az Antall József Tudásközpont kutatásvezetője és az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék megbízott oktatója.

